

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 63

Засновано 1964 року

Харків 2023

УДК 93(082)

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 26.06.2023 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Головний редактор – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар – Рачков С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнар'юв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (Ph.D), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Скłodовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2023

© Автори статей, 2023

ISSN 2220-7929

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No. 63

Founded in 1964

Kharkiv 2023

УДК 93(082)

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 10 from 26.06.2023).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief – Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Górák A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Doctor of Historical Sciences, Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Naumov S. O., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Oberreis J., Doctor of Historical Sciences, Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Zelinskiy A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Зелінський А. До питання про прийняття епіклеси «Евергет» Птолемеєм III 10

Стюфляєв М. Одне ім'я — одна особа: проблема реконструкції списку раннях царів П'єдрас-Неграса за ієрогліфічними текстами з Йашчілана 30

Karikov S. The Activities of Johannes Bugenhagen during the 1530s to 1550s: The Unity of Theory and Practice in Lutheran Confessionalization..... 62

Лутан С. The foreign policy of Klemens von Metternich in the works of V. K. Nadler (1840–1894)..... 75

Нижнікова С. Жіночі духовні училища на українських теренах (1854–1918 роки) у сучасній історіографії 97

Миколенко Д. До питання про виникнення футбольної інфраструктури в Софії наприкінці XIX — на початку XX ст. 117

Волосник Ю. Нелегальна діяльність приватних підприємців на м'ясному ринку Харкова (друга половина 1920-х — початок 1930-х років)..... 132

ДЖЕРЕЛА

Ярмиш О. Харків під нацистською окупацією у висвітленні радянських розвідниць (березень 1942 року)..... 160

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Litovchenko S. “Great Roman Eastern War: Armenian Dimension” (Book review: Sampson, Gareth C. *Rome's Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC*. Yorkshire – Philadelphia, 2021. 320 p.)..... 188

Посохова Л. Розмова про зустріч культурних традицій (Рецензія на книгу: *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*. Бумблаускас, А., Кулявічюс, С., Сковчиляс, І. (ред.). 2-ге, виправл. й доповн. видання. Львів, 2019. 912 с.)..... 195

Каплін О. Жак Атталі: «хвилі майбутнього» і сучасний контекст202

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2022 рік 210

CONTENTS

ARTICLES

Zelinskyi A. On the Question of the Adoption of the Epiclesis ‘Euergetes’ by Ptolemy III..... 10

Styuflyayev M. One Name, One Person: The Problem of Reconstructing the List of Early Kings of Piedras Negras in Light of the Hieroglyphic Texts From Yaxchilan.....30

Karikov S. The Activities of Johannes Bugenhagen during the 1530s to 1550s: The Unity of Theory and Practice in Lutheran Confessionalization.....62

Lyman S. The foreign policy of Klemens von Metternich in the works of V. K. Nadler (1840–1894)..... 75

Nyzhnikova S. Women’s Religious Schools in the Ukrainian Lands (1854–1918) in Modern Historiography97

Mykolenko D. On the Issue of the Formation of Football Infrastructure in Sofia in the Late 19th and Early 20th Centuries..... 117

Volosnyk Yu. Illegal Activities of Private Entrepreneurs in the Kharkiv Meat Trade (Second Half of the 1920s – Early 1930s)..... 132

SOURCES

Yarmysh O. Kharkiv under Nazi Occupation as Seen by Female Soviet Intelligence Agents (March 1942) 160

REVIEWS

Litovchenko S. “Great Roman Eastern War: Armenian Dimension”(Book review: Sampson, Gareth C. *Rome's Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC.* Yorkshire – Philadelphia, 2021. 320 p.)..... 188

Posokhova L. Conversation about the Meeting of Cultural Traditions (Book review: Na perekhresti kul'tur: *Monastyr i khram Presviatoi Trijtsi u Vil'niusi.* Bumblauskas, A., Kuliavichius, S., Skochylias, I. (red.). 2-he, vypravl. j dopovn. vydannia. L'viv, 2019. 912 s.)..... 195

Kaplin O. Jacques Attali: ‘Waves of the Future’ and the Present Context... 202

CHRONICLE AND INFORMATION

Chronicle of events at the Faculty of History for 2022 210

CTATTI

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-01>

УДК 94(32)-057.341"02":929Птолемей3

Андрій Зелінський

доктор історичних наук, в. о. провідного наукового співробітника
Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії
наук України»

Вул. Леонтовича, 5, 01054, Київ, Україна

Email: z-al@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ ЕПІКЛЕСИ «ЕВЕРГЕТ» ПТОЛЕМЕЄМ III¹

У 2020 р. побачила світ моя монографія «Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемейської монархії». На сторінках цієї праці,

Як цитувати: Зелінський, А. До питання про прийняття епіклеси «Евергет» Птолемеем III. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 63, 2023, с. 10-29. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-01>*

How to cite: Zelinskyi, A. On the Question of the Adoption of the Epiclesis 'Euergetes' by Ptolemy III. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 10-29. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-01> (In Ukrainian)

© Зелінський А., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

¹ В основу цієї статті покладено матеріали доповіді «Прийняття Птолемеем III епіклеси «Эвергет» в свете т. н. Александрийского синодального декрета», представленої на XII Міжнародній науковій конференції «Проблеми історії та археології України» (Харків, 2020 р.) і зміст додатку № 6 з неодноразово згадуваної на цих сторінках монографії: «Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемейської монархії» (Zelinskyi 2020b, 35; 2020c, 241-242, 530-532, прим. 2002-2011). Також дякую вітчизняним і зарубіжним колегам, котрі протягом кількарічної роботи над цією темою брали участь у її обговоренні. При цьому підкреслюю, що несу одноосібну відповідальність за викладені нижче думки, припущення й інтерпретації.

спираючись на дані Александрійського «синодального» декрету від 3 грудня 243 р. до Р. Х., я запропонував змістити датування голоду часів Птолемея III з 245/244 р. до Р. Х. на період між кін. 243 і поч. 238 рр. до Р. Х. У разі правильності зазначеного припущення виникає необхідність перегляду питання про обґрунтування прийняття Птолемеєм грецької форми сакральної епіклеси «Евергет» (Благодійник), яке я раніше пов'язував з допомогою, наданою царем населенню Єгипту під час вищезгаданого голоду. У сучасній історіографії є низка альтернативних припущень з приводу попередніх дій Птолемея III, які начебто відповідали елліністичним уявленням про евергетизм. З-поміж них: переможне завершення Азійської кампанії (246/245 р. до Р. Х.), здійсненої в межах III Сирійської війни (246–241 рр. до Р. Х); придушення внутрішніх заворушень у самому Єгипті; повернення до Єгипту статуй місцевих богів і культових предметів, свого часу вивезених персами; благодіяння, здійснені стосовно єгипетських храмів і священних тварин. При цьому вищевказані дії Птолемея III або не підпадають під поняття «благодіяння», або переважно стосуються етнічних єгиптян. Сліди грецького семантичного навантаження епіклеси «Евергет» варто шукати саме в Александрійському «синодальному» декреті, виданому єгипетським жрецтвом. У ньому названо благодіяння Птолемея III, які здійснив александрійський володар протягом перших років царювання. З-поміж них згадано послаблення фіскальної політики і проголошення масової амністії. Ці заходи потрапляли під поняття «евергетизм» як у єгипетській, так і в грецькій (а особливо елліністичній) традиції. При цьому обидва вони могли стати приводом для офіційного обожнення елліністичного володаря. Відповідь апофеозом на масштабний акт економічного евергетизму набула в елліністичному світі форми повсякденної реальності. Своєю чергою, проголошення амністії щодо в'язнів безпосередньо наближало благодійника до богів-олімпійців на чолі з самим Зевсом.

Ключові слова: **елліністичний Єгипет, Птолемей III, Александрійський «синодальний» декрет, обожнення, евергетизм, амністія.**

У 2020 р. побачила світ моя монографія «Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії». У межах цієї праці я виклав власне бачення логіки історичного розвитку держави Птолемеїв протягом кін. IV – кін. III ст. (тут і далі — до Р. Х.) (Zelinskyi 2020c). На її сторінках з огляду на свідчення нещодавно відкритих елліністичних джерел було запропоновано нові погляди на перебіг і хронологію низки подій, пов'язаних з історією вищезгаданого державного утворення. Зокрема, спираючись на зміст

т. зв. Александрійського «синодального» декрету, прийнятого єгипетським жрецтвом 3 грудня 243 р.², у сукупності з добре відомим свідченням Атенея з Навкратісу щодо відправки сиракузьким царем Гіроном II до голодуючого Єгипту морського продовольчого транспорту (Athen. V. 209a-b), я запропонував змістити датування єгипетського голоду часів Птолемея III з 245/244 р.³ на період між кін. 243 і поч. 238 рр. У межах представленої мною аргументації йшлося, зокрема, про відсутність будь-яких згадок чи бодай натяків стосовно єгипетського голоду в тексті Александрійського декрету і про неможливість відправки Гіроном II продовольчої допомоги до країни Нілу перед закінченням I Пунічної війни (тобто до 241 р.) (Zelinskyi 2020 с. 134-135, 424-426, прим. 1138-1156)⁴. У разі правильності цього припущення виникає необхідність перегляду питання про безпосередні обставини прийняття згаданим царем грецької форми сакральної епіклеси «бог-Евергет» («бог-благодійник»), поширюваної й на його дружину — Береніку II. Попередньо я вже висловив деякі міркування з цього приводу (див. прим. 1). Проте, гадаю, вони потребують певного поглиблення й узагальнення, що й буде здійснено в цій публікації.

Немає жодного сумніву в тому, що у випадку Птолемея III епіклеса «Евергет» містила як грецькі, так і єгипетські конотації (див.,

² Ієрогліфічний і демотичний варіанти цього надзвичайно цікавого документа вперше видав міжнародний колектив дослідників у 2012 р. (El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012). Грекомовний же варіант зазначеного тексту на сьогоднішній день є дуже приблизною реконструкцією (порівн. El-Masry, Altenmüller, Thissen 2021, 1, 67, 216-219; Pfeiffer 2020, 236). З цієї причини я вирішив відмовитися від його використання на сторінках запропонованого дослідження.

³ Щодо традиційного датування зазначеної події див., наприклад: Bonneau 1971, 126-130; Hauben 1990, 33-34; Beyer-Rotthoff 1993, 37-38; Hölbl 2001, 49; Huss 2001, 373-374; Ludlow, Manning 2016, 156-159; Ladynin 2016, 294-295; Pfeiffer 2017, 91-92; Pfeiffer, Klinkott 2021, 238-241.

⁴ Див. також мою ранішу публікацію, присвячену цьому питанню (Zelinskyi 2020a). До цього побіжні зауваження з приводу необхідності перегляду датування зазначеної події зробили Ж. Олів'є, К. Лорбер, а також Ж.-І. Карпе-Маратре (Olivier, Lorber 2013, 125; Carrez-Maratray 2014, 162).

наприклад: Pfeiffer 2002, 937-947)⁵. Стосовно останніх недвозначно висловилися Порфирій і Св. Ієронім. Вони відзначили, що єгиптяни проголосили Птолемея III Евергетом⁶ на знак подяки за повернення двох з половиною тисяч статуй місцевих богів, свого часу «депортованих» з країни пірамід персами⁷. Ситуація ж із визначенням грецького підгрунтя зазначеної епіклеси після введення до наукового обігу Александрійського «синодального» декрету зазнала деяких змін.

У зв'язку з цим передусім слід відзначити, що запровадження грецького (елліністичного) культу богів-Евергетів відбулося за кілька місяців до появи його єгипетського варіанта. Першу відому нам єгипетську згадку відповідного правлячого подружжя як богів благодійних зафіксовано в тому ж таки Александрійському декреті (El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 32-36, 44-51, 58-66, 68-70, 117-150; порівн. Carrez-Maratray 2014, 155-162; Zelinskyi 2020c, 173-174), датованому, як ми пам'ятаємо, 3 грудня 243 р. (порівн. прим. 2). Своєю чергою, найбільш рання з відомих нам згадок відповідної грекомовної епіклеси пов'язана з долученням Птолемея та Береніки до офіційного епонімного культу

⁵ Цікаво, що, окрім грецького та єгипетського варіантів зазначеної епіклеси, також існував фінікійський її еквівалент (Volkman 1956, 451, Anm. 1).

⁶ Тобто богом благодійним (Koenen 1993, 61-62; Hölbl 2001, 82, 111; Huss 2001, 337-338; Pfeiffer 2002, 942-946; Ladyin 2007, 273-287; Clayman 2014, 133-134; van Oppen de Ruiter 2015, 36; порівн. Zelinskyi 2010, 326н, прим. 353).

⁷ «... [Птолемей. — А. 3.] забрав сорок тисяч талантів срібла та дві з половиною тисячі дорогоцінних посудин і статуй богів, з-поміж яких були й ті, що камбіз, захопивши Єгипет, вивіз до Персії. Згодом же схильні до поклоніння ідолам єгиптяни проголосили його [Птолемея. — А. 3.] Евергетом, бо той через багато років повернув їхніх богів» «... [Ptolemaeus. — А. 3.] quadraginta millia talentorum argenti tulit et vasa pretiosa simulacraque deorum duo millia quingenta, in quibus erant et illa quae Cambyses capta Aegypto et in Persas portaverat. Denique gens Aegyptiorum idolatriae dedita, quia post multos annos deos eorum retulerat, Euergeten eum [Ptolemaeum. — А. 3.] appellavit» (Porphy. Fragm. 43 = Hier. Com. In Dan. XI. 6-9). Повернення Птолемеєм III до Єгипту «захоплених у полон» статуй місцевих богів, а разом з ними — і численних предметів культового призначення також віднайшло своє відображення в низці більш ранніх історичних джерел. З-поміж них: Адулітанський напис (OGIS, № 54, 20-22), все той же Александрійський і Канопський «синодальні» декрети (El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 39-40, 42-43, 54-57, 97-103, 110-115, 164-169; OGIS, № 56, 10-11 = CGC, № 22186, 10-11 = Pfeiffer 2004, 84-85, 87-88), т. зв. Декрет Рафії (CGC, № 31088, 22 = Thissen 1966, 16-17) і (у спотвореному вигляді) Книга пророка Даниїла (Dan. XI. 8).

держави Птолемеїв, з'являється вже у серпні/вересні того ж року (PSI, № 389; порівн. Muccioli 2013, 181; Clayman 2014, 13, 133-134, 192, not. 23, 212, not. 4; Ladynin 2016, 284-285; Zelinskyi 2020c, 173). Виходячи з факту первинності появи грецької форми царської епіклеси, ми опиняємося перед проблемою визначення базових пріоритетів, які продиктували доцільність її вибору в контексті представників греко-македонського сегмента населення елліністичного Єгипту.

Донедавна я розглядав зазначену доцільність у контексті традиції грецького хлібного евергетизму. Це визначення я розумію як поширену в Елладі практику наділення епітетом «Евергет» людей, котрі здійснили акт благодіяння на адресу того чи того полісу наданням хлібного дарування або забезпеченням можливості для закупівлі збіжжя за пільговими цінами (Zelinskyi 2010, 257-259; порівн. Brumbaugh 2019, 233-234; також див. нижче). У зв'язку з цим насамперед спадала на думку масштабна закупівля збіжжя, згодом розподіленого серед населення Єгипту, яку здійснили Птолемей III і Береніка II під час уже згадуваного на цих сторінках масштабного голоду (OGIS, № 56, 13-18 = CGC, № 22186, 13-18 = Pfeiffer 2004, 93-101). Таке припущення виглядало цілком коректно в разі віднесення вищевказаних дій царственного александрійського подружжя на 245–243 рр. (порівн. прим. 4). Однак висновок про визнання Птолемея III богом-Евергетом ще до початку зазначеного голоду (див. вище) спонукає нас до пошуку інших чинників, які б виправдовували вибір царської епіклеси в очах греко-македонської та й загалом елліністичної аудиторії.

У сучасній історіографії представлено низку альтернативних припущень щодо попередніх дій Птолемея III, котрі так чи так могли відповідати елліністичним уявленням про евергетизм (див., наприклад: Beyer-Rothhoff 1993, 287-289; Pfeiffer 2002, 939-941; Muccioli 2013, 182-183). Серед них: 1) переможне завершення азійської кампанії (246/245 р.), здійсненої в межах III Сирійської війни (246/241 р.)⁸; 2) придушення

⁸ Про цей конфлікт див. Beyer-Rothhoff 1993, 17-67; Huss 2001, 338-355; Grainger 2010, 153-170; Grabowski 2010, 173-180; Pfeiffer 2017, 81-91; Johstono 2020, 162-199, 296-300; Zelinskyi 2020c, 126-150, 406-449, прим. 1020-1317; а також Coşkun 2018 та Olbrycht 2021, 50-65; обидві останні роботи містять відверто контраверсійні погляди.

внутрішніх заворушень, які спалахнули в самому Єгипті (порівн. прим. 3 і 23); 3) уже згадуване на цих сторінках повернення статуй місцевих богів, що їх свого часу вивезли перси (див. прим. 6-7); 4) благодіяння на адресу єгипетських храмів і священних тварин⁹, датовані як першим роком царювання відповідного володаря (246 р.), так і періодом між завершенням азійського походу і ухваленням постанови, зафіксованої в Александрійському декреті. При цьому слід зазначити, що вищеназвані царські вчинки або не підпадають під поняття «благодіяння», або переважно стосуються етнічних єгиптян. У першому випадку йдеться про варіанти 1-2, у другому — про варіанти 3-4. Військові перемоги, як і дії щодо відновлення внутрішнього ладу, пов'язані з неминучим кровопролиттям, передусім — із загибеллю воїнів самого Птолемея¹⁰, на мій погляд, як такі не могли розглядатися як царські благодіяння. Своєю чергою, схоже, що, попри наявність поступальної тенденції щодо проникнення місцевих релігійних уявлень до середовища середземноморських іммігрантів (див., наприклад: Zelinsky 2010, 263-281, 332-351, прим. 394-550), греко-македонське населення Єгипту ще не було достатньо підготоване до сприйняття царських благодіянь, здійснених щодо єгипетських храмів і об'єктів

⁹ Найбільш рельєфно зазначені благодіяння зафіксовано в Александрійському декреті (El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 37-38, 41-43, 52, 55-57, 84, 104-114); водночас вони досить чітко проглядаються і в пізнішій Канопській постанові, прийнятій учасниками єгипетського жрецького «синаду», котрий відбувся 238 р. (OGIS, № 56, 7-10 = CGC, № 22186, 7-10 = Pfeiffer 2004, 82-86). Стосовно порівняльного аналізу відповідних проходів з обох документів див. Zelinsky 2020a, 68-69. При цьому кілька побіжних зауважень з цього приводу зробив Ж.-І. Карре-Маратре у 2014 р. (Carrez-Maratrey 2014, 162). Монографія цього дослідника, присвячена Береніці II, опинилася у руках автора цих рядків лише 2021 р.

¹⁰ На користь відчутних людських втрат, які зазнав Птолемей III на першому етапі III Сирійської війни, свідчить клинописне нарративне джерело, яке в наукових колах отримало назву «Хроніка вторгнення Птолемея III». Зазначений текст містить розповідь про двомісячну єгипетську облогу Вавилону на початку 245 р., під час якої, між іншим, єгипетська сторона була змушена залучати людські резерви (BCNP, 11 (<<https://www.livius.org/sources/content/mesopotamian-chronicles-content/bcnp-11-invasion-of-ptolemy-iii-chronicle/>>)). Сюди ж слід додати низку грекомовних птолемеївських папірусів від 244–243 рр., які вказують на передачу земельних воїнських наділів (клерів) новим суб'єктам землетримання (Johstono 2020, 187-199, 299n, not. 35-41).

місцевого культу священних тварин, у світлі наявних на той час уявлень про грецький або навіть елліністичний евергетизм¹¹.

Натомість, на мою думку, сліди грецького семантичного навантаження епіклеси Птолемея III варто шукати в тексті Александрійського «синодального» декрету, у якому ретельно перераховано благодіяння, що їх здійснив згадуваний цар протягом перших років володарювання (див. прим. 2). З-поміж таких благодіянь згадується пом'якшення фіскальної політики й масове звільнення ув'язнених осіб.

Видавці декрету переклали відповідний пасаж його ієрогліфічної версії так: «Die Steuern des Königs und seine Abgaben, die in Ägypten bestanden, die verminderte Seine Majestät (zum Teil), zusätzlich zu der Steuer, die er zu seinem Teil (d. h. auf ihn bezogenen Anteil) gänzlich erließ. Die Steuern (Besitz des Königs), die als Rückstand entstanden waren bei allen Menschen Ägyptens, mit zahlenmäßig sehr viel Geld, die erließ Seine Majestät, um die Soldaten und alle Menschen zu seiner Zeit glücklich zu machen. Dieser vollkommene Gott ließ zahlreiche Verhaftete frei, die viele Jahre eingesperrt waren» (El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 88)¹².

Переклад паралельного демотичного проходу, який зробили видавці, виглядає так: «Die staatliche(n) Abgabe(n) und die Steuer(n), die in Ägypten bestanden, verringerte er zum Teil, zum Teil erließ er sie gänzlich. Die dem König, l.h.g. [скорочення від традиційної супровідної формули: «Leben, Heil, Gesundheit». — A. 3], (geschuldeten) Restbeträge,

¹¹ В одній з публікацій французький дослідник К. Тьєрс довів, що в елліністичному Єгипті справді існувала загальна практика приватних благодіянь на адресу храмів, котру можна окреслити як приватний евергетизм. Проте в цій же роботі він відзначив, що прояви такого евергетизму, що його здійснили нащадки середземноморських переселенців на користь суто єгипетських храмів, з'являються у відомих нам джерелах, починаючи лише з II ст. (Thiers 2006, 275-301).

¹² «Царські податки та збори, що існували в Єгипті, його величність (частково) зменшив, на додачу до податку, який він скасував зовсім. Податки (власність царя), за якими були заборгованості серед усіх людей Єгипту у великій кількості срібла, його величність пробачив, щоб зробити солдатів і всіх людей щасливими за його часу. Цей досконалий бог звільнив багатьох в'язнів, які були ув'язнені багато років». Детальнішу інформацію щодо цього фрагмента див.: El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 38, 86-91.

die [zu Lasten der Bewohner] Ägyptens bestanden, erließ er, um zu bewirken, dass das Heer und alle übrigen Menschen in guter Verfassung seien in der Regierungszeit. Er ließ viele Menschen frei, die viele Jahre in Haft waren» (El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 88)¹³.

Як у єгипетській, так і в грецькій (а особливо елліністичній) традиції обидва названі царські заходи потрапляли під поняття евергетизму (див., наприклад: Gehrke 1990, 50-51; Manning 2010, 95, not. 86; Surikov 2011, 40-41; Prioux 2011, 210-211; El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 91; Domingo Gygax 2016; Coppola 2016, 28-29). Відповідно вони були однаково близькі та зрозумілі як для єгиптян, так і для середземноморських іммігрантів. І в нашому випадку особливо важливо те, що обидва зазначені заходи можна об'єднати поняттям «амністія»¹⁴ і піднести до рівня божественних категорій¹⁵.

Наявність безпосереднього зв'язку між прийняттям Птолемеем III епіклеси «Евергет» і пом'якшенням ним податкового тягара¹⁶ та скасуванням недоїмок майже не потребує додаткових роз'яснень. У цьому контексті варто відзначити лише кілька моментів. По-перше: для жителів елліністичної ойкумени економічний евергетизм набув форми мало не повсякденного явища (порівн. Bringmann 1993, 8-25; також див. вище); класичним прикладом його прояву можна вважати вищезгадані «хлібні благодіяння». По-друге: за елліністичного

¹³ «Деякі державні збори та податки, що існували в Єгипті, він [цар. — А. З.] зменшив, а від деяких зовсім відмовився. Цар — життя, здоров'я, сила — (належні йому) недоїмки, що були [з боку мешканців] Єгипту, постановив скасувати, щоб армія та всі інші люди були в доброму стані під час його правління. Він звільнив багатьох людей, які багато років були ув'язнені». Детальнішу інформацію щодо цього фрагмента див. El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 52-53, 86-91.

¹⁴ У цьому випадку я розглядаю термін «амністія» в контекстах, які запропонував Ц. Ла'да (La'da 2013b; 2013a).

¹⁵ У приватному листуванні проф. Л. Рубінштайн (Лондон) погодилася зі мною щодо доцільності розгляду амністії тюремних в'язнів як одного з компонентів ідеологічного навантаження епіклеси Птолемея III.

¹⁶ Відповідне свідчення Александрійського декрету має підтвердження і в папірологічних джерелах. Наприклад, у низці документів, датованих 244–243 рр., фіксуються деякі, можливо тимчасові, фінансові послаблення, котрі стосувалися поземельного і соляного податків (див., наприклад: P.Col.Zen. II, № 87; порівн. Bonneau 1971, 125; Shelton 1988; Hayden 2018, 337).

періоду акти подібного евергетизму, що походили від монархів, нерідко спричинювали обоження останніх; як приклад подібного апофеозу можна згадати хоча б акт обоження громадянами Візантія Евергетового батька — Птолемея II Філадельфа, що стало виявом вдячності політів за отримані ними від царя хлібні, грошові й територіальні дари, а також допомогу боеприпасами під час війни з Селевкідом Антіохом II (Dion. Byz. 41; порівн. Gabelko 2005, 103-111; Zelinskyi 2021, 159-160)¹⁷. І по-третє: скасування царських недоїмок, по суті, може розглядатися як акт економічної амністії, тобто вибачення й викреслення з пам'яті податкових провинностей, скоєних щодо держави (La'da 2013b, 168-170, 200-201; порівн. Carrez-Maratray 2014, 162). Відповідно пом'якшення фіскальної політики, яке запровадив Птолемей III у межах усієї підвладної йому держави, в очах його підданих з числа греко-македонян розцінювалось як акт економічного евергетизму, котрий з огляду на його масштабність і, так би мовити, дух епохи безумовно заслуговував на визнання царственного благодійника не просто Евергетом, а богом-Евергетом. Водночас розуміння скасування недоїмок як економічної амністії, на мою думку, дозволяє трактувати будь-який акт вибачення злочинців як вияв евергетизму.

Однак тема милосердя, виявленого щодо в'язнів, тобто власне класичної амністії, у контексті божественного евергетизму Птолемея III вимагає більшої уваги. Ідея застосування принципу «вибачити та забути» щодо провини різнопланових злочинців, зокрема — політичних супротивників, мала своє коріння як у класичній Греції (Chaniotis 2013; Dreher 2013; Scheibeireiter 2013), так і в доелліністичному Єгипті (Smith 1968; Hölbl 2001, 202; Huss 2001, 524-525; La'da 2013b; 2013a). Тому не дивно, що обидві ці традиції знайшли своє відображення в державній діяльності перших Птолемеїв (див., наприклад: La'da 2013a). Підтвердженням цього, наприклад, можуть служити два анекдоти, які передав Клавдій Еліан.

У першій книзі своїх «Строкатих оповідок» цей автор переповідає таку історію: «У царя Птолемея [Птолемей I. — А. 3.] був красивий коханець на ім'я Галет. . . Якось Галет їхав верхи поруч із царем. Здалеку

¹⁷ Загальний обсяг Філадельфової допомоги, можливо, був такий істотний, що жителі Візантія на короткий час навіть перейменували власний поліс на Птолемеїду (Psoma 2008; Zelinskyi 2020c, 358, прим. 733).

помітивши, що якихось людей ведуть на страту, він стривожено сказав Птолемеєві: “Цим людям пощастило, що ми на конях, і, якщо ти не проти, царю, поквапмося і наздоженімо їх, щоб постати перед нещасними як Діоскури, предстали їм гідні рятівники, як кажуть про Кастора та Полідевка”. Цар не міг натішитися добротою хлопчика і був захоплений його співчуттям; він звільнив засуджених до смерті і відтоді ще більше зазнав впливу чарів любові до нього»¹⁸.

У чотирнадцятій книзі того самого твору Еліан розповідає анекдот, фігурантом якого згідно з *communis opinio* безпосередньо виступає Птолемеї III (див., наприклад: Clayman 2014, 123-124; Carrez-Maratray 2014, 243; Sewell-Lasater 2020, 166): «Розповідають, що одного разу Птолемеї (замовчую, який саме) завзято грав у кості. Під час цього заняття йому почали читати список злочинців і призначених їм покарань, щоб цар визначив тих, які, на його думку, заслуговують на страту. Однак його дружина Береніка забрала в раба список і заборонила продовжувати читання, сказавши, що людські долі слід вирішувати продумано, а не за грою, бо людські голови не кості, щоб їх жбурляти. Птолемею припали до душі її слова, відтоді цар ніколи не вирішував під час гри подібні справи»¹⁹.

Безпосередню причетність перших Птолемеїв до вирішення питань, пов'язаних з переглядом долі ув'язнених, відображено й у папірологічному матеріалі. При цьому йдеться про в'язнів, котрі носили грецькі імена. Наприклад, у 254 р. такий собі Ефармост, котрий

¹⁸ Πτολεμαῖος ὁ βασιλεὺς ἐρώμενον εἶχε Γαλέτην ὄνομα, ἰδεῖν κάλλιστον. ἀμείνων δὲ ἦν ἄρα τούτῳ τῷ μεираκίῳ ἢ γνώμῃ τῆς μορφῆς, πολλάκις γοῶν αὐτῷ καὶ ὁ Πτολεμαῖος ἐμαρτύρει, καὶ ἔλεγεν ὡ ἀγαθὴ κεφαλὴ, κακοῦ μὲν οὐδεπώποτε οὐδενὶ γέγονας αἴτιος, πολλοῖς δὲ καὶ πολλὰ κάγαθα προὔξενήσας· ὁ μὲν οὖν ἵππευε σὺν τῷ βασιλεῖ τὸ μεираκίον ἰδὼν δὲ πόρρωθεν ἀγομένους τινὰς τὴν ἐπὶ θανάτῳ, οὐ ραθύμως εἶδεν, ἀλλ' ἔφη πρὸς τὸν Πτολεμαῖον ἄ βασιλεῦ, ἐπεὶ κατὰ τινα δαίμονα τῶν ἀγομένων ἀγαθὸν ἐπὶ ἵππων εὐτόχοιμεν ὄντες, φέρε, εἰ σοι δοκεῖ, τὴν ἔλασιν ἐπιτείναντες καὶ συντονώτερον ἐπιδιώξαντες Διόσκοροι τοῖς δειλαίοις γενόμεθα, σωτήρες ἐσθλοὶ κάγαθοι παραστάται, τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον ἐπὶ τῶν θεῶν τούτων. ὁ δὲ ὑπερησθεὶς αὐτοῦ τῇ χρηστότητι καὶ τῷ φιλοκτιρημον ὑπερφιλῆσας, καὶ ἐκείνους ἔωσσε καὶ ἐπὶ πλέον προσέθηκε τῷ φίλτρῳ τοῦ κατ' αὐτὸν ἔρωτος (Ael. Var. Hist. I. 30).

¹⁹ Ὁ μὲν Πτολεμαῖός φασιν (ὀπόστος δὲ ἦν οὗτος, εἴαν δεῖ) καθῆστο ἐπὶ κύβοις καὶ πεττεῦον διετέλει· εἰτὰ τις αὐτῷ παρεστὼς ἀνεγίνωσκε τῶν κατεγνωσμένων τὰ ὀνόματα καὶ τὰς καταδικὰς αὐτῶν προσπέλεγεν, ἵνα ἐκείνος παρασημήνηται τοὺς ἀξίους θανάτου. Βερενική δὲ ἢ γαμετὴ αὐτοῦ λαβοῦσα τὸ βιβλίον παρὰ τοῦ παιδὸς εἶτα οὐκ εἴασε διαναγνωσθῆναι τὸ πᾶν οὐκέτι, φήσασα πάνυ σφόδρα προσέχοντα τὴν διάνοιαν ὑπὲρ ἀνθρώπου ψυχῆς δεῖν λογίζεσθαι καὶ μὴ πρὸς παιδιᾶ γινόμενον· οὐ γὰρ ὁμοίαν εἶναι τὴν πτώσιν τῶν κύβων καὶ τὴν τῶν σωμάτων. πρὸς ταῦτα ὁ Πτολεμαῖος ἤσθη, καὶ οὐδέποτε κυβεῶν μετὰ ταῦτα ὑπὲρ ἀνθρώπου κρίσεως ἤκουσεν (Ael. Var. Hist. XIV. 43).

Отже, масштабний акт амністії, який згадали укладачі Александрійського декрету²², цілковито відповідає реаліям птолемейської юридичної практики. При цьому, попри суто єгипетське походження джерела, зазначений акт царського благодіяння міг поширюватися на всіх підданих александрійського монарха безвідносно до їхньої етнічної належності. На мою думку, з високим ступенем вірогідності можна навіть припустити, що першочерговим об'єктом відповідної амністії стали саме представники греко-македонської частини населення Єгипту. Власне, з вихідцями із зазначеного середовища я схильний пов'язати вищезгадане внутрішнє повстання (точніше заворушення), котре змусило Птолемея III перервати азійську кампанію 246/245 р. (див. вище)²³. Схоже на те, що Птолемей III, не бажаючи посилювати напруження у стосунках із греко-македонським сегментом населення власної країни (насамперед з воїнами-клерухами²⁴), але водночас намагаючись зберегти обличчя, одразу після приборкання заворушення удався до амністування його учасників²⁵. При цьому зазначений захід було поєднано із долученням правлячого александрійського подружжя до державного епонімного культу в постаті богів-Евергетів. Зокрема, додатковим непрямим доказом на користь викладених вище міркувань може служити присвята, зроблена військовими колоністами з числа кінних клерухів, які мешкали у Гермопольському номі. Автори відповідного присвятного напису, між іншим, дякували Птолемеєві III за якусь невизначену евергесію (I. Herm. Magn. № 1). Цілком можливо, що мали на увазі

²² При цьому, на мій погляд, підкреслення виняткової тривалості часу ув'язнення попросту могло відображати місцеву фразеологічну традицію, яка перебільшувала страждання в'язнів, а отже, і посилювала рівень значущості фараонового благодіяння.

²³ Про мою гіпотезу стосовно рушійних сил зазначеного повстання див. Zelinsky 2010, 426-433, 507-515, прим. 451-500; 2020с, 132-141, 422-434, прим. 1119-1220).

²⁴ Як уже зазначалося, кампанія 246/245 р. призвела до значних людських втрат у війську Птолемея III, зокрема з-поміж клерухів (див. прим. 10). Такий стан речей міг викликати занепокоєння серед військових колоністів, які залишалися в Єгипті, відчуваючи при цьому загрозу нової хвилі мобілізації.

²⁵ Як уважає Ц. Ла'да, такою мотивацією проголошення амністії нерідко керувалися фараони часів доелліністичного Єгипту (La'da 2013b, 35).

не лише відомі нам фіскальні послаблення²⁶, але й царське вибачення, зрештою, дароване невдоволеним воїнам.

Нарешті, сам лише факт вибачення в'язнів (передусім політичних) наближав Птолемея III до олімпійських небожителів. У цьому контексті щонайперше варто згадати вищенаведений анекдот з першої книги «Строкатих оповідок» Еліана. У ньому улюбленець Птолемея I Сотера, спонукаючи останнього до помилування приречених на страту, у риторичному запалі порівнює цей вчинок з діяннями божественних близнюків Діоскурів (див. вище).

Окрім цього, не слід забувати, що за давньогрецькою міфологічною традицією, котра з'явилась у VI–V ст., найперший акт амністії проголосив сам Зевс. Володар Олімпу виявив милосердя до свого жорстокого батька Крона (порівн. Hes. Theog. 453-467; Apol. Bibl. Myth. I. II. 5-7; Diod. V. 70; Strab. X. III. 11), якого він перед цим позбавив верховної влади і ув'язнив у безодні Тартару (Hom. II. VIII. 478-482; Hes. Theog. 717-745, 851; Aesch. Prom. Vinct. 219-223; Apol. Bibl. Myth. I. II. 1). Зевс не тільки звільнив батька з ув'язнення²⁷, але й зробив його правителем Островів Блажених (Hes. Op. 167-173; Pindar. Olymp. II. 61-75; порівн. Aesch. Eum. 640-651)²⁸. Виходячи з цього, можна припустити, що будь-який елліністичний правитель, проголошуючи амністію,

²⁶ Про податки, що їх сплачували клерухи до царської скарбниці (див., наприклад: Zelinskyi 2010, 120, 136, 182н, прим. 191, 195, прим. 288, 222, 286ен, прим. 50, 418-419, 502, прим. 420-421). При цьому не забуваймо, що за змістом Александрійського декрету наслідком царської економічної амністії насамперед стала радість, яка охопила військову верству (див. вище).

²⁷ Існувала навіть міфологічна традиція, згідно з якою Зевс також повернув свободу Кроновим приборчникам часів титаномахії (Pindar. Pyth. IV. 290; також див. Losev 1996, 776).

²⁸ На популярність цієї міфологічної традиції вказують приклади її використання Есхілом і Піндаром, а також наявність відповідної пізнішої вставки до Гесіодових «Робіт і днів» (Losev 1996, 483, 776; також див. вище). Згодом цей сюжет знайшов курйозне відображення в уявленнях мешканців римської Британії. Згідно з розповіддю, що її виклав Плутарх у трактаті «Про видиме на диску місяця обличчя», на захід від Британських островів, за словами місцевих жителів, розташований острів, де Зевс утримує в ув'язненні зануреного у сон Крона; при цьому останній, чие життя підтримується завдяки годуванню амброзією, зберігає ментальний зв'язок з сином, який його переміг (Plut. De facie, 26).

міг похвалитися діянням, освяченим прикладом найвищого з богів. При цьому що більші були масштаби амністії, то більше її ініціатор уподібнювався до божественного олімпійця — первинного носія надлюдської за своєю сутністю здібності вибачати й забувати.

Отже, на підставі змісту Александрійського «синодального» декрету, поєданого зі свідченнями низки наративних, епіграфічних і папірологічних джерел, можна дійти висновку, згідно з яким прийняття Птолемеєм III епіклеси «Евергет» у випадку греко-македонської складової населення елліністичного Єгипту зумовлювалося низкою царських економічних благодіянь фіскального характеру в поєднанні з масовим звільненням державних в'язнів, здійсненим у межах масштабної царської амністії.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Beyer-Rothhoff, B. *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III*. Bonn, 1993.

Bonneau, D. *Le fisc et le Nil: incidences des irrégularités de la crue du Nil sur la fiscalité foncière dans l'Égypte grecque et romaine*. Paris, 1971.

Bringmann, K. The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism. In: A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart (ed.), *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1993, pp. 8-25.

Brumbaugh, M. *The new politics of Olympos: kingship in Kallimachos' hymns*. New York, 2019.

Carrez-Maratray, J.-Y. *Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles*. Paris, 2014.

Chaniotis, A. Normen staerker als Emotionen? Der kulturhistorische Kontext der griechischen Amnestie. In: K. Harter-Uibopuu, F. Mitthof (Hg), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike*. Wien, 2013, pp. 47-70.

Clayman, D. *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity*. Oxford — New York, 2014.

Coppola, A. Kings, Gods and Heroes in a Dynastic Perspective: A Comparative Approach. *Erga-Logoi*, Vol. 2, 2016, pp. 17-37.

Coşkun, A. The war of Brothers, the Third Syrian War, and the Battle of Ankyra (246–241 BC): a Re-Appraisal. In: K. Erickson (ed.), *The Seleukid Empire, 281–222 BC: War within the Family*. Swansea, 2018, pp. 197-252.

Doningo Gygax, M. *Benefaction and rewards in the ancient Greek city: the origins of Euergetism*. Cambridge, 2016.

Dreher, M. Die Herausbildung eines politischen Instruments: Die Amnestie bis zum Ende der klassischen Zeit. In: K. Harter-Uibopuu, F. Mitthof (Hg.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike*. Wien, 2013, pp. 71-94.

El-Masry, Y., Altenmüller, H., Thissen, H.-J. *Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr.* Hamburg, 2012.

Fuks, A. Dositheos son of Drimylos: a prosopographical note. *The Journal of Juristic Papyrology*, 7-8, 1953-1954, pp. 205-209.

Gabelko, O. L. *Istoriya Vifinskogo tsarstva*. Sankt-Peterburg, 2005. (In Russian)
Габелко, О. Л. *История Вифинского царства*. Санкт-Петербург, 2005.

Gehrke, H.-J. *Geschichte des Hellenismus*. München, 1990.

Grabowski, T. *Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwarta Wojna syryjska (221–217 p.n.e.)*. Kraków, 2010.

Grainger, J. D. *The Syrian Wars*. Leiden – Boston, 2010.

Hauben, H. L'expédition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C. Quelques mises au point. *Archiv für papyrusforschung und verwandte gebiete*, Bd. 36, 1990, pp. 29-37.

Hayden, B. *Price Formation and Fluctuation in Ptolemaic Egypt*. PhD Dissertation. Chicago, 2018.

Hölbl, G. *A History of the Ptolemaic Empire: Transl. from germ.* London – New York, 2001.

Huss, W. *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr.* München, 2001.

Johstono, P. *The Army of Ptolemaic Egypt 323 to 204 BC An Institutional and Operational History*. Barnsley, 2020.

Koenen, L. The Ptolemaic King as a Religious Figure. In: A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart (ed.), *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1993, pp. 26-116.

La'da, C. Amnesty in Hellenistic Egypt. A Survey of the Sources. In : K. Harter-Uibopuu, F. Mitthof (Hg.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike*. Wien, 2013, pp. 163-209.

La'da, C. Amnesty in Pharaonic Egypt. In : K. Harter-Uibopuu, F. Mitthof (Hg.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike*. Wien, 2013, pp. 17-43.

Ladynin, I. A. Tret'ya Siroyskaya voyna i zakhvat Ptolemeyem III v Azii kul'tovykh predmetov v svedeniyakh knigi Daniila i Porfiriya Tirskogo. *Antiquitas Aeterna*, вып. 2, 2007, s. 273-287. (In Russian)

Ладынин, И. А. Третья Сирийская война и захват Птолемеем III в Азии культовых предметов в сведениях книги Даниила и Порфирия Тирского. *Antiquitas Aeterna*, вып. 2, 2007, с. 273-287.

Ladynin, I. A. Dinasticheskiy kul't i eponimnoye zhrechestvo Ptolemeyev. V sb.: S. Yu. Saprykin, I. A. Ladynin (red.), *«Bogi sredi lyudey»: kul't praviteley v ellinisticheskoy, post-ellinisticheskoy i rimskoy mire*. Moskva – Sankt-Peterburg, 2016, s. 265-312. (In Russian)

Ладынин, И. А. Династический культ и эпонимное жречество Птолемеев. В сб.: С. Ю. Сапрыкин, И. А. Ладынин (ред.), *«Боги среди людей»: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире*. Москва – Санкт-Петербург, 2016, с. 265-312.

Losev, A. F. *Mifologiya grekov i rimlyan*. Moskva, 1996. (In Russian)

Лосев, А. Ф. *Мифология греков и римлян*. Москва, 1996.

Ludlow, F. M., Manning, J. G. Revolts under the Ptolemies: A Palaeoclimatological Perspective. In: J. Collins, J. G. Manning (ed.), *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East. In the Crucible of Empire*. Leiden – Boston, 2016, pp. 154-171.

Manning, J. G. *The Last Pharaohs. Egypt under the Ptolemies, 305-30 BC*. Princeton; Oxford, 2010.

Muccioli, F.-M. *Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici*. Stuttgart, 2013.

Olbrycht, M. J. *Early Arsakid Parthia (ca. 250–165 B.C.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*. Leiden – Boston, 2021.

Olivier, J., Lorber, C. Three Gold Coinages of Third-Century Ptolemaic Egypt. *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie*, t. 159, 2013, pp. 49-150.

Van Oppen de Ruyter, B. *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*. New York, 2015.

Orrioux, C. *Zenon de Caunos, parépidèmos, et le destin grec*. Paris, 1985.

Paschidis, P. *Between city and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322–190 BC)*. Athens, 2008.

Pfeiffer, St. ntr.wj.mnh.wj – theoi Euergetai. Das dritte Ptolemaierpaar im Kanoposdekret. Eine "ganzheitliche" Betrachtung. *Egyptian museum collections around the world*, Bd. 2, 2002, pp. 937-947.

Pfeiffer, St. Das Dekret von Kanopos (238 v.Chr.). Kommentar und historische Auswertung eines dreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie. *Archiv für papyrusforschung und verwandte gebiete*, (Beih.), Bd. 18, 2004, pp. I-386.

Pfeiffer, St. *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*. Stuttgart, 2017.

Pfeiffer, St. Griechische und lateinische Inschriften zum Ptolemäerreich und zur römischen Provinz Aegyptus. 2. Aufl. Berlin – Münster, 2020.

Pfeiffer, St., Klinkott, H. Legitimizing the Foreign King in the Ptolemaic and Seleucid Empires: The Role of Local Elites and Priests. In: C. Fischer-Bovet, S. von Reden (ed), *Comparing the Ptolemaic and Seleucid empires: integration, communication, and resistance*. Cambridge – New York, 2021, pp. 233-261.

Prioux, E. Callimachus' Queens. In: B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens (ed.), *Brill's Companion to Callimachus*. Leiden, 2011, pp. 201-224.

Psoma, S. Numismatic Evidence on the Ptolemaic Involvement in Thrace During the Second Syrian War. *American Journal of Numismatic*, vol. 20, 2008, pp. 257-263.

Scheibeireiter, Ph. Atheniensium vetus exemplum: Zum Paradigma einer antiken Amnestie. In: K. Harter-Uibopuu, F. Mitthof (Hg.), *Vergeben und Vergessen? Amnestie in der Antike*. Wien, 2013, pp. 95-126.

Sewell-Lasater, T. *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule*. PhD Dissertation. Houston, 2020.

Shelton, J. Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III. *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik*, Bd. 71, 1988, pp. 133-136.

Smith, H. A Note on Amnesty. *The journal of egyptian archaeology*, vol. 54, 1968, pp. 209-214.

Surikov, I. Ye. *Ocherki ob istoriopisanii v klassicheskoy Gretsii*. Moskva, 2011. (In Russian)
Суриков, И. Е. *Очерки об историописании в классической Греции*. Москва, 2011.

Thiers, Ch. Égyptiens et Grecs au service des cultes indigènes. Un aspect de l'évergétisme en Égypte lagide. In: M. Molin (dir), *Les régulations sociales dans l'Antiquité. Actes du colloque d'Angers 23-24 mai 2003*. Rennes, 2006, pp. 275-301.

Thissen, H.-J. *Studien zum Raphiadekret*. Meisenheim am Glan, 1966.

Volkman, H. Der Herrscherkult der Ptolemäer in phoenikischen inschriften und sein Beitrag zur Hellenisierung von Kypros. *Historia*, Vol. 5, 1956, pp. 448-455.

Zelinskyi, A. L. *Aleksandriys'ki faraony ta yikhni piddani. Zmitsnennya vlady pershykh Ptolemeyiv*. Kyiv, 2010. (In Ukrainian)

Зелінський, А. Л. *Александрійські фараони та їхні піддани. Зміцнення влади перших Птолемеїв*. Київ, 2010.

Zelinskyi, A. L. Golod v Egipte pri Ptolemeye III Evergete: peresmotr datirovki i istochnikovoy bazy. *Vostok [Orient]*, 2020, no. 3, s. 65-73. (In Russian)

Зелінський, А. Л. Голод в Египте при Птолемеє III Евергете: пересмотр датировки и Источниковой базы. *Восток*, 2020, № 3, с. 65-73.

Zelinskyi, A. L. Prinyatiye Ptolemeyem III epiklezy «Everget» v svete t. n. Aleksandriyskogo sinodal'nogo dekreta. U zb.: *Problemy istoriyi ta arkeolohiyi Ukrainy. Tezy dopovidey XII mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (lystopad 2020 roku)*. Kharkiv, 2020, s. 35. (In Russian)

Зелінський, А. Л. Принятіє Птолемеєм III епіклезы «Евергет» в светі т. н. Александрійського синодального декрета. У зб.: *Проблеми історії та археології України. Тези доповідей XII міжнародної наукової конференції (листопад 2020 року)*. Харків, 2020, с. 35.

Zelinskyi, A. L. *Vid basylevsiv-faraoniv do faraoniv-basylevsiv: pershi 100 rokv ptolemeyivs'koyi monarkhiyi*. Vinnytsya – Kyiv, 2020. (In Ukrainian)

Зелінський, А. Л. *Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії*. Вінниця – Київ, 2020.

Zelinskyi, A. L. Antiokh II i Rodos vo vremya II Siriyskoy voyny: vozmozhnaya tsel' voyennogo al'yansa. *Starodavnie Prychornomor'ia [The Ancient Black Sea region]*, vyp. XIII, s. 158-164. (In Russian)

Зелінський, А. Л. Антиох II и Родос во время II Сирийской войны: возможная цель военного альянса. *Стародавнє Причорномор'я*, вип. XIII, 2021, с. 158-164.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

BCHP — Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period, Forthcoming.

CGC — Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Le Caire.

I.Herm.Magn. — Inscriptions grecques d'Hermoupolis Magna et de sa nécropole, Le Caire.

OGIS — Orientis Graeci inscriptiones Selectae, Leipzig.

P.Col. Zen. — Columbia Papyri. Zenon Papyri, New York.

P.Mich.Zen. — Zenon Papyri in the University of Michigan Collection, Ann Arbor.

PSI — Papiri gracchi e latini, Firenze.

Andrii Zelinskyi

Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher

State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”

Leontovich str., 5, 01054, Kyiv, Ukraine

Email: z-al@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ON THE QUESTION OF THE ADOPTION OF THE EPICLESIS ‘EUERGETES’ BY PTOLEMY III

In 2020, I published the monograph From Basileis-Pharaohs to Pharaohs-Basileis: The First 100 Years of the Ptolemaic Monarchy. In that book, I proposed to move the date of the famine that occurred during the reign of Ptolemy III from 245/244 BC to the period between 243 and 238 BC, drawing on the evidence of the Alexandrian ‘synodal’ decree of 3 December 243 BC. If my hypothesis is correct, it becomes necessary to reconsider the background of Ptolemy’s adoption of the Greek form of the sacred epiclesis ‘Euergetes’ (Benefactor), which earlier I associated with the help that the population of Egypt received from the king during that famine. In modern historiography, there are a number of alternative suggestions regarding the prior actions of Ptolemy III, supposedly consistent with the Hellenistic ideas about euergetism. Among them are the victorious end of the Asian military campaign (246–245 BC); suppression of unrest in Egypt; return to Egypt of the statues of local gods and cult objects that had been removed by the Persian conquerors; and deeds for the benefit of Egyptian temples and sacred animals. But these actions of Ptolemy III either did not meet the definition of a ‘beneficent act’ or concerned only ethnic Egyptians. Traces of the Greek semantic content of the epiclesis ‘Euergetes’ should be sought in the Alexandrian ‘synodal’ decree produced by the Egyptian priesthood. It contains a list of the king’s merciful acts

during the first years of his reign, including the easing of fiscal policy and proclamation of a mass amnesty. Such actions were understood as euergetism in the Egyptian and Greek (especially Hellenistic) traditions. Either of them could become the reason for the official deification of the Hellenistic ruler. Responding with an apotheosis to a large-scale act of economic euergetism became everyday reality in the Hellenistic world. Amnesty for prisoners also directly brought the benefactor closer to the Olympian gods, led by Zeus himself.

Keywords: Hellenistic Egypt, Ptolemy III, Alexandrian 'synodal' decree, deification, euergetism, amnesty.

Текст надійшов до редакції 01.05.2023.

The text was received by the editors 01.05.2023.

Текст затверджено до друку 25.06.2023.

The text is recommended for printing 25.06.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-02>
УДК 930.2:003.321]:929.731:94(399.7)(=827)“04”

Максим Стюфляєв

магістрант історії

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: stufflaev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6690-8762>

ОДНЕ ІМ'Я — ОДНА ОСОБА: ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ СПИСКУ РАННІХ ЦАРІВ П'ЄДРАС-НЕГРАСА ЗА ІЄРОГЛІФІЧНИМИ ТЕКСТАМИ З ЙАШЧІЛАНА¹

Статтю присвячено важливому епізоду ранньої історії двох сусідніх царств, розташованих у західній частині низинної зони майя: Йашчілана і П'єдрас-Неграса.

Як цитувати: Стюфляєв, М. Одне ім'я — одна особа: проблема реконструкції списку ранніх царів П'єдрас-Неграса за ієрогліфічними текстами з Йашчілана. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 30-61. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-02>

How to cite: Styuflyayev, M. One Name, One Person: The Problem of Reconstructing the List of Early Kings of Piedras Negras in Light of the Hieroglyphic Texts from Yaxchilan. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 30-61. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-02> (In Ukrainian)

© Стюфляєв М., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

¹ Автор сердечно дякує своїм українським колегам-майяністам Марії Стаднік, Юрієві Полоховичу та Вікторіві Талаху, які ознайомилися із чорновим рукописом статті й дали низку важливих зауважень щодо її змісту, а також люб'язно надали свої авторські ілюстрації. Саймону Мартіну (Simon Martin, *University of Pennsylvania Museum*) і *Peabody Museum of Archaeology and Ethnology at Harvard University* дякую за дозволу використати у статті промальовки монументів. Також широко дякую перекладачці Марії Пухлій за допомогу в редагуванні англомовного резюме. Нарешті, висловлюю глибоку вдячність моєму науковому керівникові Сергію Сорочану, який підтримав ідею написання цієї статті і порадив подати її до «Вісника ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»».

Упродовж майже всієї класичної доби історії майя (III–X ст. н. е.) названі держави ворогували між собою та претендували на домінування в регіоні Верхньої Усумасінти. У статті розглянуто дискусійні питання, пов'язані із заснуванням династій Йашчілана та П'єдрас-Неграса, а також висвітлено початковий етап їхнього воєнного протистояння, який припав на другу половину V ст. Зазначено, що родоначальники обох царських домів, імовірно, були особами немісцевого походження — вони переселилися до своїх нових столиць ззовні. Головними джерелами, використаними в роботі, є ієрогліфічні написи з Йашчілана: одвірки 11, 35, 37 і 49 та ієрогліфічні сходи 1. У названих текстах міститься перелік місцевих царів, а також коротко описано їхні воєнні тріумфи. Зокрема сказано, що сьомий правитель Йашчілана Хац'оом-Холь і його наступник Йашуун-Бахлам II здобували перемоги над П'єдрас-Неграсом та захоплювали цінних бранців. У зв'язку із обома війнами згадується правитель П'єдрас-Неграса на ім'я Іцам-К'ан-Ахк. Спочатку не раніше другої половини 450-х рр. Хац'оом-Холь полонив самого Іцам-К'ан-Ахка, а наприкінці 460-х або у 470-х рр. Йашуун-Бахлам II взяв у полон воєначальника, який служив Іцам-К'ан-Ахку. В історіографії міцно утвердилася думка, що на тріумфальних монументах з Йашчілана згадано двох різних владарів, які послідовно обіймали трон П'єдрас-Неграса: Іцам-К'ан-Ахка I («Правитель А») та Іцам-К'ан-Ахка II («Правитель В»). Однак перебування на троні двох поспіль царів майя із однаковим іменем суперечило би усталеній практиці зміни коронаційних імен: в історії Йашчілана і П'єдрас-Неграса прямий спадкоємець престолу ніколи не повторював імені попередника. Крім того, на монументах з Йашчілана згадано тільки про полон ворожого царя, а не про його смерть. Історія майя рясніє прикладами, коли переможений правитель після полону повертався додому і владарював у своїй державі ще багато років. Саме так могло статися у випадку із Іцам-К'ан-Ахком I. Проте існує ще простіше імовірне пояснення подвійної згадки про нього. У суспільстві майя класичної доби підлегли правителі та сановники зберігали особистий зв'язок зі своїм зверхником навіть після смерті останнього. Воєначальник із П'єдрас-Неграса міг залишитися людиною Іцам-К'ан-Ахка I, навіть якщо його владар на час повторної війни давно вже загинув у полоні. Отже, достатньо вагомих підстав для розрізнення раних царів П'єдрас-Неграса Іцам-К'ан-Ахка I та Іцам-К'ан-Ахка II немає. Більш імовірно, що в обох випадках у Йашчілані згадано одну й ту саму особу — ворожого царя Іцам-К'ан-Ахка I, а список правителів П'єдрас-Неграса потребує уточнення.

Ключові слова: майя класичної доби, ієрогліфічні тексти, політична історія, Йашчілан, П'єдрас-Неграс.

Ієрогліфічну писемність майя дешифрував у середині ХХ ст. наш видатний співвітчизник, уродженець Харківщини і студент Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) Юрій Кнорозов. Саме Кнорозов переконливо довів, що писемність майя належала до словесно-складового типу, тобто поєднувала знаки, які позначали цілі слова (логограми) і знаки-склади (силабограми). Також він коректно встановив читання багатьох ієрогліфів, чим підтвердив правильність власних висновків (Knorozov 1952). Втім, на Заході відкриття радянського вченого сприйняли не одразу — за обставин «холодної війни» діалогу перешкоджали політичні чинники та різка критика поглядів Кнорозова, що містилася в публікаціях найавторитетнішого майяніста того часу Еріка Томпсона (Coe 1992, 145-166). Самого Юрія Валентиновича комуністична влада СРСР майже не відпускала за кордон. Ізоляція аж ніяк не сприяла його науковим пошукам: позбавлений можливості повноцінного спілкування з колегами та прямого доступу до джерел, Кнорозов запропонував чимало хибних читань ієрогліфів. Через це перші його роботи часто кращі за пізніші.

Сучасний етап вивчення писемності майя розпочався у другій половині 1980-х рр. Він пов'язаний насамперед із роботою молодого покоління американських, британських і німецьких епіграфістів (Девід Стюарт, Стівен Хаустон, Саймон Мартін, Ніколай Грюбе та інші), які прийняли й розвинули досягнення Кнорозова. Головна ознака цього етапу — перехід від тлумачення окремих знаків до суцільного читання й перекладу текстів (Talakh 2019, 7). Значний прогрес у розумінні стародавнього письма докорінно змінив наше уявлення про історію майя. Якщо раніше її вивчали насамперед за колоніальними джерелами XVI–XIX ст., то тепер «заговорив» великий корпус пам'яток класичної доби (III–X ст. н. е.). Зразковим прикладом його дослідження вважається видана 1993 р. монографія С. Хаустона: «Ієрогліфи та історія Дос-Піласа: династична політика майя класичної доби» (Houston 1993). Найкращим доступним сьогодні загальним оглядом політичної історії майя залишається книга С. Мартіна та Н. Грюбе «Хроніка царів

і цариць майя». У цій праці стисло розповідається про одинадцять наймогутніших і найкраще досліджених царських династій класичної доби (Martin, Grube 2008).

В Україні різні аспекти політичної історії майя досліджували Віктор Талах, Юрій Полюхович та автор цієї статті. Окремо слід згадати кандидатську дисертацію Юрія Полюховича «Політико-династична історія держави майя Баакаль за матеріалами корпусу епіграфічних джерел Паленке (Лакамха)», захищену 2012 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Названа праця на сьогодні залишається найбільш ґрунтовним вітчизняним дослідженням політичної історії майя, базованим на читанні та перекладі ієрогліфічних текстів (Polyukhovych 2012).

Отже, епіграфіка майя — це відносно молода історична дисципліна, що нині динамічно розвивається. Особливість і складність роботи історика, який вивчає пору розквіту найвідомішої з цивілізацій Доколумбової Америки, полягає в неможливості звернутися до докладних наративних джерел. Розлогі оповіді про минуле, імовірно, колись містилися в паперових рукописах (кодексах), але жодна така книга класичної доби до сьогодні не збереглася. Головна причина загибелі манускриптів — несприятливий клімат. На відміну від Єгипту з його пустелями, у вологих тропіках Центральної Америки папір швидко псується та гние або стає ласою здобиччю для комах. Через це до нас дійшли тільки чотири порівняно пізніх кодекси майя: Дрезденський, Мадридський, Паризький та Грольє. Усі вони майже не містять оповідей про історичні події. Провідні теми цих пам'яток — ритуальні цикли календаря, астрономія, сприятливий та несприятливий час для принесення жертв богам або вчинення інших дій (Stadnik 2022).

Через відсутність паперових рукописів головним джерелом наших знань про минуле стають короткі написи, вирізьблені або розписані за наказом царів (зрідка вельмож) на кам'яних, дерев'яних чи ліпних монументах: стелах, вівтарях, настінних панелях, одвірках, тронах та інших пам'ятках. Такі офіційні тексти зазвичай приурочувалися до завершення важливих циклів календаря. Вони стандартні за формою

і містять тільки лаконічні повідомлення про важливі церемонії чи політичні події. Мова царських написів здебільшого суха й нагадує протокольний звіт. Крім опису різноманітних обрядів, у них нерідко згадувалися головні віхи біографії правителя: народження, воцаріння, шлюб, перемоги на війні тощо. Доволі часто цар оповідав про своїх предків і їхні славетні звершення (Stuart 1995, 98-118; Beliaev 2001, 30-37; Martin 2020, 54-60).

Зібравши докупи факти й натяки, розпорошені по сотнях монументальних написів, фахівці намагаються скласти з них більш-менш цілісну картину минулого, пропонують власні вірогідні інтерпретації подій. Будь-яка детальна історична реконструкція — це завжди бачення сучасного дослідника. Коли ж ми маємо справу з текстами майя класичної доби, така реконструкція стає особливо хиткою, адже вчені, на жаль, здебільшого не в змозі перевірити правдивість фактів, повідомлених у якомусь окремому джерелі, за допомогою порівняльного аналізу. Царі майя вкрай неохоче згадували на монументах про власні поразки, тож перебіг багатьох великих війн тепер відтворюється майже виключно за звітами переможців (однак див. про винятки в Martin 2020, 59). Часто про ту чи ту значущу подію відомо з єдиного напису, який зберігся випадково. За таких умов кожна нова знахідка здатна докорінно змінити усталені погляди. Втім, як ми покажемо далі в цій статті, наше уявлення про минуле майя можна уточнювати не лише завдяки виявленню нових джерел. Часом буває не менш важливо вміти подивитися свіжим поглядом на давно відомі й добре досліджені написи.

Майя ніколи не мали єдиної централізованої держави, подібної, скажімо, до Єгипту XVIII та XIX династій чи Месопотамії часів III династії Ура. У I тисячолітті нашої ери, коли їхня цивілізація досягла найвищого піднесення, низинну зону² було поділено між десятками

² Територія розселення майя дуже неоднорідна, тому її прийнято ділити на кілька частин. За природно-географічними особливостями виокремлюють Тихоокеанське узбережжя і гірську та низинну зони. Також у літературі набув популярності поділ на північну, центральну і південну області, зумовлений історичними обставинами. Розквіт цивілізації майя класичної доби географічно був пов'язаний насамперед із низинними центральною та північною областями (Grube 2001).

більших та менших царств, які часто-густо ворогували одне з одним (Martin, Grube 2008, 7) (див. мапу). Такі утворення інколи називають «містами-державами», але це некоректне означення, адже правителі великих міст панували не тільки у столиці, а й на околицях, призначали в залежні містечка і селища намісників (Houston, Inomata 2009, 175-176; Martin 2020, 86-88). У межах південних низин дослідники на підставі географії та історико-культурної специфіки виокремлюють кілька регіонів: Петен, долину ріки Пасьйон, долину Усумасінти (західний регіон) і долину ріки Мотагуа (південно-східний регіон) (Beliaev 2003). Кожен із них, своєю чергою, поділяється на менші частини.

Ядром класичної цивілізації майя вважається історичний регіон Петен, що охоплює територію однойменного департаменту в Гватемалі, а також південний схід сучасного мексиканського штату Кампече, південно-західну частину Кінтана-Роо, схід Табаско та Західний Беліз. Саме там було засновано найдавніші династії і знайдено перші відомі в низинах писемні пам'ятки. Політичний устрій, сформований царствами Петену в II–IV ст. н. е., згодом поширився далі на захід та південний схід (Martin, Grube 2008, 35). У Петені боролися за панування наймогутніші держави майя — Тікаль і Калакмуль, суперництво яких безпосередньо позначалося на долі менших царств та периферійних регіонів.

У цій статті ми звернемося до історії однієї з периферій, а саме долини Верхньої Усумасінти — ріки, що тече в західній частині низин майя. Упродовж майже всієї класичної доби тут не припинялося запекле суперництво двох сусідніх царств: Йашчілана і П'єдрас-Неграса³. Обидві держави прагнули домінувати в регіоні. Заради досягнення цієї мети царі П'єдрас-Неграса охоче зверталися по допомогу до могутніших гегемонів: спершу Теотівакана і Тікаля, а потім Калакмуля. На короткий час їм вдавалося досягти успіху, однак за першої-ліпшої нагоди Йашчілан позбувався небажаної опіки. Його правителі також могли похвалитися воєнними перемогами. Тривале суперництво

³ Йашчілан та П'єдрас-Неграс, як і Тікаль, Калакмуль або Паленке, — це сучасні назви археологічних пам'яток, на території яких розташовувалися столиці стародавніх царств.

стало врешті-решт чи не головною причиною стрімкого занепаду як Йашчілана, так і П'єдрас-Неграса в першій третині IX ст. (Stuart 1999; Martin, Grube 2008, 116-153).

Початок класичної доби історики традиційно пов'язують із 250 р. н. е. Звісно, це умовна межа, адже держави майя почали формуватися ще за середньої та пізньої докласики (1000 р. до н. е. — 250 р. н. е.), тоді ж з'явилися перші зразки монументальної архітектури і скульптури (Houston, Inomata 2009, 75-104). Головною ознакою нового етапу вважається значне поширення писемності, зокрема царських написів на кам'яних пам'ятках (Martin, Grube 2008, 17). Найбільш раннім надійно датованим монументом на території низин наразі залишається стела 29 з Тікаля, встановлена 292 р. В ієрогліфічних текстах з Тікаля, Наранхо, Йашчілана, Копана та багатьох інших міст збереглися особливі спадкові титули, що фіксували число правителів, які обіймали трон, починаючи від засновника певної династії (Grube, Martin 2001, II-14-II-21; Martin 2003, 5). Скажімо, в Тікалі у VIII ст. панував Йіхк'ін-Чан-К'авііль, двадцять сьомий цар у ряду від Йаш-Ехб-Шоока — першого історично засвідченого місцевого владаря. Аналіз таких пронумерованих списків показує, що заснування деяких царських домів Петену мало припадати приблизно на 200 р. до н. е. (Martin 2016, 533). Від цього раннього часу не збереглося писемних джерел, але, наприклад, Вашактун ще перед початком класичної доби був вагомим політичним центром із монументальною архітектурою (Kováč 2014).

У містах, розташованих на захід від Петену, перші згадки про царів з'являються значно пізніше. На жаль, рання історія Йашчілана з археологічного погляду досліджена погано, зате написи на монументах дозволяють певною мірою заповнити цю прогалину. Повний перелік перших десяти правителів міста зберігся на чотирьох одвірках зі «Споруди 12», а також у довгому тексті ієрогліфічних сходів 1. Усі ці пам'ятки дійшли до нас завдяки енергійній діяльності одного з найвідоміших царів Йашчілана Йашуун-Бахлама IV (752–768). Одвірки 11, 35, 37 та 49 було створено ще в середині VI ст., але Йашуун-Бахлам IV наказав перенести їх до «Споруди 12» з якоїсь невідомої більш ранньої

будівлі і в такий спосіб зберіг названі монументи для нащадків (Mathews 1988, 68-69). Ієрогліфічні сходи 1 з Йашчілана — це вже пам'ятка самого Йашуун-Бахлама IV, проте її текст викарбувано поверх затертого давнішого напису. Це один із яскравих прикладів того, як царі майя пропагували вигідне їм бачення минулого: тексти, що відповідали поточним політичним інтересам, зберігалися й відтворювалися, натомість небажані написи знищувалися (Stuart 1995, 171-176; Styuflyayev 2023).

Хронологія правління найбільш ранніх царів Йашчілана залишається предметом жвавих дискусій. Різні дослідники пропонували кілька альтернативних реконструкцій, проте жодна з них поки не може вважатися остаточно доведеною (Mathews 1988, 19; Schele 1991, 74-78; Nahm 1997, 65-67; Nahm 2006, 31-35; Martin, Grube 2008, 118-119). Проблема полягає в тому, що на одвірках зі «Споруди 12» дат майже немає, а текст ієрогліфічних сходів 1 погано зберігся, і події в ньому датовано за циклічним Календарним колом, позиції якого повторюються раз на кожні 52 роки⁴. Перша надійно відома дата в історії Йашчілана —

⁴ Календар майя складний і поєднує одразу кілька систем відліку часу: 260-денний ритуальний цикл *цольк'ін*, 365-денний сонячний рік *хааб* та Довгий рахунок. Ритуальний і сонячний календарі застосовувалися одночасно, тож кожен день мав особливе позначення як за *цольк'іном*, так і за *хаабом*: 8 Іміш 4 Йашк'ін, 9 Ік' 5 Йашк'ін тощо. Такі комбінації дат утворюють циклічний відтинок, який прийнято називати «Календарним колом», і повторюються раз на приблизно 52 роки. У Мезоамериці це була головна форма вимірювання часу. Календарне коло зручне для фіксування днів у межах невеликого періоду тривалістю в кілька років чи десятиліть, але за його допомогою складно визначити точний час події, що сталася тисячу або навіть сто років тому, адже на таких значних проміжках циклічні дати повторюються. Тому, окрім *цольк'іна* і *хааба*, майя використовували абсолютний відлік часу — так званий «Довгий рахунок». Він дозволяв визначити, скільки днів минуло від початкової дати, і зазвичай записувався як послідовність п'яти періодів: чотирьохсотліть, двадцятиліть, 360-денних років, двадцятиденних місяців та днів. У сучасних публікаціях їх позначають цифрами через крапку. Така система дозволяла надійно зафіксувати в часі майже будь-яку реальну чи легендарну подію, тому, якщо на монументі наведено Довгий рахунок, його хронологія зазвичай відома із точністю до дня. На жаль, деякі написи майя містять лише Календарне коло, і їхнє точне датування є проблемним, якщо не підкріплюється додатковими даними (Thompson 1950, 66-128, 141-217; Stuart 2011, 132-194; Styuflyayev 2019).

9.0.19.2.4, 2 К'ан 2 Йаш (17 жовтня 454 р.)⁵. Того дня сьомий місцевий цар Хац'оом-Холь освятив у Йашчїланї нову будівлю⁶. Спираючись на цю точку відліку, вчені намагаються розрахувати дати коронації попередників Хац'оом-Холя. Відповідно до різних хронологїчних схем правління засновника династї Йопаат-Бахлама I має припадати на початок чи середину IV ст.

Однак незалежно від того, коли владарював Йопаат-Бахлам I, є підстави вважати, що він не народився в Йашчїланї, а прибув туди з Петену. До такого висновку спонукає аналіз двох «емблемних ієрогліфів», які використовували нащадки першого владаря. «Емблемними ієрогліфами» в літературї прийнято називати найпоширенїші спадковї царські титули, що вказували на належність правителя до певної династї. Цї стандартнї й повторюванї комбїнації знаків є ключем до розуміння політики майя. Зазвичай вони складаються із трьох частин, з яких двї є сталими, а третя навпаки змінюється, роблячи кожну «емблему» особливою (Berlin 1958). Постійнї компоненти титулу утворювали словосполучення «священний владар», а варіативний блок відрізняв династїю від інших. Варто наголосити, що «емблемний ієрогліф» позначав саме родову належність царя, а не територїю, на якій він панував (Tokovinine 2013, 57-86)⁷. Якщо через тї чи тї обставини вінченосна особа полишала батьківщину й переселялася до нової столицї, вона зберїгала за собою

⁵ Тут і далї дати календаря майя переведено в григорїанський календар відповідно до кореляції 584286, що її запропонували С. Мартїн та Д. Скїдмор (Martin, Skidmore 2012).

⁶ YAX: Lnt. 21, A1-D2 (напис опубліковано в: Graham, von Euw 1977, 3:49).

⁷ Такий погляд не одразу усталився в науцї. Донедавна провіднї епіграфїсти ототожнювали змінний компонент титулів із назвою держави, де правив владар (Mathews 1991, 26). Через це в науковї літературї можна натрапити на згадки про *Канульське* царство, *Па'чанське* царство тощо. Велику роль у переосмисленнї значення «емблемних ієрогліфів» відіграли знахідки в Шунантунїчі (Helmke, Awe 2016a; Helmke, Awe 2016b). На сьогодні вже очевидно, що наймогутнїші династї майя не були монолітними — вони ділилися на внутрїшнї фракції, якї часто-густо ворогували між собою та укладали союзи із противниками родичів. Розглядати цї розрїзненї групи як єдине «царство» із чїтко окресленою територїєю абсолютно некоректно.

старий титул. Скажімо, тікальський царевич Бахлах-Чан-К'авіілл заснував династію правителів Дос-Піласа, відокремленого від Тікаля відстанню в понад 100 кілометрів, однак продовжив використовувати «емблему» своїх предків (Houston 1993, 97-101).

Крім «емблемних ієрогліфів», тексти майя рясніють різноманітними топонімами, зокрема стародавніми назвами міст або їхніх частин (Stuart, Houston 1994). При цьому в окремих випадках царський титул збігався із назвою столиці, з якої владарювала та чи та династія, але частіше жодної схожості між ними не помітно. Хоча «емблемні ієрогліфи» вказували насамперед на родовід царя, вони мали безпосередній стосунок до топоніміки, адже змінна частина кожного титулу — це назва місцевості, що з тих чи тих причин стала визначальною для самоідентифікації династії або вважалася місцем її походження (Tokovinine 2011, 99-100; Tokovinine 2013, 61-79). Наприклад, одна династія могутніх царів, що боролася за гегемонію в світі майя, у різний час правила із Цібанче, Калакмуля та, можливо, інших міст, але завжди іменувалася «Священними *Канульськими* Владарями», бо місцевість *Кануль* була їхньою батьківщиною (Martin, Velasquez 2016).

Царі Йашчілана мали два «емблемні» титули: «Священний *Па'чанський* Владар» та «Священний *Каахський* (?) Владар» (див. ілюстрацію 1а-б)⁸. Завдяки тексту на стелі 1 з Дос-Каобас ми знаємо, що первинно це були дві різні династії, кожна зі своїм окремим ліком правителів (Stuart 2007, 31). В якийсь момент вони об'єдналися, можливо, завдяки династичному шлюбу. Цікаво, що титули «Священного *Па'чанського* Владаря» та «Священного *Каахського* (?) Владаря», окрім Йашчілана, використовували також правителі Ель-Соца — важливого міста в Центральному Петені, розташованого на захід від Тікаля (Houston 2008; Looper, Polyukhovych 2022, 33).

⁸ Читання змінного компонента першої «емблеми» царів Йашчілана як **PA'CHAN** обґрунтував С. Мартін (Martin 2004a). Читання другої «емблеми» як **KAAJ** запропонував Альберт Давлетшин. Останнє наразі не є остаточно доведеним, тому приймається зі знаком питання як добре аргументована гіпотеза (див. детальніше: Safronov 2006, 178).

Точний час заснування династії Ель-Соца невідомий, але в IV–VI ст. місто переживало економічне й політичне піднесення. Тамтешні *па'чанські* владарі тоді укладали союзи з сусідами, зводили пишно оздоблені храми й часто згадувалися як власники престижної розписної кераміки та інших коштовних речей (Houston, Garrison, Román 2018; Looper, Polyukhovych 2016). Наразі нам бракує доказів для остаточного висновку, проте доволі обгрунтованим видається припущення, що перший цар Йашчілана Йопаат-Бахлам I був родичем правителів Ель-Соца, представляв бічну гілку цієї династії. З тих чи тих причин він, імовірно, залишив батьківщину в Петені, вирушив на захід і, діставшись долини Усумасінти, оселився на новому місці. Заснувавши династію Йашчілана, Йопаат-Бахлам I зберіг за собою титули «Священного *Па'чанського* Владаря» та «Священного *Каахського* (?) Владаря».

Відома нам історія П'єдрас-Неграса також починається з оповіді про подорож майбутнього правителя — цього разу його переселення прямо згадується в ієрогліфічному тексті. Царі П'єдрас-Неграса використовували різні титули, найпопулярнішими серед яких були «емблеми» «Священний *Йокібський* Владар» та «Владар *К'іна*'» (див. ілюстрацію 1в-г). Аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що другий титул є суто місцевим. У написах на монументах із сусідніх міст («Панель рабів» з Паленке, одвірок 1 з Лаштуніча та інші) П'єдрас-Неграс неодноразово згадано саме як *К'іна*⁹. Натомість емблему «Священний *Йокібський* Владар» царі П'єдрас-Неграса, імовірно, «принесли» зі своєї прабатьківщини. Таємнича місцевість *Йокіб*, точне розташування якої наразі невідоме, кілька разів згадується на вівтарі 1 із П'єдрас-Неграса. Оповідь там починається з легендарної давнини

⁹ PAL: Tab. Sl., D31; LTI: Lnt. 1, K1. Марк Зендер свого часу висунув гіпотезу, що *К'іна* — це стародавня назва П'єдрас-Неграса як міста (Zender 2002, 170-176). Його інтерпретацію підтримали не всі дослідники, бо з написів нам відомий інший топонім П'єдрас-Неграса, для якого Олександр Токовінін запропонував достатньо обгрунтоване читання *Мук'іхтуун* (Stuart 2004; Beliaev, Safronov 2013, 533). Втім, суперечність тут лише гадана. Те, що ми називаємо «містами майя», самі їхні мешканці сприймали як сукупність багатьох місцин, тож окремі частини Тікаля або Копана мали в давнину свої власні назви. Так само топонім *К'іна* міг стосуватися не всього П'єдрас-Неграса, а якоїсь його важливої точки, перетвореної правителями міста на династичний титул.

і продовжується описом календарних обрядів, виконаних у *Йокібі* в 297 та 435 рр. (Houston et al. 2003, 225; Tokovinine 2013, 74-76). Усі ці події сталися не в П'єдрас-Неграсі і взагалі передували початку місцевої історії. Згідно з довгим написом на іншому тамтешньому монументі, троні 1, «Священний *Йокібський* Владар» К'ініч-Йат-Ахк I не раніше 454 р. «оселився» у П'єдрас-Неграсі. Вжите дієслово означає, що він дістався до своєї нової столиці ззовні, певно, прибув туди з *Йокіба* (Beliaev, Safronov 2013, 552-553; Martin 2020, 129-132).

В історії майя добре відомі аналогічні приклади перенесення царської резиденції. Зокрема, нащадок *токтахнських* владарів Буц'ах-Сак-Чік у 490 р. залишив *Токтахн* та «оселився» в місті *Лакамха*, більш відомому тепер як Паленке (Martin, Grube 2008, 157; Polyukhovych 2012, 107). Переселення К'ініч-Йат-Ахка I поклато початок виникненню на Верхній Усумасінті важливого політичного осередку, здатного конкурувати з Йашчіланом. Свідчення писемних джерел у цьому випадку добре узгоджуються із археологією: після 400 р. в П'єдрас-Неграсі спостерігалось стрімке перетворення невеличкого раннього селища на столичне місто з монументальною архітектурою (Houston et al. 2003, 222-226).

Одразу після того, як П'єдрас-Неграс став новою регіональною силою, почалася його запекла ворожнеча з сусідом. На жаль, відтворити об'єктивну картину ранніх етапів цього конфлікту складно, бо ми знаємо про нього насамперед завдяки пропагандистським переможним реляціям із Йашчілана. Згадані вище тексти на одвірках зі «Споруди 12» та ієрогліфічних сходах 1 дещо різняться за формою, проте оповідають про ті самі події. На одвірках 11, 35, 37 і 49 міститься послідовний перелік царів Йашчілана від першого до десятого. Історичну інформацію в цих написах подано відповідно до чіткого спільного шаблону, тобто ми явно маємо справу із фрагментами цілісної оповіді (Mathews 1988, 70-78). На початку вказується точне місце кожного наступного правителя Йашчілана в династичному списку, наприклад: «першим став владарем Йопaat-Бахлам, *па'чанський* владар... третім став владарем Йашуун-Бахлам, *па'чанський* владар» і так далі. Після імені й титулу місцевого царя неодмінно йде ієрогліф **T78:514**, значення якого ми розглянемо

пізніше¹⁰. Нарешті, наприкінці кожної фрази згадується ще одна особа, але тепер уже чужинець — виходець із того чи того сусіднього царства. Як приклад наведемо речення, записане у блоках A7-D3 одвірка 37 з Йашчілана: «де'ятим став владарем “Knot-eye”-Бахлам, *па'чанський* владар, **ye-T78:514** Чак-Мат-Йаш-Укуум, володар списа Йат-...на, владаря *Ак'е'*» (напис опубліковано в: Graham 1979, 3:83; український переклад див. також у: Polyukhovych 2012, 521-522) (див. ілюстрацію 2).

У тексті ієрогліфічних сходів 1 з Йашчілана колись містився ще довший список місцевих царів — від першого до шістнадцятого. Напис погано зберігся, але загальна його структура зрозуміла. Кожен фрагмент починається датою Календарного кола — це день, коли відбулася коронація чергового *па'чанського* владаря. Після опису воцаріння йде інтервальне число, що хронологічно з'єднує коронацію з наступною подією. Розповідь про цю другу подію здебільшого дублює інформацію, яку ми вже знаємо завдяки текстам зі «Споруди 12»: після інтервального числа знову йдуть ієрогліфи **ye-T78:514-je** та наводяться імена й титули чужинців (Mathews 1988, 78-91; Nahm 1997; Nahm 2006). Таким чином, написи на групі одвірків та ієрогліфічних сходах 1 значною мірою паралельні. В них ідеться про ті самі епізоди ранньої історії Йашчілана, хоча спосіб викладу інформації дещо відрізняється. Завдяки ієрогліфічним сходам 1 ми, зокрема, достеменно знаємо, що коронація чергового правителя Йашчілана і згадка про вихідця з сусіднього царства — це дві різні події, чітко відмежовані одна від другої в часі.

¹⁰ Цифри після літери T вказують номер ієрогліфічного знака в каталозі Е. Томпсона (Thompson 1962). У латинізованій транслітерації текстів, створених ієрогліфами майя, логограми пишуться грубим шрифтом великими літерами (**SAK, PAKAL, JUKUUB**), а знаки-склади та голосні — малими (**ba, mo, lu**). Через ризик поєднують знаки, розташовані в одному ієрогліфічному блоці. Фонетична транскрипція слів майя позначається *курсивом*. Написам майя притаманна унікальна графічна особливість — у більшості випадків знаки сполучалися в прямокутники, звані ієрогліфічними блоками. Кожен такий блок міг містити від одного до п'яти ієрогліфів, найчастіше два-чотири. В одному блоці можна було записати окреме слово, стале словосполучення чи фразу, наприклад ім'я і титули царя. За загальним правилом із блоків, своєю чергою, утворювали парні вертикальні стовпчики, що читалися зліва направо і згори вниз. Якщо пронумерувати їх подібно до клітинок на шаховій дошці, порядок читання буде таким: A1-B1, A2-B2... і так до кінця стовпчика B. Далі читаються два наступні стовпчики: C1-D1, C2-D2 тощо.

Отже, написи з Йашчілана свідчать, що вже перші *па'чанські* владарі активно контактували з сусідами. Але якими були їхні зовнішні зносини: мирними чи ворожими? Стосовно цього питання в історіографії немає єдиної думки. Ще на початку 1990-х рр. авторитетні дослідники Лінда Шіле та Пітер Метьюз висунули гіпотезу, що в написах з Йашчілана перелічено дружні візити іноземних гостей, здійснені з нагоди сходження на трон *па'чанських* правителів (Schele, Mathews 1991, 234-239). До схожого висновку нещодавно дійшов також угорський епіграфіст Петер Біро. На його думку, ретроспективні тексти з Йашчілана містять описи ритуальних бенкетів та інших церемоній, приурочених до коронації місцевих владарів. Ці урочистості нібито відвідували почесні гості з сусідніх царств, що є доказом існування системи союзів і дружніх зв'язків між державами західного регіону майя в той час (Biro 2011, 84-86).

Утім, за детальнішого розгляду версія про дружні візити та спільні коронаційні церемонії видається вкрай сумнівною. Правильне розуміння природи відносин Йашчілана з сусідами залежить від інтерпретації ієрогліфа **T78:514** (див. ілюстрацію 3). Як уже зазначалося, цей знак постійно наявний після згадки чергового *па'чанського* владаря і передусе імені чужинця. Отже, за його допомогою описувався зв'язок між двома особами. Дискусія щодо точного читання й перекладу ієрогліфа наразі триває. Дослідники пропонували, зокрема, значення **ЕНТЕ'**, «звершення, здобуток», **УЕЈ-ТЕ'**, «гострий край, вістря списа», **ЕН-ТЕ'**, «спис із зубцями» і **АТ-ТЕ'** «пораховані (оплачені) списи» (Polyukhovych 2012, 74; Bernal 2015, 78; Tokovinine 2019, 83-86). Втім, попри такі розбіжності в деталях, загальний зміст можна надійно встановити за паралельними контекстами. Приміром, на сходах з Цібанче зворот **ya-T78:514-AJ** пов'язує *канульського* владаря Йукноом-Ч'еена I зі взятими ним у полон бранцями (Martin 2004b, 109-115). Так само на монументах з Паленке знак **T78:514** з'являється в сценах представлення полонених та описах переможних війн проти сусіднього міста Тоніна. Водночас у самій Тоніні він наявний, наприклад, на монументі 172, де зображено зв'язаного бранця із Паленке (див. ілюстрацію 4, блок B5). У 659 р.

правитель Паленке К'ініч-Ханааб-Пакаль здобув перемогу над Санта-Еленою та іншими ворожими царствами і з нагоди тріумфу освятив у своїй столиці нову споруду, в назві якої також фігурує ієрогліф **T78:514** (Sanchez et al. 2020, 11; Polyukhovych, Styuflyayev 2020).

На нашу думку, ці приклади не залишають жодних сумнівів стосовно того, що на одвірках зі «Споруди 12» та ієрогліфічних сходах 1 з Йашчілана описано воєнні звитяги місцевих владарів, а згадані поряд із ними представники сусідніх царств — це взяті в полон бранці. Саме такої інтерпретації сьогодні дотримуються Саймон Мартін, Стівен Хаустон та інші провідні епіграфісти. До сказаного можна додати, що в монументальній архітектурі майя класичної доби такий тип пам'яток, як ієрогліфічні сходи, взагалі здебільшого створювався для увічнення воєнних перемог. Нарешті, на користь висновку, що в розглянутих нами текстах ідеться зовсім не про дружні візити, свідчить напис на одвірку 35 з Йашчілана. Там сказано, що 17 січня 537 р. десятий *па'чанський* владар К'ініч-Татбу'-Холь II полонив чергового ворога. Цього разу в неволі опинився Навакаль-Тіпіна' — воєначальник могутнього *канульського* царя Туун-К'аб-Хіша. Важливого бранця, імовірно, привели в столицю переможців, де принесли в жертву божественним протекторам Йашчілана О'-Чахку та К'ан-Ві'-Чувааху (див. ілюстрацію 5)¹¹. Дослівно на монументі сказано, що Навакаль-Тіпіна' був «з'їдений» богами. Схожий приклад маємо в довгому тексті західної панелі з «Храму написів» Паленке. Там красномовно описується згадувана вже перемога К'ініч-Ханааб-Пакаля над Санта-Еленою. Сказано, що за кілька днів після битви подолані вороги прибули в Паленке, де їх «з'їли» місцеві боги й сам К'ініч-Ханааб-Пакаль (Martin, Zender, Grube 2002, II-26; Polyukhovych, Styuflyayev 2020). Очевидно, що про жодну зустріч союзників чи спільний святковий бенкет у цьому другому випадку йтися не може.

Отже, маємо довгий перелік воєнних звершень царів Йашчілана. Для теми нашого дослідження важливо звернути увагу на фрагменти одвірків 49 (блоки C4-C7) і 37 (блоки A1-B6) (див. ілюстрації 6 та 2).

¹¹ YAX: Lnt. 35, C4-D8 (напис опубліковано в: Graham 1979, 3:79).

В обох випадках описано перемоги відповідно сьомого та восьмого *па'чанських* владарів над П'єдрас-Неграсом. Ці оповіді дуже подібні, проте різняться в деталях. На одвірку 49 сказано, що сьомий правитель Йашчілана Хац'оом-Холь полонив *йокібського* владаря, тобто царя П'єдрас-Неграса, Іцам-К'ан-Ахка (напис опубліковано в: Graham 1979, 3:107). Натомість згідно з текстом одвірка 37 наступник Хац'оом-Холя Йашуун-Бахлам II взяв у полон особу, що була «володарем списа», тобто воєначальником, у *йокібського* владаря Іцам-К'ан-Ахка. Як бачимо, імена правителя чи правителів П'єдрас-Неграса в обох випадках збігаються. Точні дати битв невідомі, але приблизну хронологію розрахувати можна. Про Хац'оом-Холя ми знаємо, що він правив у Йашчілані в 454 р., приблизно тоді ж *йокібський* владар К'ініч-Йат-Ахк I «оселився» в П'єдрас-Неграсі. Раз так, перша війна Йашчілана з П'єдрас-Неграсом не могла статися раніше другої половини 450-х рр. Дата коронації Йашуун-Бахлама II частково збереглася на ієрогліфічних сходах 1 з Йашчілана. С. Мартін та Н. Грубе гіпотетично реконструюють її як 9.1.12.7.8, 2 Ламат 1 Кех (22 листопада 467 р.) (Martin, Grube 2008, 119). Відповідно друга війна проти П'єдрас-Неграса могла відбутися наприкінці 460-х або у 470-х рр.

Таким чином, у другій половині V ст. Йашчілан двічі здобував перемогу над П'єдрас-Неграсом, і у зв'язку з обома війнами згадується *йокібський* владар Іцам-К'ан-Ахк. В інших відомих нам джерелах немає інформації про такого раннього царя чи царів П'єдрас-Неграса. Через брак свідчень складно навіть зрозуміти, йдеться в текстах з Йашчілана про одну особу чи про двох правителів з однаковим іменем. С. Мартін і Н. Грубе вважають, що на одвірках 49 та 37 згадано двох різних владарів, які послідовно обіймали трон П'єдрас-Неграса: «Правителя А» і «Правителя В» (Martin, Grube 2008, 140). Таку інтерпретацію підтримали багато епіграфістів, і вона стала загальноприйнятою (Escobedo, Houston 2002, 138; Safronov 2006, 80; Biro 2011, 54; Martin 2020). Якщо дотримуватися цієї реконструкції, то цар Йашчілана Хац'оом-Холь взяв у полон правителя П'єдрас-Неграса Іцам-К'ан-Ахка I, а його наступник Йашуун-Бахлам II розбив військо Іцам-К'ан-Ахка II.

Однак чи існують вагомі підстави розрізнати двох раннях *йокібських* владарів, що мали однакові імена і хронологічно правили дуже близько один до одного? Головний аргумент на користь розділення лежить у логічній площині: якщо внаслідок першого конфлікту цар П'єдрас-Неграса опинився в полоні, то другу війну мав провадити вже його наступник. Втім, подібні міркування насправді недостатньо переконливі, водночас є підстави поставити під сумнів традиційне тлумачення джерел. По-перше, перебування на престолі двох поспіль правителів з однаковим іменем суперечило би усталеній практиці зміни коронаційних імен. Царі майя мали як особисте, «юнацьке» ім'я, так і коронаційне, отримане після сходження на престол. Останнє називалося «іменем, належним до пов'язання налобної пов'язки» — майяського відповідника корони. Наприклад, царевич з Караколя Сак-Віціль-Баах, пов'язавши чоло, почав іменуватися ... -О'хль-К'інічем II. Майже всі владарі майя класичної доби відомі нам тільки за коронаційними іменами. Їх обирали не випадково, а відповідно до тієї чи тієї місцевої традиції (Grube 2002). Списки пізніших правителів Йашчілана та П'єдрас-Неграса, що царювали в VII — на початку IX ст., нині відновлено майже повністю. Проаналізувавши ці переліки, ми не побачимо жодного прикладу слідування двох поспіль царів із однаковими іменами (див. Додаток 2). Імена могли повторюватися, але тільки через одне — онук часто брав коронаційне ім'я діда, проте син або інший прямиий спадкоємець ніколи не повторював імені свого батька (попередника). С. Хаустон першим звернув увагу на цю суперечність, але зробив висновки, протилежні нашим. На його думку, повторення царських імен означає, що між Іцам-К'ан-Ахком I та Іцам-К'ан-Ахком II мусив правити ще один владар, існування якого ніяк не підтверджується наявними джерелами (Escobedo, Houston 2002, 138). Панування такого «додаткового» царя, вочевидь, мало би бути дуже коротким і не перевищувати кількох років.

Проте чи обов'язково так розтягувати список раннях царів П'єдрас-Неграса і відводити на короткому хронологічному відтинку місце для трьох окремих правителів, один із яких не згадується в жодному відомому написі? На наш погляд, більш імовірно, що виділені Мартіном

та Грюбе «Правитель А» і «Правитель В» — це насправді одна й та сама особа, йокібський владар Іцам-К'ан-Ахк I. Почнімо із того, що на пам'ятках Йашчілана згадано тільки про полон ворожого царя, а не про його смерть. Політична історія майя рясніє прикладами, коли подоланий правитель домовлявся з переможцями, повертався на трон і панував у своїй державі ще багато років. Скажімо, цар Сейбаля Йіч'аак-Бахлам 735 р. зазнав поразки у війні проти Дос-Піласа, після чого був приведений в столицю переможців і «представлений» перед тамтешнім владарем-тріумфатором. Імовірно, між сторонами відбулися переговори, внаслідок яких Йіч'аак-Бахлам зберіг життя та навіть владу над Сейбалем: у 740-х рр. він згадувався в текстах звідти як союзник чи васал Дос-Піласа і виконував різні обряди спільно із колишніми противниками (Stuart 1995, 324-326). Так само правитель Паленке К'ініч-К'ан-Хой-Кітам II в 711 р. опинився у полоні в Тоніні, проте повернувся додому й правив ще майже десять років (Stuart 2003). Отже, немає нічого неймовірного в тому, що Іцам-К'ан-Ахк I міг у якийсь спосіб повернутися з полону, а згодом продовжив боротьбу проти своїх супротивників.

Однак існує ще простіше імовірне пояснення, чому Іцам-К'ан-Ахка I згадано в зв'язку з обома війнами Йашчілана проти П'єдрас-Неграса. Якщо ми зіставимо тексти одвірків 49 та 37, то помітимо важливу відмінність між двома оповідями. Наслідком першої війни став полон Іцам-К'ан-Ахка I. Натомість під час повторного конфлікту в полоні опинився вже не сам цар, а його *yajawte'*. Цей високий титул, який часто трапляється в написах і належав особам із найближчого оточення царів, дослідники інтерпретують по-різному. Донедавна загальноприйнятим його перекладом було «Владар з древа», при цьому «дерево» вважали метафоричним позначенням роду. За такого тлумачення титул вказував на належність свого носія до певної родини і зазвичай мав стосуватися царських родичів (Grube 1996, 3). Однак у 2010 р. Альфонсо Лакадена відзначив зв'язок титулу *yajawte'* з воєнною іконографією та запропонував альтернативний переклад «володар списа». На його думку, це було одне з найвищих військових звань, подібне до рангу *yajawk'ahk'*, «володар вогню» (Lacadena 2010).

Отже, у полоні в Йашчілані опинився впливовий вельможа, імовірно, воєначальник, котрий служив Іцам-К'ан-Ахку I. У цьому контексті важливо наголосити, що в суспільстві майя класичної доби підлеглі правителі та сановники поєднувалися зі своїм зверхником глибоко особистим і сакральним зв'язком, який не успадковувався автоматично нащадками та не обривався навіть по смерті сюзерена. На так званій «Сент-Луїській колоні» владар *Ак'е'* «Ец'наб»-Чоой називає себе васалом правителя Тоніни К'ініч-Баакналь-Чахка, хоча той помер за сім років перед створенням монумента (Miller, Martin 2004, 141). Так само в написі на підставці для курильниці з «Групи IV» в Паленке під 706 р. згадано смерть вельможі, названого *сахалем* (провінційним намісником) К'ініч-Ханааб-Пакаля. Сам цей цар Паленке помер ще 683 р., проте намісник залишався «його людиною» до останнього власного подиху (Polyukhovych 2012, 149; Martin 2020, 100-101). Наведені приклади показують, що залежні владарі й сановники майя пов'язувалися із іменем того правителя, від якого одержали свій статус. Так само і в прикладі, який нас цікавить, переможений *yajawte'* цілком міг залишатися людиною Іцам-К'ан-Ахка I, навіть якщо сам його владар на час повторної війни давно вже загинув у полоні.

Поки що складно сказати однозначно, яке із двох запропонованих нами пояснень є більш вірогідним. У цій статті ми мали на меті показати, що усталене в історіографії розрізнення «Правителя *A*» і «Правителя *B*» з П'єдрас-Неграса позбавлене вагомих підстав. Ми вважаємо, що у зв'язку з обома війнами в Йашчілані згадано одну й ту саму особу — *йокібського* владаря Іцам-К'ан-Ахка I. Судячи з хронології, він був прямим спадкоємцем К'ініч-Йат-Ахка I, який близько 454 р. «оселився» в П'єдрас-Неграсі, тобто може вважатися другим місцевим царем. Такий порядок, між іншим, добре вписується у згадану вище традицію чергування імен «Священних *Йокібських* Владарів». Уточнений і оновлений список правителів П'єдрас-Неграса представлено в Додатку 1.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Beliaev, D. D. *Formirovanie i razvitie gosudarstvennoj organizacii u maya Petena v klassicheskij period (I tys. n. e')*: dis. ... kandidata ist. nauk. Moskva, 2001. (In Russian)

Беляев, Д. Д. *Формирование и развитие государственной организации у майя Петена в классический период (I тыс. н. э.): дис. ... кандидата ист. наук. Москва, 2001.*

Beliaev, D. D. *Istoriya maya v klassicheskij period: obshhij ocherk. Mesoamerika glazami russkih pervoprohodcev*, 2003, <https://web.archive.org/web/20101122170312/>, <http://www.mezoamerica.ru/indians/maya/maya-hist.html>. Дата perehliadu: 15 zhovtnia 2022. (In Russian)

Беляев, Д. Д. *История майя в классический период: общий очерк. Месоамерика глазами русских первопроходцев*, 2003, <https://web.archive.org/web/20101122170312/>, <http://www.mezoamerica.ru/indians/maya/maya-hist.html>. Дата звернення: 15 жовтня 2022.

Beliaev, D. D., Safronov, A. V. *Dinasticheskaya istoriya Yokiba vo vtoroj polovine VIII v. V sb.: A. G. Avdeev (Otv. red.), Voprosy epigrafiki. Vypusk 7. Chast' 1.* Moskva, 2013, s. 533-599. (In Russian)

Беляев, Д. Д., Сафронов, А. В. *Династическая история Йокиба во второй половине VIII в. В сб.: А. Г. Авдеев (Отв. ред.), Вопросы эпиграфики. Выпуск 7. Часть 1.* Москва, 2013, с. 533-599.

Berlin, H. El glifo "emblemata" en las inscripciones mayas. *Jornal de la Société des Americanistes*, №47, 1958, pp. 111-119.

Bernal, G. Glifos Enigm  ticos de la Escritura Maya: El logograma T514, Y EJ, "filo". *Arqueología Mexicana*, №135, 2015, pp. 78-85.

Biro, P. *The Classic Maya Western Region: A History*. Oxford, 2011.

Coe, M. *Breaking the Maya Code*. London and New York, 1992.

Escobedo, H., Houston, S. Arqueología e historia en Piedras Negras, Guatemala: síntesis de las temporadas de campo de 1997-2000. En: J.P. Laporte, H. Escobedo y B. Arroyo (editado), *XV Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 2001*. Ciudad de Guatemala, 2002, pp. 135-144.

Graham, I., von Euv E. *Corpus of Maya Hieroglyphic Inscriptions, Volume 3, Part 1: Yaxchilan*. Cambridge, MA, 1977.

Graham, I. *Corpus of Maya Hieroglyphic Inscriptions, Volume 3, Part 2: Yaxchilan*. Cambridge, MA, 1979.

Grube, N. Palenque in the Maya World. In: M. Macri, J. McHargue (eds.), *Eighth Palenque Round Table*, 1993. San Francisco, 1996, pp. 1-13.

Grube, N. Volcanoes and Jungle – A Richly Varied Habitat. In: N. Grube (ed.), *Maya: Divine Kings of the Rain Forest*. Köln, 2001, pp. 21-31.

Grube, N. Onomástica de los gobernantes mayas. En: V. Tiesler, R. Cobos y M. G. Robertson (editado), *La organización social entre los mayas prehispánicos, coloniales y modernos: Memoria de la Tercera Mesa Redonda de Palenque, Vol. II*. Mexico y Merida, 2002, pp. 323-353.

Grube, N., Martin, S. *The Coming of Kings: Writing and Dynastic Kingship in the Maya Area between the Late Preclassic and the Early Classic*. Notebook for the XXV Maya Hieroglyphic Forum. Austin, 2001.

Helmke, C., Awe, J. Death Becomes Her: An Analysis of Panel 3, Xunantunich, Belize. *The PARI Journal*, Vol. 16 №4, 2016a, pp. 1-14.

Helmke, C., Awe, J. Sharper than a Serpent's Tooth: A Tale of the Snakehead Dynasty as Recounted on Xunantunich Panel 4. *The PARI Journal*, Vol. 17 №2, 2016b, pp. 1-22.

Houston, S. *Hieroglyphs and History at Dos Pilas: Dynastic Politics of the Classic Maya*. Austin, 1993.

Houston, S. *The Epigraphy of El Zotz*. Mesoweb Articles, 2008, <http://www.mesoweb.com/zotz/articles/ZotzEpigraphy.pdf>. Accessed: 10 Dec. 2022.

Houston, S., Escobedo, H., Child, M., Golden, Ch., Muñoz, R. The Moral Community: Maya Settlement Transformation at Piedras Negras, Guatemala. In: M. Smith (ed.), *The Social Construction of Ancient Cities*. Washington D.C, 2003, pp. 212–253.

Houston, S., Garrison, T., Román E. A Fortress in Heaven: Researching the Long Term at El Zotz, Guatemala. In: T. Garrison, S. Houston (eds.), *An Inconstant Landscape: The Maya Kingdom of El Zotz, Guatemala*. Louisville, 2018, pp. 3–45.

Houston, S., Inomata, T. *The Classic Maya*. Cambridge, UK and New York, 2009.

Knorozov, Yu. V. Drevnyaya pis'mennost' Central'noj Ameriki. *Sovetskaya etnografiya*, № 3, 1952, s. 100-118. (In Russian)

Кнорозов, Ю. В. Древняя письменность Центральной Америки. *Советская этнография*, № 3, 1952, с. 100-118.

Kováč, M. The Messages of Maya Ruins: Six Years of Research of the Slovak Archaeological Project in Guatemala (2009–2014). *Supplement of Historická Revue*, Vol. 25 № 10, 2014, pp. 1-28.

Lacadena, A. *Titulos militares en los textos jeroglíficos mayas del periodo clasico*. Ponencia presentada en 8 Congreso internacional de mayistas. Ciudad de Mexico, 2010.

Looper, M., Polyukhovych Y. A Familial Relationship Between Nobles of El Peru (Waka') and El Zotz (Pa'chan) as Recorded on a Polychrome Vessel. *Glyph Dwellers, Report 47*, 2016, <http://glyphdwellers.com/pdf/R47.pdf>. Accessed: 10 Dec. 2022.

Looper, M., Polyukhovych Y. Four Painted Vessels in the Nasher Museum of Art at Duke University. *Glyph Dwellers, Report 81*, 2022, <http://glyphdwellers.com/pdf/R81.pdf>. Accessed: 15 Nov. 2022.

Martin, S. In Line of the Founder: A View of Dynastic Politics at Tikal. In: J. Sabloff (ed.), *Tikal: Dynasties, Foreigners, and Affairs of State*. Santa Fe and Oxford, 2003, pp. 3-45.

Martin, S. A Broken Sky: The Ancient Name of Yaxchilan as Pa' Chan. *The PARI Journal*, Vol. 5, №1, 2004a, pp. 1-7.

Martin, S. Preguntas epigráficas acerca de los escalones de Dzibanché. En: E. Nalda (ed.), *Los cautivos de Dzibanché*. Ciudad de Mexico, 2004b, pp. 104-115.

Martin, S. Ideology and the Early Maya Polity. In: L. Traxler, R. Sharer (eds.), *Origins of Maya States*. Philadelphia, 2016, pp. 507-544.

Martin, S. *Ancient Maya Politics: A Political Anthropology of the Classic Period 150–900 CE*. Cambridge, 2020.

Martin, S., Grube, N. *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya*. London and New York, 2008.

Martin, S., Skidmore, J. Exploring the 584286 Correlation between the Maya and European Calendars. *The PARI Journal*, Vol. 13 №2, 2012, pp. 3-16.

Martin S., Velasquez E. Politics and Places: Tracing the Toponyms of the Snake Dynasty. *The PARI Journal*, Vol. 17 №2, 2016, pp. 23-33.

Martin, S., Zender, M., Grube, N. *Palenque and Its Neighbors*. Notebook for the XXVI Maya Hieroglyphic Forum. Austin, 2002.

Mathews, P. *The Sculpture of Yaxchilan*. Ph.D. dissertation. Yale University, New Haven, 1988.

Mathews, P. *Classic Maya Emblem Glyphs*. In: P. Culbert (ed.), *Classic Maya Political History: Hieroglyphic and Archaeological Evidence*. Cambridge, 1991, pp. 19-29.

Miller, M., Martin, S. *Courtly Art of the Ancient Maya*. London and New York, 2004.

Nahm, W. Hieroglyphic Stairway 1 at Yaxchilan. *Mexicon*, Vol. 19 №4, 1997, pp. 65-69.

Nahm, W. New Readings on Hieroglyphic Stairway 1. *Mexicon*, Vol. 28 №2, 2006, pp. 28-39.

Polyukhovych, Yu. Yu. *Polityko-dynastychna istoriia derzhavy maya Baakal' za materialamy korpusu epihrafichnykh dzherel Palenque (Lakamha)*: dys. ... kandydata ist. nauk. Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Полюхович, Ю. Ю. *Політико-династична історія держави майя Баакаль за матеріалами корпусу епіграфічних джерел Паленке (Лакамха)*: дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2012.

Polyukhovych Y., Styuyfyaev M. Between Scylla and Charybdis: Wars of Santa Elena with Palenque and Snake Kingdom in the Sixth and Seventh Centuries. *Glyph Dwellers, Report 64*, 2020.

Safronov, A. V. *Gosudarstva maya Zapadnogo regiona v klassicheskij period*: dis. ... kandidata ist. nauk. Moskva, 2006. (In Russian)

Сафронов, А. В. *Государства майя Западного региона в классический период*: дис. ... кандидата ист. наук. Москва, 2006.

Sánchez A., Polyukhovych Y., Cuevas M., Herbert L., Krempel G. The Hieroglyphic Stairway of House C, Palenque, Chiapas: New Approaches. *Mexicon*, Vol. 42 №1, 2020, pp. 7-11.

Schele, L. An Epigraphic History of the Western Maya Region. In: P. Culbert (ed.), *Classic Maya Political History: Hieroglyphic and Archaeological Evidence*. Cambridge, 1991, pp. 72-101.

Schele, L., Mathews, P. Royal Visits and Other Intersite Relationships among the Classic Maya. In: P. Culbert (ed.), *Classic Maya Political History: Hieroglyphic and Archaeological Evidence*. Cambridge, 1991, pp. 226-252.

Stadnik, M. A. *Mezoamerykans'ki kodeksy XIII–XVI stolittia: istoryko-kul'turne znachennia ta problemy rekonstruksii*: kvalifikatsijna robota mahistra. Kyiv, 2022. (In Ukrainian)

Стаднік, М. А. *Мезоамериканські кодекси XIII–XVI століття: історико-культурне значення та проблеми реконструкції*: кваліфікаційна робота магістра. Київ, 2022.

Stuart, D. *A Study of Maya Inscriptions*. PhD Dissertation. Vanderbilt University, Nashville, 1995.

Stuart, D. Una guerra entre Yaxchilán y Piedras Negras? En: H. Escobedo y S. Houston (editado), *Proyecto Arqueológico Piedras Negras, informe preliminar no. 2, segunda temporada, 1998*. Ciudad de Guatemala, 1999, pp. 389-392.

Stuart, D. Longer Live the King: The Questionable Demise of K'inich K'an Joy Chitam of Palenque. *The PARI Journal*, Vol. 4 № 1, 2003, pp. 1-4.

Stuart, D. The Paw Stone: The Place Name of Piedras Negras, Guatemala. *The PARI Journal*, Vol. 4 №3, 2004, pp. 1-6.

Stuart, D. *Inscriptions of the River Cities: Yaxchilan, Piedras Negras and Pomona*. Sourcebook for the XXXI Maya Meetings. Austin, 2007.

Stuart, D. *The Order of Days: The Maya World and the Truth about 2012*. New York, 2011.

Stuart, D., Houston, S. *Classic Maya Place Names*. Washington D.C., 1994.

Styuflyayev, M. I. Kalendar' maya: obshhie svedeniya. V sb.: *Prirozhdemnye mastera*. Moskva, 2019, s. 140-185. (In Russian)

Стюфляев, М. И. Календарь майя: общие сведения. В сб.: *Прирожденные мастера*. Москва, 2019, с. 140-185.

Styuflyayev, M. I. Istoriiia i propahanda v napysakh tsaria Yaxchilana Yaxuun Bahlama IV. U zb: O. Mashevs'kyj (red.), *USL Science II: naukovyj zbirnyk materialiv konferentsij (Kyiv, 2022)*. Odesa, 2023, s. 49-57. (In Ukrainian)

Стюфляев, М. И. Історія і пропаганда в написах царя Йашчілана Йашуун-Бахлама IV. У зб: О. Машевський (ред.), *USL Science II: науковий збірник матеріалів конференцій (Київ, 2022)*. Одеса, 2023, с. 49-57.

Talakh, V. M. *Vstup do ierohlifichnoi pysemnosti maya*. Kyiv, 2019. (In Ukrainian)

Талах, В. М. *Вступ до ієрогліфічної писемності майя*. Київ, 2019.

Thompson, E. *Maya Hieroglyphic Writing: An Introduction*. Washington D.C., 1950.

Thompson, E. *A Catalog of Maya Hieroglyphs*. Norman, 1962.

Tokovinine, A. People from a Place: Re-Interpreting Classic Maya Emblem Glyphs. In: C. Isendahl, B. L. Persson (eds.), *Ecology, Power, and Religion in Maya Landscapes. Acta Mesoamericana*, Vol. 23. Markt Schwaben, 2011, pp. 91-106.

Tokovinine, A. *Place and Identity in Classic Maya Narratives*. Washington D.C, 2013.

Tokovinine, A. Fire in the Land: Landscapes of War in Classic Maya Narratives. In: S. Morton, M. Peuramaki-Brown (eds.), *Seeking Conflict in Mesoamerica: Operational, Cognitive, and Experiential Approaches*. Louisville, 2019, pp. 77-100.

Zender, M. The Toponyms of El Cayo, Piedras Negras, and La Mar. In: A. Stone (ed.), *Heart of Creation: The Mesoamerican World and the Legacy of Linda Schele*. Tuscaloosa, 2002, pp. 166-184.

Додаток 1. Оновлений список правителів П'єдрас-Неграса

Ім'я царя	Роки правління
К'ініч-Йат-Ахк I	не раніше 454
Іцам-К'ан-Ахк I	після 454 – приблизно 470-ті
Йат-Ахк II	перед 508 — після 518?
?	близько 534
?	після 554
К'ініч-Йо'наль-Ахк I	603–639
Іцам-К'ан-Ахк II	639–686
К'ініч-Йо'наль-Ахк II	687–729
Іцам-К'ан-Ахк III	729–757
Йо'наль-Ахк III	758–766
Ха'-К'ін-Шоок	767–781
К'ініч-Йат-Ахк III	781–808

Додаток 2. Порівняння імен пізніх (VII–IX ст.) царів Йашчілана та П'єдрас-Неграса

Йашчілан	П'єдрас-Неграс
Йашуун-Бахлам III	К'ініч-Йо'наль-Ахк I
Іцамкокаах-Бахлам III	Іцам-К'ан-Ахк II
Йопаат-Бахлам II	К'ініч-Йо'наль-Ахк II
Йашуун-Бахлам IV	Іцам-К'ан-Ахк III
Іцамкокаах-Бахлам IV	Йо'наль-Ахк III
К'ініч-Татбу'-Холь IV	Ха'-К'ін-Шоок
	К'ініч-Йат-Ахк III

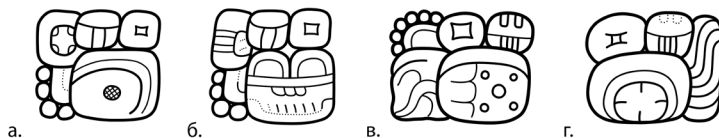

Рис. 1. «Емблемні ієрогліфи» Йашчілана та П'єдрас-Неграса:
 (а) титул «Священний *Каахський* (?) Владар»; (б) титул «Священний *Па'чанський*
 Владар»; (в) титул «Священний *Йокібський* Владар»; (г) титул «Владар *К'іна*».

Промальовки Марії Стаднік. © Marie Stadnik.

Fig. 1. Yaxchilan and Piedras Negras emblem glyphs:
 (a) «Holy *Kaaj* (?) Lord» title; (б) «Holy *Pa'chan* Lord» title; (в) «Holy *Yokib* Lord»
 title; (г) «*K'ina*' Lord» title. Drawings by Marie Stadnik. © Marie Stadnik.

Рис. 2. Одвірок 37 з Йашчілана. Промальовка І. Грехема. © President and Fellows
 of Harvard College, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004.15.6.6.8.

Fig. 2. Yaxchilan Lintel 37. Drawing by Ian Graham. © President and Fellows
 of Harvard College, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004.15.6.6.8.

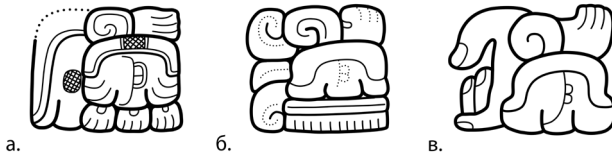

Рис. 3. Приклади ієрогліфа T78:514:
(а) ye-T78:514-je («Панель з Нотр-Дам», блок pA2); (б) ya-T78:514-AJ (Ієрогліфічні сходи з Цібанче, Монумент 18, блок B3); (в) ye-T78:514 (Одвірок 37 з Йашчілана, блок A3). Промальовки Марії Стаднік. © Marie Stadnik.

Fig. 3. Examples of the T78:514 glyph:
(a) ye-T78:514-je («Notre Dame Panel», block pA2); (б) ya-T78:514-AJ (Dzibanche Hieroglyphic Stairway, Monument 18, block B3); (в) ye-T78:514 (Yaxchilan Lintel 37, block A3). Drawings by Marie Stadnik. © Marie Stadnik.

Рис. 4. Монумент 172 з Тоніни. Промальовка Саймона Мартіна. © Simon Martin.

Fig. 4. Tonina Monument 172. Drawing by Simon Martin. © Simon Martin.

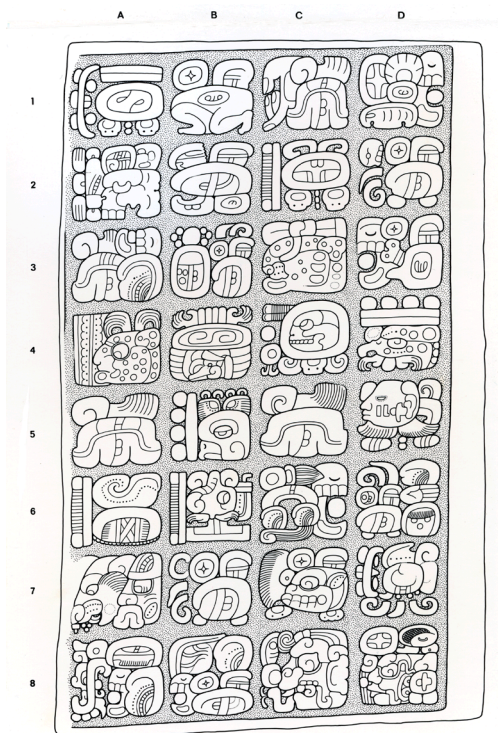

Рис. 5. Одвірок 35 з Йашчілана. Промальовка Іана Грехема.

© President and Fellows of Harvard College, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004.15.6.6.7.

Fig. 5. Yaxchilan Lintel 35. Drawing by Ian Graham.

© President and Fellows of Harvard College, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004.15.6.6.7.

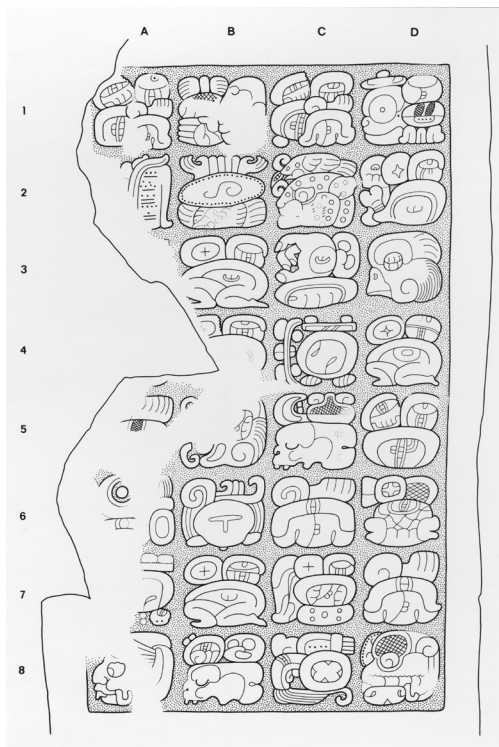

Рис. 6. Одвірок 49 з Йашчілана. Промальовка Іана Грехема.

© President and Fellows of Harvard College, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004.15.6.6.22.

Fig. 6. Yaxchilan Lintel 49. Drawing by Ian Graham.

© President and Fellows of Harvard College, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 2004.15.6.6.22.

Мапа 1. Зона розселення майя за Юрієм Полуховичем. © Yuriy Polyukhovych.

Map 1. The Maya area by Yuriy Polyukhovych. © Yuriy Polyukhovych.

Maksym Stuflyayev

MA student in History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: stuflyayev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6690-8762>

**ONE NAME, ONE PERSON: THE PROBLEM
OF RECONSTRUCTING THE LIST OF EARLY KINGS
OF PIEDRAS NEGRAS IN LIGHT OF THE HIEROGLYPHIC TEXTS
FROM YAXCHILAN**

This article is concerned with an important episode in the early history of two neighboring kingdoms located in the western part of the Maya lowlands: Yaxchilan and Piedras Negras. The two sites were at war with each other and sought dominance in the Upper Usumacinta region for almost the entire duration of Classic Maya history (3rd to 10th centuries AD). The article examines some controversial issues related to the founding of the Yaxchilan and Piedras Negras dynasties and highlights the initial stage of their military confrontation, which took place in the second half of the 5th century. It is shown that the founders of both royal houses were probably of non-local origin, having arrived in their new capitals from elsewhere. The main sources used in this work are hieroglyphic inscriptions from Yaxchilan: lintels 11, 35, 37, and 49 and Hieroglyphic Stairway I. These texts contain a list of local kings and a brief description of their military triumphs. In particular, it is mentioned that Jatz'oom Jol, the seventh ruler of Yaxchilan, and his successor Yaxuun Bahlam II gained victories over Piedras Negras and seized important captives. A ruler of Piedras Negras called Itzam K'an Ahk is mentioned in connection with both wars. Jatz'oom Jol captured Itzam K'an Ahk himself in the second half of the 450s at the earliest, and Yaxuun Bahlam II captured a military commander who served Itzam K'an Ahk in the late 460s or 470s. The opinion that two different rulers who successively sit on the throne of Piedras Negras, Itzam K'an Ahk I ("Ruler A") and Itzam K'an Ahk II ("Ruler B"), are mentioned on the Yaxchilan triumphal monuments is firmly established in historiography. However, having two successive Maya kings with the same name on the throne would have run contrary to the established practice of changing regnal names: the direct heir to the throne never repeated the name of their predecessor in the history of Yaxchilan and Piedras Negras. Besides that, the monuments from Yaxchilan only mention the capture of the enemy king, not his death. Maya history is replete with examples of defeated rulers returning home after being captured and ruling

their kingdoms for many more years. This is what may have happened to Itzam K'an Ahk I. However, there is a plausible explanation for his being mentioned twice that is even simpler. Subordinate rulers and dignitaries in Classic Maya society maintained a personal relationship with their overlords even after the death of the latter. A military commander from Piedras Negras could remain a man of Itzam K'an Ahk I even if his suzerain had died in captivity long before the second war. Therefore, there are no sufficient grounds for distinguishing between the early Piedras Negras kings Itzam K'an Ahk I and Itzam K'an Ahk II. It is much more likely that the same person, namely the enemy king Itzam K'an Ahk I, is mentioned in the inscriptions in Yaxchilan and the list of rulers of Piedras Negras requires correction.

Keywords: Classic Maya, hieroglyphic texts, political history, Yaxchilan, Piedras Negras.

Текст надійшов до редакції 02.04.2023.

The text was received by the editors 02.04.2023.

Текст затверджено до друку 10.06.2023.

The text is recommended for printing 10.06.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-03>
УДК 274.5-9"153/155":929Bugenhagen

Serhiy Karikov

Doctor of Historical Sciences, Professor
National University of Civil Defense of Ukraine
94 Chernyshevska Str., 61023, Kharkiv, Ukraine
Email: karikov.nuczu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>

THE ACTIVITIES OF JOHANNES BUGENHAGEN DURING THE 1530s TO 1550s: THE UNITY OF THEORY AND PRACTICE IN LUTHERAN CONFSSIONALIZATION

The article considers the activities of the prominent Lutheran reformer Johannes Bugenhagen (1485–1556) in the period from the 1530s to 1550s. The principal approaches to the reformer's legacy in the historiography of the 19th to early 21st centuries are summarized. The main directions of Bugenhagen's pursuits in the ecclesiastical, theological, political, and organizational spheres are analyzed. The article shows that Bugenhagen played a key role in the drafting and promulgation of a number of evangelical church statutes. It is noted that the church statute model developed by Bugenhagen for Brunswick, Hamburg, and Lübeck was widely adopted across many evangelical territories in Germany and abroad; in particular, attention is given to Bugenhagen's reform work in Denmark. It is argued that

Як цитувати: Karikov, S. The Activities of Johannes Bugenhagen during the 1530s to 1550s: The Unity of Theory and Practice in Lutheran Confessionalization. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 62-74. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-03>

How to cite: Karikov, S. The Activities of Johannes Bugenhagen during the 1530s to 1550s: The Unity of Theory and Practice in Lutheran Confessionalization. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 62-74. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-03>

© Karikov, S., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Bugenhagen's revision of church law along Reformation principles was associated with changes in other branches of law. It is emphasized that after the Schmalkaldic War of 1546–1547 Bugenhagen remained one of the leaders of the evangelical forces and continued his reform work in the church and the University of Wittenberg. In the 1550s, he actively collaborated with such representatives of the 'second generation' of Lutheran supporters as Paul Eber, Martin Chemnitz, Andreas Wolf, and David Hitrois, as shown in his correspondence. The article analyzes Bugenhagen's approach to theological problems, which was determined by the desire to affirm the ideas of Lutheranism in all aspects of church life; in particular, the reformer's work in the last years of his life is considered. The author concludes that Johannes Bugenhagen achieved marked success in a number of spheres, combining theory and practice in dealing with the most important theological, political, and organizational issues of the day. The reformer's principal achievements in the period from the 1530s to 1550s were the creation of a number of evangelical statutes, further development of the Lutheran dogma, and participation in the overhaul of university education. His active and varied pursuits strengthened Wittenberg's connections with other centers of the evangelical movement, thus facilitating the spread of Lutheran confessionalization in Germany and other countries.

Keywords: Johannes Bugenhagen, Reformation, Lutheran confessionalization, Wittenberg, evangelism, church statute, theology.

The work of Johannes Bugenhagen (1485–1558) represents an important page in the history of the Reformation and Lutheran confessionalization. For over thirty years, Bugenhagen lived and worked in Wittenberg, the main center of the evangelical movement in Germany. He became one of the leading associates of Martin Luther and gained wide popularity in other German territories.

Meanwhile, in the historiography of the Reformation, Johannes Bugenhagen traditionally receives less attention than such figures as Luther and Philip Melancthon. Despite the appearance of a number of biographical studies (Zietz 1834; Vogt 1867; Hering 1888; Schwarz Lausten 2011; Ruccius 2018) and works that deal with specific aspects of the reformer's life (Leder 2002; Lorentzen 2011), clarifying the contribution of *Doctor Pomeranus* (as he was called by Luther) to confessional development in Germany remains a pressing task. This is due to both the scale of Bugenhagen's activities and their significance for the Reformation.

Our article will not attempt to exhaustively analyze the entirety of Johannes Bugenhagen's contribution to the spread of the Reformation, because it would be impossible to explore all aspects of his long, complex, and diverse labors aimed at creating and strengthening the evangelical dogma in one investigation. The purpose of the article is to determine the most important areas of Bugenhagen's activities in the era of Lutheran confessionalization. Special attention will be paid to the period of the 1530s to 1550s, when the foundation of the evangelical church organization was laid in various German territories, with the direct participation of Bugenhagen.

In our opinion, the milestone that marked the start of Johannes Bugenhagen's participation in the evangelical movement on a pan-German scale was his work in Braunschweig (1528), Hamburg (1529), and Lübeck (1531). The implementation of the Reformation in these cities was inseparable from Bugenhagen's work in producing evangelical church ordinances, which became the basis for a number of similar documents going forward.

As noted by H. Lück, during the Reformation era, after the burning of the papal bull in 1520 by Luther as a symbol of the break with the previous canonical norms, the question remained open as to what should replace the annulled right of the Catholic Church. The development of new legal norms in the spirit of the reformed identity took place gradually, in response to the urgent need to resolve specific situations (Lück 2017, 33).

Under these circumstances, Johannes Bugenhagen acted simultaneously as a creator and systematizer of Reformation law (Lück 2011, 177). Thanks to the work of Bugenhagen as organizer, the ecclesiastical legislation of the evangelical regions assumed clear forms. Revising medieval canon law, the Wittenberg reformer filled old structural elements of church ordinances with new ideological content (Sprengher-Ruppenthal 1989, 400). The first steps along this path were the activities of the «Pomeranian Doctor» in the cities of Northern Germany.

The Braunschweig, Hamburg, and Lübeck church ordinances connected the resolution of numerous practical issues in the activities of the Evangelical Lutheran Church, the foundation of which was only being laid at that time, with the substantiation of the essence and key principles of the new dogma, such as confirmation of the independence of the Lutheran church organization

from Rome and proclamation of the significance of the Sacraments of Baptism and Communion and the leading role of preaching in evangelical worship. In addition, in the Braunschweig, Hamburg, and Lübeck church ordinances, Bugenhagen put forward ideas for transforming the charity system and developing Luther's idea of "general funds" based on contributions from citizens, revised the curriculum of municipal schools, and confirmed the leading role of territorial authorities in ecclesiastical transformation.

These principles were decisive for further confessional evolution in the Evangelical territories of Germany. Thanks to this, the church ordinances written by Bugenhagen and his followers began to play a leading role in the transformation of church organization in the era of the Reformation and Lutheran confessionalization. Evangelical church ordinances, drafted by theologians or jurists and approved by heads of states and cities, acquired the status of laws in which the central matters of church life were harmonized with the principles of the Lutheran confession (Lück 2017, 34–35). At the same time, these documents reflected various issues of not only ecclesiastical, but also imperial, land, urban, and natural law, forming a set of norms for the legal practice of the Reformation era (Lück 2011, 195). As a result, the evangelical church ordinances went beyond the confines of church legislation proper, covering a wide range of problems in German social life.

It is important to note that each church ordinance written by Johannes Bugenhagen was an original and independent work, not a copy of previous similar documents. The Pomeranian (1534/1535), Schleswig-Holstein (1542), Braunschweig-Wolfenbüttel (1543), and Hildesheim (1544) evangelical church ordinances reflected the specifics of historical development in general and the Reformation in particular in these territories. In some cases, they were adopted because the territorial rulers took the side of the Reformation (Pomerania, Schleswig-Holstein); in others, they came into force after opponents of the evangelical movement were removed from power (Braunschweig-Wolfenbüttel, Hildesheim). Accordingly, in some church ordinances emphasis was placed on the affirmation of the principles of evangelical dogma and worship, and in others — on eliminating the remnants of Catholic influence from the practice of church life. Johannes Bugenhagen, who was well acquainted with the ideological heritage of Rome

and directly organized the church community of Wittenberg, was successful in both directions of reform work.

In our view, the role of Johannes Bugenhagen as an intermediary in the transfer of reform principles from the center to the regions, considered by R. Schmidt based on the specific example of the relationship between the Electorate of Saxony and the Dukedom of Pomerania, deserves an in-depth study (Schmidt 2007, 334). This is due both to the complexity and diversity of the directions of the Reformation and to the scale of the reformer's activity in evangelical regions. We believe that repeated appeals of German territories to Wittenberg as the leading center of the Reformation for help in implementing evangelical transformations are explained by the desire of adherents of the evangelical confession in various regions to adopt the current scheme of the Lutheran church organization. And it is natural that Johannes Bugenhagen, the first evangelical pastor of the Wittenberg community, made a key personal contribution to the spread of the principles of Lutheran confessionalization throughout Germany.

Researchers single out organizational work and the drafting of evangelical church ordinances as the main achievements of Johannes Bugenhagen as a reformer. His position was crucial in the establishment of evangelical structures across Germany (Hauschild 2005, 127). If Melanchthon received the honorary title of «Mentor of Germany» due to his active and versatile pedagogical work, then Bugenhagen deserves the title of «Pastor of Germany» as the greatest Lutheran theologian and missionary of the 16th century.

At the same time, it should be emphasized that the activities of the Wittenberg reformer extended far beyond the German lands, contributing to the establishment of the Reformation in Europe. In particular, the efforts of Johannes Bugenhagen contributed greatly to the spread of Lutheranism in Scandinavia and the Baltic regions (Ruccius 2018, 121).

The signal achievement of the Lutheran Reformation in Scandinavia was the evangelical transformation in Denmark, accomplished with the direct participation of Johannes Bugenhagen. The final report on Bugenhagen's reform activities in Denmark is his letter to the Saxon elector Johann Friedrich, written the day after his return to Wittenberg on July 5, 1539. The reformer, in particular, informed the elector about the events of the Reichstag

in Odense, where a church ordinance translated into Danish from a Latin text written by Bugenhagen was solemnly sealed by the Danish king Christian III and the royal council (Vogt 1966, 195–197). This document became the basis for the further development of the Evangelical Lutheran Church in Denmark, at the same time confirming the viability of the Wittenberg model of Lutheran confessionalization not only in Germany, but also in other European countries.

However, Bugenhagen's frequent trips outside Wittenberg did not mean that he was neglecting his daily duties in the main center of the Lutheran Reformation. Thus, he was a member of the editorial committee for the publication of a translation of the Bible into German, jokingly called the «Sanhedrin», which began to meet regularly in Luther's house from 1539. Johannes Bugenhagen played a leading role in the activities of the «Sanhedrin» due to his profound knowledge of Latin, which proved an essential resource for the group in working with the Latin versions of the Old and New Testaments. It was Bugenhagen who proposed to celebrate September 21 (St. Matthew's Day) as Bible Day, because the New Testament in German was first published on this day in 1522. In addition, in the Hamburg Church Rule, Bugenhagen proposed that October 31 be celebrated as Reformation Day (Ruccius 2018, 121). This was supposed to contribute to the establishment in the public mind of the understanding of the paramount role of the events in Wittenberg for the evangelical movement.

Johannes Bugenhagen, as Luther's closest friend and colleague, supported his position in the antinomian dispute with Johann Agricola in 1537–1540s regarding the correlation of the Old Testament law and the provisions of the Gospel in the sermon, which was evidenced by his signature under the final conclusion of the Wittenberg theologians. This approach reflected the desire of the «Pomeranian Doctor» to preserve and strengthen the unity of the evangelical forces. At the same time, Bugenhagen's active support for Luther's ideas did not mean blind admiration on his part for the leader of the Reformation. His personal ideas were so similar to those of Luther that in most cases both reformers considered issues from the same positions; in those cases when Bugenhagen came to different conclusions, he did not hesitate to express them (Ruccius 2018, 121).

After the death of Martin Luther in 1546, Johannes Bugenhagen endured many trials, both public and personal. In 1546–1547, he witnessed the bloody battles of the Schmalkaldic War, which ended in the defeat of the evangelical group and the entry of Catholic troops into Wittenberg. It is difficult to overestimate both the symbolic significance of these events, which seemed to the contemporaries to signal the collapse of all hopes of Reformation supporters, and the real threats that the Lutherans faced after the end of the Schmalkaldic War.

Adopted at the Reichstag on May 15, 1548, the Augsburg Interim (a temporary religious compromise) rejected the principles of the Evangelical dogma (in particular, the recognition of the truth of only two of the seven Sacraments — Baptism and Communion), and most elements of the Lutheran cult. Acquiring the status of an all-imperial law before the convening of a church council to resolve controversial theological issues, the Augsburg Interim, in fact, provided for a large-scale re-Catholicization of the Evangelical territories of Germany.

Johannes Bugenhagen had no illusions about the contents of the Augsburg Interim. His reaction to the first news of the Reichstag decree of 1548 was sharply negative: in communication with other Wittenberg reformers, Bugenhagen noted that it was easier to choose exile or die than to accept the status quo. However, realizing his responsibility towards the community of believers and the entire Lutheran church, of which Bugenhagen was a minister, he made the decision to continue his pastoral activity (Kohnle 2011, 223–224).

Perceiving the provisions of the Augsburg Interim as a catastrophe for all Lutheranism, the reformer made active efforts to change the situation. Together with Melancthon and a number of other Wittenberg theologians, Bugenhagen took part in the Interview at Altzell in November 1548, and then in the drawing up of the Leipzig Interim, a softened version of the Augsburg Interim, approved in 1549 as a temporary position for the churches of Saxony. The Leipzig Interim declared the preservation of the principles of the Evangelical doctrine, but at the same time recognized the restoration of Catholic ceremonies in the Electorate of Saxony (Hauschild 2005, 152). The Wittenberg theologians, in working out the Leipzig Interim, strove

to avoid the harshest formulations of the Augsburg Interim, but were unable to eliminate many of the fundamental differences between the ideas of Lutheranism and the principles of Catholicism.

In the conditions when the very existence of Lutheranism in the German territories was under threat, Johannes Bugenhagen, remaining one of the ideological leaders of the evangelical group, spoke from a position of moderation, in contrast to the irreconcilable opponents of Catholicism (Mathias Flacius, Nikolaus von Amsdorf). In his notes on the events of the Schmalkaldic War, he wrote of the need to preserve the evangelical worship, churches, and higher education in Wittenberg, even in the changed political environment (Hasse 2011, 216–217).

Remaining in Wittenberg, Johannes Bugenhagen continued to teach at the university. In a letter to Christian III dated October 13, 1548, the reformer noted: "... We in our lands still study the dear Gospel in churches and schools, as before. Our high school is also, praise God, growing; we also ordained preachers for Hungary" (Vogt 1966, 430). Thus, despite persecution from the imperial authorities, evangelicals continued the struggle to preserve and spread the principles of the Reformation.

After the victory of the evangelical forces in the Princes' War of 1552, the possibility of a full-scale continuation of Lutheran confessionalization in Germany was revived. However, during the 1550s active work became increasingly difficult for Johannes Bugenhagen due to the gradual deterioration of his health, and the reformer virtually did not leave Wittenberg. Nevertheless, he dealt with the organizational issues of the daily life of the evangelical community, and also continued theological work.

In a letter to the Danish king Christian III dated April 30 to May 1, 1556, the reformer, referring to the decisions of the Augsburg Reichstag regarding the establishment of religious peace in the Holy Roman Empire, expresses thoughts about the need to further strengthen Lutheranism based on the principles of the «Augsburg Confession». It is indicative that Bugenhagen lists «the papacy, the Turks and all heretics» among the opponents of Christian doctrine (Vogt 1966, 562). This proves that the reformer did not consider the provisions of the Augsburg Religious Peace of 1555 as a possible concession to the ideas of Catholicism — the creed

of the Roman Church remained for him a distortion of the meaning of the true religion of the «Lord Jesus Christ».

It is noteworthy that in the 1550s Johannes Bugenhagen actively corresponded not only with Lutheran rulers (King Christian III, Duke Albrecht of Prussia, Duke Johann of Schleswig-Holstein, Prince Joachim of Anhalt), but also with representatives of the «second generation» of Lutheran adherents — Andreas Wolf (Vogt 1966, 538–541), David Hitrois (Vogt 1966, 548–549), Martin Chemnitz (Vogt 1966, 558–559), and Paul Eber (Vogt 1966, 573–574).

The «second generation» of German reformers included men who were educated in schools and universities reformed on the basis of the Lutheran creed during the 1520s to 1540s. On the one hand, thanks to this, their path to the recognition of evangelism was less controversial than that of the founders of the reform movement, since the support of the latter facilitated the acquisition of experience, assimilation of knowledge, and strengthening of convictions. On the other hand, representatives of the new generation of reformers had to make significant personal efforts to implement the key ideas of Lutheranism under the new historical conditions, when it was necessary not only to withstand pressure from adherents of Catholicism, but also to overcome serious differences between supporters of different versions of the Evangelical dogma (Karikov 2017, 211). In this situation, the reception by the younger generation of reformers of the principles of evangelism directly from its founders, including Johannes Bugenhagen, played a particularly important role, ensuring continuity in the spread of Lutheran confessionalization.

The treatise *Appeal to All Pastors and Preachers of the Gospel in the Electorate of Saxony* (1556) became a kind of ideological summation of all the reformation activities of Johannes Bugenhagen. The main idea of the work was the call to every Christian to recognize his sins and atone for them by faith in God's mercy. Considering Augustine's teaching about two kingdoms, earthly and heavenly, Bugenhagen noted that the struggle for the establishment of the principles of Christianity continued and should lead to the victory of the heavenly kingdom (Bugenhagen 1556, 4–5).

Thus, until the last years of his life, Johannes Bugenhagen continued active reformation work. Its versatility secures for the reformer a place among the outstanding founders of the evangelical church organization. Bugenhagen achieved significant success in multiple areas, combining theory and practice in addressing the most important theological, political, and organizational issues. The reformer's principal achievements were the production of a number of evangelical statutes, the further development of the Lutheran dogma, and participation in the transformation of university education. The activities of Johannes Bugenhagen strengthened Wittenberg's ties with other centers of the evangelical movement, thus contributing to the spread of Lutheran confessionalization in Germany and beyond.

Список джерел та літератури / Sources and literature

Bugenhagen, J. *Vermanung an alle Pastoren vnd Predicanten des Euangelij im Churfürstenthumb zu Sachssen*. Wittenberg, 1556.

Hasse, H.-P. Bugenhagen und der Schmalkaldische Krieg. In: I. Dingel, S. Rhein (Hg.) *Der späte Bugenhagen*. Leipzig, 2011, s. 197-217.

Hauschild, W.-D. *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte*. Bd. 2. Gütersloh, 2005.

Hering, H. *Doctor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation*. Halle, 1888.

Karikov, S. A. Osnovni napriamy diialnosti «druhoho pokolinna» liuteranskykh reformatoriv. *Virtus: Scientific Journal*, no. 17, 2017, s. 211-214. (In Ukrainian).

Каріков, С. А. Основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів. *Virtus: Scientific Journal*, № 17, 2017, с. 211-214.

Kohnle, A. Johannes Bugenhagen und das Interim. In: I. Dingel, S. Rhein (Hg.) *Der späte Bugenhagen*. Leipzig, 2011, s. 219-227.

Leder, H.-G. *Johannes Bugenhagen Pomeranus — vom Reformator zum Reformator*. Frankfurt am Main, 2002.

Lorentzen, T. *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge*. Tübingen, 2008.

Lück, H. 2011: "Recht" und "Gesetz" in den Kirchenordnungen Johanneses Bugenhagens. In: I. Dingel, S. Rhein (Hg.) *Der späte Bugenhagen*. Leipzig, 2011, s. 177-195.

Lück, H. Reformatsyia kak ympuls dlia kodyfykatsyy prava v Evrope v XVI v. In: *Relyhyia y ystoryia: materyaly V Mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy*. Mynsk, 2017, s. 32-39. (In Russian).

Люк, Х. Реформация как импульс для кодификации права в Европе в XVI в. В сб.: *Религия и история: материалы V Международной научно-практической конференции*. Минск, 2017, с. 32-39.

Ruccius, W. M. *John Bugenhagen Pomeranus. A Biographical Sketch*. Philadelphia, 2018.

Schmidt, R. Johannes Bugenhagen als Mittler in den politischen Eheverhandlungen zwischen Pommern und Sachsen 1535/36. Ergänzungen zum Bugenhagen-Briefwechsel. In: Schmidt R. *Das historische Pommern: Personen – Orte – Ereignisse*. Köln – Weimar – Wien, 2007, s. 334-353.

Schwarz Lausten, M. *Johannes Bugenhagen. Luthersk Reformator i Tyskland og Danmark*. København, 2011.

Sprengler-Ruppenthal, A. Bugenhagen und das kanonische Recht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Bd. 106, 1989, s. 375-400.

Vogt, K. A. T. *Johannes Bugenhagen Pomeranus. Leben und ausgewählte Schriften*. Elberfeld, 1867.

Vogt, O. *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel*. Hildesheim, 1966.

Zietz, J. H. *Johannes Bugenhagen — zweiter Apostel des Nordens, nach seinen Lebensschicksalen und seiner Wirksamkeit für die Gestaltung der evangelischen Kirche: Ein biographischer Versuch*. Leipzig, 1834.

Сергій Каріков

доктор історичних наук, професор

Національний університет цивільного захисту України

Вул. Чернишевська, 94, 61023, Харків, Україна

Email: karikov.nuczu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>**ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОГАННА БУГЕНХАГЕНА
У ПЕРІОД 30–50-х РОКІВ XVI СТОРІЧЧЯ: ЄДНІСТЬ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ**

У статті розглянуто діяльність видатного лютеранського реформатора Йоганна Бугенхагена (1485–1556) у період 30–50-х рр. XVI ст. Представлено основні підходи до діяльності Бугенхагена в історіографії XIX — початку XXI ст. Проаналізовано основні напрями активності Бугенхагена в церковній, теологічній, політичній та організаційній сферах. Показано, що Бугенхаген відіграв першорядну роль у створенні й затвердженні низки євангелічних церковних статутів. Зазначено, що схема церковного статуту, яку він розробив у Брауншвейгу, Гамбургу, Любеку, набула поширення на багатьох євангелічних територіях Німеччини та за її межами; зокрема, приділено увагу реформаторській діяльності Бугенхагена в Данії. Наголошено, що реформування Бугенхагеном церковного права на засадах Реформації було пов'язано зі змінами в інших сферах права. Підкреслено, що після Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. Бугенхаген залишався одним із лідерів євангелічного угруповання і продовжував реформаторську діяльність у церквах та в університеті Віттенберга. У 50-х рр. XVI ст. він активно співпрацював із представниками «другого покоління» прибічників лютеранства Паулем Ебером, Мартіном Хемніцем, Андреасом Вольфом, Давидом Хітройсом, що відображено в листуванні Бугенхагена. Схарактеризовано підходи Бугенхагена до розв'язання теологічних проблем, що визначалися прагненням утвердити ідеї лютеранства в усіх сферах церковної діяльності; зокрема, розглянуто творчість реформатора останніх років життя. Зроблено висновок, що Йоганн Бугенхаген досягнув значних успіхів у всіх напрямках діяльності, яка поєднувала теорію і практику розв'язання найважливіших теологічних, політичних та організаційних питань. Найбільш важливими досягненнями реформатора у період 30–50-х рр. XVI ст. були створення низки євангелічних статутів, розроблення догматики лютеранства, участь

у перетвореннях університетського навчання. Його активна й багатогранна діяльність зміцнила зв'язки Віттенберга з іншими центрами євангелічного руху, тим самим сприяючи поширенню лютеранської конфесіоналізації в Німеччині і в інших країнах.

Ключові слова: Йоганн Бугенхаген, Реформація, лютеранська конфесіоналізація, Віттенберг, євангелізм, церковний статут, теологія.

Текст надійшов до редакції 03.05.2023.

The text was received by the editors 03.05.2023.

Текст затверджено до друку 25.06.2023.

The text is recommended for print 25.06.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-04>

УДК 930(477.54)''1840/1894''929Nadler]:327(091)(436)''18''929Metternich

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine

E-mail: s.lyman@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0371-7181>

THE FOREIGN POLICY OF KLEMENS VON METTERNICH IN THE WORKS OF V. K. NADLER (1840–1894)

The foreign policy activities of Klemens von Metternich, the main organizer of the Congress of Vienna, the true architect of the post-Napoleonic international order, and minister of foreign affairs and chancellor of the Austrian Empire, attracted the attention of many researchers, especially on the eve of his 250th birthday anniversary. The first monograph in Russian imperial historiography entirely devoted to Metternich's diplomacy was authored by the Kharkiv University professor V. K. Nadler (1840–1894); but this aspect of Nadler's scholarship is largely unknown today. The purpose of this article is to comprehensively analyze Nadler's works dealing with Klemens von Metternich's diplomatic legacy and its significance for the further development of the post-Napoleonic international order. The author employs the methods of historical and comparative analysis, systematization and generalization, and retrospective analysis. The article shows that, in addition to the specialized study on Metternich and the European Reaction (1882), Nadler partially

Як цитувати: Lyman, S. The foreign policy of Klemens von Metternich in the works of V. K. Nadler (1840–1894). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 75-96. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-04>

How to cite: Lyman, S. The foreign policy of Klemens von Metternich in the works of V. K. Nadler (1840–1894). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 75-96. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-04>

© Lyman S., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

devoted the multi-volume monograph Emperor Alexander I and the Idea of the Holy Alliance to the analysis of the foreign policy of the Austrian Empire in the first years of the Vienna System of international relations. Nadler tried to avoid exaggerating the role of the individual in history, in the best progressive tradition of the historiography of his day. However, to denote the new international order, Nadler usually used the name «Metternich's political system», thus stressing the crucial importance of the Austrian minister as the organizer of the Congress of Vienna, the guarantor of the implementation of its decisions, and the driving force behind the fight against any dissent in European countries. According to Nadler, while the Vienna international order initially developed precisely in the reactionary direction mapped out by Metternich, the Greek Revolution and the Adrianople Peace Treaty of 1829, which confirmed the autonomy of Greece, struck a real blow to the «Metternich system».

Keywords: Klemens von Metternich, V. K. Nadler, international relations, foreign policy, diplomacy, Vienna Congress, Holy Alliance.

Statement of the problem

May 15, 2023 will mark the 250th anniversary of the birth of the prominent political figure, minister of foreign affairs and chancellor of the Austrian Empire Klemens von Metternich (1773–1859). The main organizer of the Congress of Vienna and the true architect of the post-Napoleonic international order, which persisted under the name of the Vienna System of international relations for nearly a century (1815–1914), Metternich went down in history as a consistent supporter of legitimism, conservatism, and absolutism and the enemy of liberal tendencies, particularly revolutions. For almost forty years (1809–1848), he managed Austrian foreign affairs. In many respects, the new international order proved strong and resilient thanks to his efforts. It was a period of «relative peace» (Ghervas 2014), and the more harmonious interstate relations of the Vienna system allow us to use the term «European concert» (Black 2010, 5). The Congress of Vienna itself is seen as a «prototype of a united Europe» (Tsviatyi 2016, 167) by some modern researchers and as the main event in the history of diplomacy, which transformed diplomatic practice from bilateral to multilateral (Marleku, Emini 2016).

Metternich's upcoming 250th anniversary will certainly provoke the appearance of a large number of anniversary-related publications devoted to his diplomatic pursuits. It should be remembered, however, that various

aspects of his work and legacy already became the subject of fundamental research by 19th-century historians — contemporaries of the Vienna international order who witnessed first-hand its systemic weaknesses and strengths. Vasyl Karlovych Nadler (1840–1894), professor of the Imperial Kharkiv University, published the first monograph in Russian imperial historiography entirely devoted to the analysis of Metternich's diplomatic work. In addition to his book on Metternich and the European Reaction, he also authored a five-volume study of *Emperor Alexander I and the Idea of the Holy Alliance*, in which he paid considerable attention to the analysis of the activities of the head of the Austrian diplomatic corps. However, Nadler's contribution to the study of the foreign policy of the Austrian Empire under the leadership of Klemens von Metternich has been neglected by both domestic and foreign researchers.

Analysis of recent research and publications

V. K. Nadler is known as a multifaceted researcher and brilliant lecturer (Lyman 1999; Kaplin 2003), a skilled administrator (Honcharuk, Novikova 2005), representative of advanced positivist historiosophy (Bohdashyna 2013, 294), and historian of the Western European, Slavic, and Arab Middle Ages (Kopylov 2005, 245-247, 280; Lyman 2009, 236-239, 251-254, 575). Nadler's student V. P. Buzeskul, in his sweeping work *General History and Its Representatives in Russia* (Buzeskul 1929, 125-129), particularly noted the diversity of his mentor's research interests. However, neither he nor any later student of the scholar's wide-ranging legacy dwelled in any depth on Nadler's investigations of Metternich's diplomatic activity, sometimes briefly stating that «his book for the general reader Metternich and the European Reaction gained the most popularity» (Kozlitin and others 1991, 94), even though the book in question was in fact a specialized academic study. It was not subject to similar criticism¹ as *Alexander I and the Idea of the Holy Alliance*²,

¹ For example, O. E. Budnikova in her dissertation notes disagreements between V. K. Nadler, who viewed the personal and professional qualities of K. Metternich negatively, and A. D. Gradovsky, who considered the Austrian a gifted diplomat (Budnikova 2007, 15). A. D. Gradovsky published his work «The Mettarnich System» (1883) a year later than the publication of V. K. Nadler (Gradovskiy 1899).

² Since the end of the 19th century, there has been a not entirely objective historiographical tradition of attributing «tendentiousness» to the work «Alexander I and the Idea of the Holy Alliance». However the famous historian P. M. Milyukov in his review criticized V. K. Nadler mainly for depicting not so much the activities of Metternich as the events of the Patriotic War of 1812 (P. M. (Milyukov) 1887, 150).

even though it was dedicated not to a ruler of the Russian Empire, but to the most famous foreign diplomat. Unfortunately, neither is *Metternich and the European Reaction* well known abroad. For example, E. E. Kraehe, a student of Metternich's diplomacy, wrote, listing 19th-century experts on the subject: "Promising beginning of the study of Metternich was laid at the end of the 19th century, when European archives of that period were opened. This made it possible for such impartial scholars as Adolf Beyer, Eduard Wertheimer, August Fournier, Wilhelm Oncken, and Fedor von Demelitsch to produce monographs and publish documents that remain the basis of research on this topic to this day" (Kreye 2002). Our article will show that Nadler's name should also be on this list.

Considering the above, the *purpose* of our study is to comprehensively analyze Nadler's scholarly works devoted to Klemens von Metternich's diplomatic pursuits and their significance for the further development of the post-Napoleonic international order.

V. K. Nadler and his scholarship

A descendant of German immigrants, Vasyl Karlovych Nadler was born in 1840 in Kharkiv, in the family of a provisor who ran a pharmacy (Vyazigin 1908, 282). Certainly, the milieu of Kharkiv significantly influenced the national reflexes and beliefs of the local Germans. Given this, there is nothing peculiar in the fact that Vasyl Karlovych was an Orthodox Russian speaker and a consistent conservative.

As a child, the future scholar was brought up in the private boarding school of Tsobel. In 1857, he chose the Faculty of History and Philology of Kharkiv University for his studies (Mitryaev 1979, 247). The circle of his research interests was formed under the influence of his famous teacher, professor of the Department of General History M. N. Petrov (1826–1887). That was when their long-term cooperation began. Another university mentor and patron of Nadler was the renowned Slavist P. A. Lavrovsky. Under the influence of the latter, Vasyl Karlovych prepared a mandatory candidate essay «The Serbian People and Their Fate under the Rule of the Turks before the Beginning of the National Movement in the First Years of 19th Century» (1862) (Mitryaev 1979, 247). However, the young graduate of Kharkiv University did not continue with this research topic.

His subsequent scholarly interests were mainly related to the past of Central European states. After graduating from university in 1862, Nadler was retained at the Department of General History, preparing to receive a professorship (DAOO, ark. 65zv-65). He worked on his master's thesis «The Causes and First Expressions of Opposition to Catholicism in Czechia and Western Europe at the End of the 14th and Beginning of the 15th Century» for 2 years. The defense took place in 1864 at St. Petersburg University. Nadler could now get the position of associate professor at Kharkiv University's Department of General History. He remained the university's leading medievalist for a quarter of a century. In 1867, he defended his doctoral thesis, «Adalbert of Bremen — the Ruler of Germany in the Younger Years of Henry IV». In the following year, 1868, he became extraordinary, a year later — ordinary, and in 1890 — honored professor (DAOO, ark. 65zv-66, 71zv-72).

Nadler also showed himself a skilled administrator. From 1869 to 1875, he was the secretary, and from 1875 to 1891 — dean of the Faculty of History and Philology of Kharkiv University, and in 1877 he became the first chairman of the Kharkiv Historical and Philological Society (Protokol 1878, 100; Prilozheniya 1878, II). Nadler also headed the Faculty of History and Philology at the Imperial Novorossiya (Odesa) University, where he transferred in 1891. In 1893, he served as rector of this university (DAOO, ark. 71zv -73zv).

The trust given to him by the authorities was mutual. A consistent representative of the conservative wing of the academic intelligentsia in the Russian Empire, after the assassination of the Tsar in 1881 Nadler further intensified his criticism of constitutionalism. He described his compatriots' desire for constitutional rule as «deceptive and harmful illusions» that would not bring them any closer to freedom. “Freedom is necessary for everybody, but real freedom, not paper-constitutional freedom”, said Nadler. “It is necessary for free institutions to be created by the historical life of the people, so that they grow on people's soil, as they grew in England” (Nadler 1882, IX, XI).

Nadler was a brilliant lecturer. Those who heard him observed that he had «a wonderful memory and a rare gift of expression», «never wrote down his lectures and only delivered them by heart», and «was a complete master of his

material» (Buzeskul 1894; Buzeskul 1927, 2-3). In the words of one memoirist, «writing in “Nadler style” was a cherished dream of many» (Vyazigin 1894).

Nadler taught courses on various chapters of world history. While the history of the Middle Ages and its individual periods remained the main subject of his teaching, he also taught Roman, Russian, and modern history over the years (Obozreniya 1871, 3; Obozreniya 1880, 5; Vyazigin 1908, 284). This tendency persisted after his transfer to the Imperial Novorossiia University; here Nadler primarily taught the history of the Middle Ages, modern history, and recent history (19th century) (Honcharuk 2005, 368-369).

The broad geography of Nadler's lectures (Western Europe, Russia, Byzantium, the East) fully reflected his overall approach to history. Even at the dawn of his scholarly and pedagogical career, Nadler sharply criticized foreign and domestic scholars for limiting their attention to the history of Western European nations. Among other weaknesses of contemporary historiography, he identified the complete dominance of political history, weak coverage of the phenomena of social life, and neglect of the economy, trade, and material existence (Nadler 1864, 14-15). Despite this, international relations were one of his favorite research subjects.

While in the 1860s Nadler's research interests were mainly concerned with various aspects of the Middle Ages, from the 1880s on the scholar focused on the international relations of the first quarter of the 19th century. We see it as Nadler's response to the pressing events in contemporary Europe, where the Triple Alliance of Germany, Austria-Hungary, and Italy was already being created before the eyes of those who still nurtured hope for the viability of the Union of the Three Emperors, and France and the Russian Empire, in order to preserve the political balance of the Vienna system, took steps to meet each other half-way. The origins of this Viennese system and the role in its creation of individual personalities, in particular Klemens von Metternich, could not help but interest Nadler, who, as already noted above, taught 19th-century history alongside that of the Middle Ages.

Metternich's diplomatic activity was studied by Nadler in two of his monographs. One of them is *Metternich and the European Reaction* (1882), and the other is *Emperor Alexander I and the Idea of the Holy Alliance*, five volumes of which were published from 1886 to 1892. The Kharkiv

researcher used a broad range of written sources — first and foremost, texts of international agreements, diplomatic correspondence, and memoirs of prominent statesmen, particularly Metternich himself (Memoires 1881).

The recognition of the pan-European significance of Metternich's diplomatic work is evident in how Nadler chose to call the international order that had taken shape as a result of the Congress of Vienna in 1814–1815. The Kharkiv researcher did not use the name «Vienna System», under which it is known to modern researchers. In some cases, he referred to it as «the system of stabilism», in others — the «immovable» system, or the «Austrian» system, but most often — «the Metternich political system» (Nadler 1882, XIII, XIV, XV, 40, 70, 135, 151, 169, 208). Thus, the special role played in its creation by the main organizer of the Congress of Vienna was emphasized. The term «Metternich system» is also familiar to modern scholarship³; but, for instance, O. E. Budnikova takes it to mean the political principles of Metternich, as the main ideologist of the policy of conservatism, rather than the international order of the era (Budnikova 2007, 21).

In his two fundamental monographs, Nadler characterized Metternich in conflicting ways. On the one hand, the Kharkiv researcher recognized the Austrian diplomat as an «outstanding» statesman and the long-term leader of the European reaction (Nadler 1882, 6). On the other, and contrary to the historiographical tradition, which emphasizes Metternich's extremely important role at the Congress of Vienna, Nadler gave him a critical, almost contemptuous description: «attributing to himself successes and results achieved by others», Metternich «was only a liar and a braggart»; he behaved with «extreme frivolity», showed «meanness», «engaged in serious matters only in passing and episodically», and was never even a German patriot (Nadler 1892, 365, 420, 602, 641).

Nadler contrasted this unprincipled figure with the Russian emperor Alexander I, who was depicted as a «generous liberator of Europe», a talented politician and administrator, full of the spirit of «true Christian love and impartial pacifism», and a sovereign who in his Manifesto of August 30, 1814 on the occasion of the victory over Napoleon demonstrated that in his

³ For example, E. P. Kudryavtseva admits that the Vienna system of international relations is often called the «Metternich system» in historiography (Kudryavtseva 2019, 47).

soul, «along with religious and mystical excitement, [there] reigned a liberal course of thought» (Nadler 1892, 355, 356, 457).

Nadler's high estimation of the policies (including foreign) of Alexander I did not prevent the scholar from admitting that the French minister Charles Talleyrand played the «first role» at the Vienna Congress: «The deep enmity that prevailed between the allies, inexperience and ineptitude of most of the representatives of the great powers gave him the opportunity to immediately take the position of the highest prominence in Vienna» (Nadler 1892, 364-365, 402). This thesis has been fully confirmed by modern scholarship (Hizhnyak 2011, 97).

However, Nadler belonged to those scholars who did not exaggerate the role of the individual in history. He rejected the idea that «nations are toys of the greats of this world» (Nadler 1882, 5). That is why Nadler believed that it was neither Metternich nor any other figure, but rather the «general mood» that permeated society at that time, that was the source of «the new powerful current that carried the entire European society at the end of the war for liberation» (Nadler 1882, 6). Nadler did not use the term «public opinion», but believed that the most influential politicians, contemporaries of the Vienna system's creation, in many ways served as conduits of this European public opinion, which expected «a program of new and better times from them, which was supposed to put an end to the terrible era of hatred and blood forever» (Nadler 1882, 7). According to Nadler's research logic, the initiator of the Holy Alliance Alexander I also expressed the opinions of a certain part of European society.

It was in these historical conditions that Metternich became «the head of the new political system», although the Austrian minister, according to Nadler, «was not a blind supporter of the old pre-revolutionary principles, but rather a pupil of the Napoleonic era» (Nadler 1882, 9,10). From this Napoleonic era, according to the Kharkiv researcher, Metternich took «that deep contempt for nations and their aspirations, that hatred for ideology, that disrespect for the historical rights of nations, institutions, and individuals, which distinguished him all his life»; that is why Nadler saw the widespread scholarly view that the Vienna System of international relations was supposed to restore the rights of European dynasties and the old pre-revolutionary order

as «absolutely groundless» (Nadler 1882, 9, 12). Even though the Congress of Vienna did restore many states and dynasties (Akt Venskogo kongressa 1830, 144-148), overall the «respect for the historical rights of sovereigns, states, and nations was not discussed in Vienna» (Nadler 1882, 12).

To back his thesis, the Kharkiv researcher outlined a full picture of the significant territorial changes following the decisions of the Vienna Congress (Nadler 1892, 368, 476-477): Italy was again fragmented after a short period of unification under Napoleon, and «the old law and the interests of the population» in Germany were trampled «even more decisively and more impudently» (Nadler 1882, 13). As an ethnic German himself, Nadler wrote with bitterness about the creation of the German Union based on the decisions of the Congress of Vienna (Akt Venskogo kongressa 1830, 161): «Instead of restoring the empire in a renewed form, Germany was transformed into an ugly union of 36 large and small states, a union devoid of any meaning and power» (Nadler 1882, 13). These and many other changes were cited to support the scholar's opinion that, although the Viennese «Metternich system» was supposed to establish «the balance of power in Europe on a firm basis» and guarantee it forever «against the new conquering aspirations of France», in general the Congress of Vienna adhered to this goal «purely outwardly», violated «natural interests and sacred rights», «carved countries up at its own discretion, tore nationalities apart, combined the incompatible and separated what was connected by nature itself» (Nadler 1882, 12-13). This critical assessment of European scholarship's established view of the outcome of the Congress of Vienna and the significance of the new system of international relations was complemented by a skillfully drawn picture of internal reaction in each European country, which served Metternich's vision. Strict censorship in the Austrian Empire and Vienna's de facto police supervision over Germany and a large part of Europe were supposed to forestall the emergence of a new culture of free thought and revolution. H. G. Insarov (Rakovsky), the author of the second book in the Russian imperial historiography entirely devoted to Metternich's activities, would later describe these developments and Metternich's role in them in a similar way (Insarov 1905).

Nadler did not deny that a period of reaction followed the Napoleonic catastrophe in Europe, but he considered the widespread scholarly view

that the monarchs of the anti-Napoleonic coalition, with their ministers and entourage, were the initiators of this reaction to be a «legend», not historical truth (Nadler 1882, 4). The idea of widespread post-Napoleonic reaction in Europe is somewhat inconsistent with the arguments of some modern authors that «despite the prevailing conservatism of the political elite involved in the formation of the Vienna system of international relations, the latter did not become a restraining factor for the liberal tendencies that were gaining momentum in Europe at the stage of bourgeois transformations... meeting the civilizational needs of the development of European countries» (Dudko 2013, 47-48).

An experienced researcher, Nadler thoroughly elucidated the interests of the victorious states at the Vienna Congress and revealed the essence of their contradictions. He believed that despite all such contradictions and Metternich's intrigues, Emperor Alexander I «continued to believe in the possibility of the future existence of a great European coalition», because «he was full of high noble feelings himself, so he assumed these feelings in others» (Nadler 1892, 381). Nadler's entire work is replete with similar statements, contrasting the plans of Alexander I with intentions of diplomats from other countries, particularly Metternich: according to the scholar, the emperor «came to the congress with the highest and most noble goals»; «the interests of European peace and the welfare of peoples came first for him» (Nadler 1892, 399).

Nadler saw the change in the relations between Talleyrand and Metternich as one of the main outcomes of the Congress of Vienna. Metternich began the congress as an opponent of Talleyrand, but gradually they reached an agreement on the important Polish-Saxon question. According to Nadler, as a result of the agreement between the two ministers, irreversible developments took place during the congress: «While before it had been possible to speak of the allies as opposed to France; now it became obvious that the erstwhile great coalition had completely disintegrated» (Nadler 1892, 418). Austria, England, and the defeated France came together in sharp diplomatic opposition to the plans of the Russian Empire and Prussia. In recent scholarship, stressing the deep geopolitical, socio-economic, and even confessional contradictions that divided the congress participants has become commonplace (Hizhnyak 2011, 94; Dudko 2013, 46).

The Holy Alliance, created at the initiative of Alexander I to support the «Metternich system», was considered by Nadler a completely natural phenomenon in the historical conditions in which it emerged and operated. It had an important practical significance for Europe (Nadler 1892, 642-643). The fact that the Vienna system of international relations is most often identified in historiography with the system of the Holy Alliance is also pointed out by modern researchers (Dodolev 2000, 34; Kudryavtseva 2019, 46).

Nadler attempted to solve important questions in his work, such as when exactly and under whose influence the idea of the Holy Union was conceived by Alexander I and what was Metternich's attitude towards it. According to the Kharkiv scholar, the emperor «came to his ideas completely independently», and the idea of such a union took final shape in Vienna and was voiced officially at the end of 1814 (Nadler 1892, 468-469). Alexander's message to the rulers of Austria, Prussia, and England dated December 31, 1814, aimed to «strengthen mutual relations between states» and «complete the work of internal pacification», since the emperor «supposed that international relations, like the internal policy of states, should be governed by the same principles of evangelical love and brotherhood» (Nadler 1892, 458). A modern American researcher from Harvard, S. Ghervas, interprets Alexander I's position in a similar way, noting that «the Russian view on peace in Europe proved by far the most elaborate», and «it is thus ironic that the “religious” treaty of the Holy Alliance liberated European politics from ecclesiastical influence, making it a founding act of the secular era of “international relations”» (Ghervas 2014). She notes that «the Holy Alliance was also imbued with an idea inspired by the Enlightenment: that of perpetual peace» (Ghervas 2014).

Nadler's frank idealization of Alexander I's intentions is expressed in the historian's statement that the emperor «did not connect any hidden thoughts or plans with the act of the Holy Alliance»; among other things, he had no plans to «suppress the legitimate desire of peoples to develop free institutions» (Nadler 1892, 634). This view is refuted by the subsequent course of historical events, including Alexander's position during the revolutions in Spain and Italy. Nadler tried to support it with his own interpretation

of the text of the Holy Union Treaty (Traktat Bratskogo Hristianskogo Soyuza 1830, 279-280) and analysis of other documents, including Alexander's Note dated March 25, 1816, as well as by citing Metternich's criticism and objections (Nadler 1892, 639-640). Nadler explained the Austrian minister's critical attitude by the fact that Metternich, «as a non-believing, empty, frivolous person», «did not recognize any ideas and, like Napoleon, treated ideology of any kind with deep contempt», but at the same time «tried to use it as a tool of reaction» (Nadler 1892, 641). In modern historiography, this position of Metternich is explained by his and his advisor F. Gentz's belief that «the tsar's warlike intentions were hidden under the mystical declarations of peace and brotherly love» (Parsamov 2017, 48).

The Kharkiv scholar rejected the idea that the Holy Alliance had no practical significance. On the contrary, argued Nadler, it was this alliance that became «the moral basis of that firm political connection on which peace and concord among European states rested for three whole decades» (Nadler 1892, 642-643). However, it is hardly possible to interpret the varied views of the leaders of European states on crucial events of this period in European history as agreement. Still, modern historiography concurs with Nadler that «the ideology of the Holy Alliance was at the basis of the Viennese form of existence of international powers» (Kudryavtseva 2019, 46).

Nadler admitted that the Holy Alliance proved to be only a temporary form of new international order. This is exactly how modern researchers see it as well (Ghervas 2014). But he believed that, «if the elements of enmity, discord, and turmoil finally prevailed over the elements of order and peace, then this sad fact only points to the terrible power exerted on the life of Europe by the spirit forever hostile to the high and pure principles of Christianity» (Nadler 1892, 643).

Since «the seal of Metternich's genius» marked all actions of the Congress of Vienna and «the spirit of Metternich hovered over it» (Nadler 1882, 11), Nadler, not entirely justifiably, placed on the Austrian minister the sole responsibility for combating any dissent in the countries of the Vienna System of international relations.

Metternich certainly showed initiative in the adoption of the infamous Carlsbad Decrees of 1819, which ordered all states and universities

of the German Union to suppress any liberal tendencies. However, he could count on a large number of like-minded people, allies, and helpers in the German states and beyond. Only because of this, and not at all thanks to the energy of Metternich alone, censorship became a reality even in universities and, in the words of Nadler, «a grave silence settled in the political life of Germany» (Nadler 1882, 37).

As an intellectual living in the Russian Empire, which by the time when both of his books dealing with the Vienna system were written had decisively taken the path of counter-reforms, Nadler explained the difference between his country's foreign policy designs and the imperial policy of Metternich somewhat tentatively. The Kharkiv scholar argued that Alexander I's ideal was «the peace and tranquility of Europe», which could be achieved «through a gentle, wise, and progressive regime» (Nadler 1882, 11). However, the aspirations of Metternich, as much the enemy of any revolution as Alexander I, had to «sooner or later prevail over the magnanimous but impractical tendencies of the Russian sovereign», and the latter had to conclude that the «system of order and peace» was «incompatible with progressive political development» and could exist only under the condition of «the complete dominance of the Metternich regime» (Nadler 1882, 10-11). Modern authors believe that the relations between Austria and Russia were strong thanks to Metternich, especially when the Austrian minister gave his full support to another Russian emperor, Nicholas I, for the sake of preserving the existing order and confronting «the demon of revolution» (Kudryavtseva 2019, 48).

Although Nadler was a contemporary of counter-reforms and had a negative attitude towards constitutionalism, he did not spare dark colors and critical expressions to describe that «wild», «senseless», «bloodthirsty», and «crazy» internal reaction and that «unheard of despotism» which flourished in the aftermath of the decisions of the Congress of Vienna in Austria, Germany, Italy, and Spain (Nadler 1882, 37, 42, 45, 52, 56). Thus, he recognized the inevitability of revolutionary developments in some of these countries.

We should note one more important aspect: although Nadler most often called the Vienna system of international relations the «Metternich system»,

he nevertheless admitted quite objectively that the chancellor's influence «was not equal in all European states» (Nadler 1882, 39).

According to Nadler, the Vienna system initially followed precisely the «reactionary» direction projected by Metternich. Modern researchers agree — particularly P. Y. Rakhshmir, who in a monographic study of the Austrian minister stressed that «thanks to Metternich's diplomatic art, Austria began to play a role in Europe that exceeded its real capabilities» (Rahshmir 2005, 243). In Nadler's view, the ascendancy of this system was assured while «the Bourbon restoration in France was developing in a reactionary direction, — while England was dominated by ardent Tories, the chancellor's age-old friends, — while, finally, Russia and Prussia were obedient to his whim» (Nadler 1882, 40). Real and dangerous challenges to this system (the Spanish Revolution of 1820–1823, or the Neapolitan Revolution of 1820–1821) tested both the leaders of the great powers and their armies, employed in suppressing revolutions after the Second Congress of the Holy Alliance in Troppau.

At the same time, we must acknowledge Nadler's objectivity as a researcher: he admitted that, by that time, Alexander I had «already definitively moved into the camp of reaction» (Nadler 1882, 71). The Kharkiv scholar had a sharp polemical exchange on this issue with the famous German historian G. Gervinus, who argued that at the Troppau Congress Alexander I resolutely opposed military involvement, advocated exclusively diplomatic forms of intervention, and changed his decision only after receiving news of the rebellion of the Semenov Regiment. «This whole story, in our opinion, is nothing more than a legend», wrote Nadler, who believed that the disagreements between Alexander I and Metternich began to smooth out as early as the Congress of Aix-la-Chapelle, and in Troppau the two were already essentially of one mind and together with Prussia «proclaimed the principle of intervention» (Nadler 1882, 76-77).

Despite the existence of many common interests between Austria and Russia, Nadler fairly objectively captured the essence of the contradictions within the «Metternich system», perceptible already in the first years of its existence. He specifically singled out the position of England, which, through the efforts of its foreign minister George Canning, distanced itself

from the continental states, primarily in the matter of military intervention in the countries of Southern Europe. At the beginning of 1824, England «finally withdrew from the Holy Alliance»; Canning even «betrayed» the alliance and «led England on a completely new path» (Nadler 1882, 103, 140, 187). But, according to Nadler, the Greek Revolution⁴ and the Adrianople Peace Treaty of 1829, which confirmed the autonomy of Greece (Nadler 1882, 224, 229), dealt a real blow to the «Metternich system». This new situation, when the Greek question was «at the forefront» for Metternich and even overshadowed the events of the Spanish Revolution (Nadler 1882, 107), led to a political realignment in Europe. The public opinion among various social groups of the Old Continent and the sympathies of the entire Christian world supported the Greek struggle for national liberation. Metternich, who had for a long time suppressed any liberation movement in Europe, could not oppose the Greeks. «The aspirations of the European peoples turned out to be more powerful than the will of individuals», observed Nadler. «Metternich's fidgety activity continued for many years even after the Adrianople Peace Treaty, but no one gave it the same importance as before» (Nadler 1882, 228-229). However, the scholar's conclusion that Metternich's «era of reaction was coming to an end» because «new, better life for old Europe had dawned in the Greek East» (Nadler 1882, 229) still went too far. For example, a contemporary of Nadler and the author of the popular article «Metternich» D. I. Pisarev argued that the failure of Metternich's policy became evident as a result of the defeat of Austria in the Austro-Italian-French War of 1859 and the unification of Italy in 1861 (Pisarev 1909, 579).

Conclusion

The first monograph in Russian imperial historiography entirely devoted to the diplomatic legacy of the Austrian minister of foreign affairs and chancellor Klemens von Metternich was authored by professor of the Imperial Kharkiv University V. K. Nadler. In addition to the book *Metternich and the European Reaction* (1882), the scholar also dealt with the foreign policy of the Austrian Empire in the first years of the Vienna system of international relations

⁴ However, modern historiography emphasizes that Russia's refusal to support the Greek uprising in 1821 was a victory for Metternich (Kudryavtseva, 2019, 52).

in the multi-volume monograph *Emperor Alexander I and the Idea of the Holy Alliance*. Nadler usually referred to the post-Napoleonic international order as «Metternich's political system», thus emphasizing the importance of the Austrian minister as the organizer of the Vienna Congress, guarantor of the implementation of its decisions, and driving force behind the fight against any dissent in European countries. Although Nadler offered conflicting assessments of Metternich's professional qualities in his studies, the Kharkiv researcher firmly connected the pan-European reaction with his name. According to Nadler, the Vienna international order initially developed precisely in the reactionary direction mapped out by Metternich, and it was only the Greek Revolution and the Adrianople Peace Treaty of 1829, which confirmed the autonomy of Greece, that dealt a real blow to the «Metternich system». The differences between the foreign policy designs of Alexander I and the imperial policy of Metternich were presented by Nadler somewhat tendentiously, but, in the best progressive tradition of the historiography of his day, he tried to avoid exaggerating the role of the individual in history.

Список джерел та літератури / Sources and literature

Akt Venskogo kongressa. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda*, Sankt-Peterburg, 1830, vol. 33 (1815–1816). Tsarstvovanie imperatora Aleksandra I, no. 25863, s. 144-178. (In Russian)

Акт Венского конгресса. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Санкт-Петербург, 1830, т. 33 (1815–1816). Царствование императора Александра I, с. 144-178.

Black, J. *A History of Diplomacy*. London, 2010.

Bohdashyna, O. M. *Pozytyvizm v istorychnii nauzi v Ukraini (60-ti rr. XIX — 20-ti rr. XX st.)*. Kharkiv, 2013. (In Ukrainian)

Богдашина, О. М. *Позитивізм в історичній науці в Україні (60-мі рр. XIX — 20-мі рр. XX ст.)*. Харків, 2013.

Budnikova, O. E. *Vzglyady i deyatel'nost' K. Metterniha v kontekste avstriyskogo konservatizma*; avtoref. diss... kand.. ist. nauk. Kursk, 2007. (In Russian)

Будникова, О. Е. *Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма*; автореф. дисс... канд.. ист. наук. Курск, 2007.

Buzeskul, V. P. Nekrolog V. K. Nadlera. *Harkovskie gubernskie vedomosti*, 1894, no. 86. (In Russian)

Бузекул, В. П. Некролог В. К. Надлера. *Харьковские губернские ведомости*, 1894. № 86.

Buzeskul, V. P. Iz istorii Harkovskogo universiteta vtoroy poloviny 70-h gg. *Naukovi zapysky naukovo-doslidnytskoi katedry istorii ukrainskoi kultury*. Kharkiv. 1927, no. 6, s. 1-14. (In Russian)

Бузекул, В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. *Наукові записки науково-дослідницької кафедри історії української культури*. Харьков, 1927. № 6, с. 1-14.

Buzeskul, V. P. *Vseobshchaya istoriya i eYo predstaviteli v Rossii v XIX — nachale XX vv.* Leningrad, 1929, part 1, pp. 125-129 (In Russian)

Бузекул, В. П. *Всеобщая история и её представители в России в XIX — начале XX вв.* Ленинград, 1929, ч. 1, с. 125-129.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO). F. 45. Op. 8 (1894). Spr. 16. *Formulyarnyy spisok o sluzhbe zasluzhennogo ordinarnogo professora imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta V. K. Nadlera (kopiya)*. (In Russian)

Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 45. Оп. 8 (1894). Спр. 16. *Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссійского университета В. К. Надлера (копия)*.

Dodolev, M. A. *Venskiy kongress v istoriografii XIX i XX vekov*. Moskva, 2000. (In Russian)

Додолев, М. А. *Венский конгресс в историографии XIX и XX веков*. Москва, 2000.

Dudko, I. D. Videnska systema mizhnarodnykh vidnosyn z pohliadu postnapoleonivskykh i postbipoliarnykh chasiv. *IRKNEU [Institutional repository of Vadym Hetman Kyiv National University of Economics]*, 2013, s. 44-56, <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28884>. Data perehliadu: 02 bereznia 2022. (In Ukrainian)

Дудко, І. Д. Віденська система міжнародних відносин з погляду постнаполеонівських і постбіполярних часів. *IRKNEU*. 2013, с. 47-48, <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28884>. Дата перегляду: 02 березня 2022.

Ghervas, S. What was the Congress of Vienna? *History Today*. 2014, vol. 64, issue 9, <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna>. Accessed: 21 Oct. 2022.

Gradovskiy A. D. Sistema Metterniha. *Sobranie sochineniy*. Sankt-Peterburg, 1899, s. 545-613. (In Russian)

Градовский А. Д. Система Меттерниха. *Собрание сочинений*. Санкт-Петербург, 1899, с. 545-613.

Hizhnyak, I. A. *Sistemyi mezhdunarodnykh otnosheniy v istorii Novogo vremeni*. Kyiv, 2011. (In Russian)

Хижняк, І. А. *Системи міжнародних відносин в історії Нового часу*. Київ, 2011.

Honcharuk, T. H., Novikova, L. V. Nadler Vasyl Karlovych. *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu. Biografichniy slovnyk*. Odesa, 2005, vol. 3, s. 367-370. (In Ukrainian)

Гончарук, Т. Г., Новікова Л. В. Надлер Василь Карлович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник*. Одеса, 2005, т. 3, с. 367-370.

Inсаров, X. G. *Knyaz Metternih Ego zhizn i politicheskaya deyatelnost*. Sankt-Peterburg, 1905. (In Russian)

Инсаров, X. Г. *Князь Меттерних Его жизнь и политическая деятельность*. Санкт-Петербург, 1905.

Kaplin, A. D. (2003). V. K. Nadler — «istorik-povestvovatel», istorik-truzhenik. *Vira i rozum [Faith and Reason]*, 2003, no. 4, s. 333-336. (In Russian)

Каплин, А. Д. В. К. Надлер — «историк-повествователь», историк-труженик. *Vira i rozum*, 2003, № 4, с. 333-336.

Kopylov, S. A. *Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII — pochatok XX st.)*. Kamianets-Podilskyi, 2005. (In Ukrainian)

Копилов, С. А. *Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.)*. Кам'янець-Подільський, 2005.

Kozlitin, V. D., Kundenko, S. P., Pahomov, V. F. ta in. *Izuchenie novoy i noveyshey istorii zarubezhnykh stran v Harkovskom universitete (1805–1990)*. *Vestnik Harkovskogo universiteta. Seriya: Istoriya [Bulletin of Kharkov University. Series: History]*, 1991, vyp. 357, s. 83-104. (In Russian)

Козлитин, В. Д., Кунденко, С. П., Пахомов, В. Ф. та ін. *Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805–1990)*. *Вестник Харьковского университета. Серия: История*, 1991, вып. 24, № 357, с. 83-104.

Kreye, E. E. *Politika Metterniha. Germaniya v protivoborstve s Napoleonom. 1799–1814*. Moscow, 2002. (In Russian)

Крейе, Э. Э. *Политика Меттерниха. Германия в противоборстве с Наполеоном. 1799–1814*. Москва, 2002.

Kudryavtseva, E. P. (2019). Dva kantslera: Metternih i Nesselrode. *Vestnik MGIMO-Universiteta [Bulletin of MGIMO-University]*, 2019, no. 1 (64), s. 45-58. (In Russian)

Кудрявцева, Е. П. *Два канцлера: Меттерних и Нессельроде*. *Вестник МГИМО-Университета*, 2019, № 1 (64), с. 45-58.

Lyman, S. I. (1999). Z istorii nimetskoj diaspory v Kharkovi u XIX st.: prof. V. K. Nadler. *Skhid-Zakhid [East-West]*, 1999, vyp. 2, s. 131-146. (In Ukrainian)

Лиман, С. І. З історії німецької діаспори в Харкові у XIX ст.: проф. В. К. Надлер. *Схід-Захід*, 1999, вип. 2, с. 131-146.

Lyman, S. I. *Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekove v otsenkah medievistov Ukrainyi (1804 – pervaya polovina 1880-h gg.)*. Harkov, 2009. (In Russian)

Лиман, С. И. *Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)*. Харьков, 2009.

Marleku, A., Emini, A. The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*, 2016, vol. 9, no 1.

Memoires, documents et ecrits divers, laisses par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'etat, publies par son fils, le prince Richard de Metternich (1881). Paris, 1881. 8 vol.

P. M. (Milyukov, P. N.) *Novyy istorik 1812 goda. Russkaya mysl [Russian thought]*, 1887, no 2, s. 150. (In Russian)

П. М. (Милюков, П. Н.) *Новый историк 1812 года. Русская мысль*, 1887, № 2, с. 150.

Mitryaev, A. I. Nadler Vasiliy Karlovich. *Slavyanovedenie v dorevolutsionnoy Rossii: Biobibliograficheskiy slovar*. Moskva, 1979, s. 247-248. (In Russian)

Митряев, А. И. Надлер Василий Карлович. *Славяноведение в дореволюционной России: Биоблиграфический словарь*. Москва, 1979, с. 247-248.

Nadler, V. K. *Russkie istoricheskie rukovodstva i ih otnoshenie k nauke vsebschey istorii*. Harkov, 1864. (In Russian)

Надлер, В. К. *Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории*. Харьков, 1864. (In Russian)

Nadler, V. K. *Metternih i evropeyskaya reaktsiya*. Harkov, 1882. (In Russian)

Надлер, В. К. *Меттерних и европейская реакция*. Харьков, 1882.

Nadler, V. K. *Imperator Aleksandr I i ideya Svyaschennogo soyuza*. Riga, 1892, t. 5. (In Russian)

Надлер, В. К. *Император Александр I и идея Священного союза*. Рига, 1892, т. 5.

Obozreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Harkovskom universitete na 1871–1872 uchebnyy god. Harkov, 1871. (In Russian)

Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871–1872 уч. г. Харьков, 1871.

Obozreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Harkovskom universitete na 1880–1881 uchebnyy god. Harkov, 1880. (In Russian)

Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880–1881 уч. г. Харьков, 1880.

Parsamov, V. S. Svyaschennyiy soyuz i ego interpretatoryi. *Rossiya i mir v XIX veke [Russia and the world in the 19th century]*, 2017, no. 4 (97), s. 45-60. (In Russian)

Парсамов, В. С. Священный союз и его интерпретаторы. *Россия и мир в XIX веке*. 2017, № 4 (97), с. 45-60.

Pisarev, D. I. Metternih. *Sochineniya [Compositions]*. Sankt-Peterburg. 1909, t. 1, s. 562-636. (In Russian)

Писарев, Д. И. Меттерних. *Сочинения*. Санкт-Петербург, т. 1, 1909, с. 562-636.

Prilozheniya k otchyotu o sostoyanii i deyatelnosti imperatorskogo Harkovskogo universiteta za 1877 god. *Zapiski imperatorskogo Harkovskogo universiteta*, 1878, t. 1, s. I-II. (In Russian)

Приложения к отчёту о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 год. *Записки Харьковского университета*, 1878, т. 1, с. I-II.

Protokol zasedaniy Soveta [Harkovskogo] universiteta 21 sentyabrya, 12 oktyabrya 1878 g. *Zapiski Harkovskogo universiteta*, 1878, t. 4, s. 91-102. (In Russian)

Протокол заседаний Совета [Харьковского] университета 21 сентября, 12 октября 1878 г. *Записки Харьковского университета*, 1878, т. 4, с. 91-102.

Rahshmir, P. Yu. (2005). *Knyaz Metternih: chelovek i politik*. Perm, 2005. (In Russian)

Рахшмир, П. Ю. *Князь Меттерних: человек и политик*. Пермь, 2005.

Traktat Bratskogo Hristianskogo Soyuza. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda*. Sankt-Peterburg, 1830, t. 33 (1815–1816). Tsarstvovanie imperatora Aleksandra I. № 25943, s. 279-280. (In Russian)

Трактат Братского Христианского Союза. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Санкт-Петербург, 1830, т. 33 (1815–1816). Царствование императора Александра I. №25943, с. 279-280.

Tsivatyi, V. H. Yevropeiske vidlunnia i dorohovkazy Videnskoho konhresu: instytutsionalna ta polityko-dyplomatychni vytoky Yevropeiskoho soiuzu (teoretyko-metodolohichniy aspekt). *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu [Bulletin of the Mariupol State University]*, 2016, vyp. 15, s. 162-170. (In Ukrainian)

Циватий, В. Г. Європейське відлуння і дороговкази Віденського конгресу: інституціональна та політико-дипломатичні витоки Європейського союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету*, 2016, вип. 15, с. 162-170.

Vyazigin, A. S. Vospominaniya o V. K. Nadlere (nekrolog). *Harkovskie gubernskie vedomosti*, 1894, no. 86. (In Russian)

Вязигин, А. С. Воспоминания о В. К. Надлере (некролог). *Харьковские губернские ведомости*, 1894, № 86.

Vyazigin, A. S. Nadler Vasilij Karlovich. *Istoriko-filologicheskij fakultet Harkovskogo universiteta za pervyie 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905)*. Harkov, 1908, s. 282–287. (In Russian)

Вязигин, А. С. Надлер Василий Карлович. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 1908, с. 282–287.

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

E-mail: s.lyman@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0371-7181>

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КЛЕМЕНСА ФОН МЕТТЕРНІХА У ПРАЦЯХ В. К. НАДЛЕРА (1840–1894)

Зовнішньополітична діяльність головного організатора Віденського конгресу, фактичного архітектора постнаполеонівського міжнародного порядку, міністра закордонних справ та канцлера Австрійської імперії Клеменса фон Меттерніха привертає увагу багатьох дослідників, особливо напередодні 250-річчя з дня його народження. Хоча автором першої вітчизняної монографії, повністю присвяченої аналізу дипломатії Меттерніха, був професор Харківського університету В. К. Надлер (1840–1894), його ім'я та значення в цій ролі майже не згадується в історіографії. Метою статті є всебічний аналіз наукових робіт В. К. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню дипломатичної діяльності Клеменса фон Меттерніха, її особливостей та значення для подальшого розвитку постнаполеонівського міжнародного порядку. Методи, які застосовувалися для досягнення мети дослідження: історико-порівняльний аналіз, систематизація та узагальнення, ретроспективний метод. У статті доведено, що аналізу зовнішньої політики Австрійської імперії в перші роки існування Віденської системи міжнародних відносин, крім окремої книги «Меттерніх та європейська реакція» (1882), В. К. Надлер частково присвятив і багатомну монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В. К. Надлер виклав децю тенденційно, проте він у найкращих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії. Втім,

для позначення нового міжнародного порядку В. К. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що підкреслювало надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакодумством у європейських країнах. У викладі В. К. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямі, який позначив Меттерніх, а справжнього удару «системі Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції.

Ключові слова: Клеменс фон Меттерніх, В. К. Надлер, міжнародні відносини, зовнішня політика, дипломатія, Віденський конгрес, Священний Союз.

Текст надійшов до редакції 22.04.2023.

The text was received by the editors 22.04.2023.

Текст затверджено до друку 15.06.2023.

The text is recommended for print 15.06.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-05>
УДК 930:271.2-754-055.2(477)“1854/1918”

Світлана Нижнікова

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, Харків, Україна, 61022

Email: s.v.nyzhnikova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2064-6867>

**ЖІНОЧІ ДУХОВНІ УЧИЛИЩА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ
(1854–1918 РОКИ) У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Історіографія жіночих духовних училищ почала формуватися одночасно зі створенням та функціонуванням цих освітніх інституцій у другій половині XIX — на початку XX ст. Окремі праці цього періоду містять значний і цікавий фактичний матеріал, статистичні дані щодо чисельності вихованок і викладачів. У радянський період було призупинено дослідження цієї теми, оскільки жіноча духовна освіта не належала до кола наукових інтересів тогочасних істориків. Період сучасної історіографії розпочався з перших років незалежності України. Протягом останніх трьох десятиліть було створено низку праць різного формату з історії освіти, проте як спархіяльним жіночим училищам, так і жіночим училищам духовного відомства було приділено незначну увагу в цих роботах. Зазвичай автори або фіксували

Як цитувати: Нижнікова, С. Жіночі духовні училища на українських теренах (1854–1918 роки) у сучасній історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 97-116. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-05>

How to cite: Nyzhnikova, S. Women’s Religious Schools in the Ukrainian Lands (1854–1918) in Modern Historiography. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 97-116. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-05> (In Ukrainian)

© Нижнікова С., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

основні факти з історії цих освітніх інституцій, або ж взагалі не згадували їх. Розвиток гендерних студій і поява праць з жіночої історії також не вплинули значно на формування історіографії жіночих духовних училищ, оскільки дослідники продовжували використовувати підходи, які є традиційними для історії освіти: вивчення навчально-виховного процесу, характеристика учнівсько-викладацького складу. З 2000-х рр. почали з'являтися окремі праці, предметом дослідження яких була саме система жіночої духовної освіти на українських теренах. Значною перевагою цих праць є накопичення різних статистичних матеріалів, які важливі для порівняльного аналізу жіночих духовних училищ, проте більшість дослідників також в основному відтворювали методи й підходи, характерні для історіографії XIX ст.: опис основних фактів з історії цих училищ без належного аналізу. Крім того, в низці праць можна натрапити на певні характеристики жіночих духовних училищ, які подано без аналізу та посилання на джерела. Однак в останні роки намітилися позитивні зміни в дослідженні єпархіальних училищ та училищ духовного відомства: поява нових сюжетів, використання міждисциплінарного підходу. Отже, цей напрям дослідження є перспективним для подальших розвідок.

Ключові слова: єпархіальні жіночі училища, училища духовного відомства, українські єпархії, жіноча освіта, сучасна історіографія.

Освіта є важливим показником розвитку суспільства, а також «компасом», який допомагає людям орієнтуватися в житті. Жіноча освіта пройшла складний шлях свого становлення. Тривалий час дівчата переважно взагалі не могли здобути освіту, а потім їм доводилось виборювати своє право на навчання й доводити, що освіта для них так само, як і для хлопців, є базовою потребою. Переважна більшість чоловіків виступала проти надання жінкам права навчатися разом з представниками протилежної статі та вважала, що здобута освіта має лише допомагати їм краще виконувати роль дружини й матері. До середини XIX ст. в Російській імперії жіноча освіта залишалася далеко за межами суспільних дискусій. Буржуазні великі реформи 1860-х рр., індустріалізація, урбанізація, перша хвиля фемінізму почали змінювати цю ситуацію. Протягом другої половини XIX — початку XX ст. виникла низка нових жіночих навчальних інституцій, серед яких важливе місце посідали єпархіальні жіночі училища та жіночі

училища духовного відомства. Ці освітні заклади сприяли покращенню рівня освіченості дівчат різного походження, але передусім доньок духовенства, та опанування ними професії вчительок початкових шкіл. Можливість самостійно заробляти гроші та утримувати себе сприяла емансипації жінок того часу. Сьогодні жіноча освіта є однією з тем дослідників гендерної та жіночої історії, а гендерна політика стала важливим напрямом державної політики в Україні у зв'язку з початком курсу євроінтеграції. Це підсилює актуальність досліджуваної проблеми.

Метою розвідки є аналіз сучасних праць, які присвячені системі жіночої духовної освіти, а саме єпархіальним жіночим училищам та жіночим училищам духовного відомства України. Тому ми ставимо такі дослідницькі завдання: простежити, як формувалася сучасна історіографія жіночих духовних училищ України; з'ясувати, яке місце в роботах, присвячених історії освіти або жіночої освіти загалом, посідають єпархіальні жіночі училища та жіночі училища духовного відомства; проаналізувати, які характеристики цих навчальних закладів є в сучасній історіографії; визначити, які можливі перспективи в дослідженні системи жіночої духовної освіти в майбутньому.

Вагомий внесок у вивчення історії жіночих духовних училищ в Україні зробили дослідники вже в другій половині XIX — на початку XX ст. Було сформовано великий пласт літератури, присвяченої як історії єпархіальних жіночих училищ та училищ духовного відомства загалом, так і окремих навчальних закладів цього типу (Krasnov 1892; Malinovskij 1914; Semenov 1893). Треба відзначити, що більшість цих праць написали історики-аматори, які викладали в цих освітніх інституціях або були їх директорами, піклувальниками, а тому найчастіше вони не містили аналітичного складника, а мали описовий характер. Певною важливою віхою в дослідженні теми стала праця О. Кузнєцова, присвячена 40-річному ювілею затвердження нового статуту єпархіальних жіночих училищ і написана в 1909 р. Дослідник зробив огляд основних нормативно-правових актів, які прийняв Св. Синод з цього питання в XIX ст. У вивченні історіографії цього періоду треба також звернути увагу на дослідницю О. Лихачову. У 1901 р. було опубліковано четвертий

том її великої роботи «Материалы по истории женского образования в России (1856–1880)», в якій два розділи присвячені історії єпархіальних жіночих училищ (Likhacheva 1901). Авторка збирила й проаналізувала численні матеріали періодики, звіти урядових установ і окремих навчальних закладів, архівні документи Св. Синоду. Робота містить великий фактичний матеріал, який є дуже корисним у дослідженні цих навчальних закладів, але викладені дані не супроводжено авторськими висновками.

У радянський період істотно змінилася тематика досліджень науковців, а тому історія жіночих духовних училищ на довгі десятиліття залишилася майже зовсім поза їх увагою. Радянські дослідники вивчали історію церкви, однак у цих працях вони не торкалися історії єпархіальних жіночих училищ чи училищ духовного відомства, хоч ці установи й підпорядковувалися Св. Синоду протягом усього періоду свого існування. Водночас було зроблено помітний внесок у вивчення загальних проблем розвитку шкільної справи в Україні як складника Російської імперії. Однак у роботах з історії освіти жіночі духовні училища якщо і згадувалися, то лише побіжно. Розвідки «Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века)» (Ocherki istorii 1978) та «История педагогики: учебник для студентов педагогических институтов» М. Константинова (Konstantinov 1974) містили лише стислі загальні відомості про їх існування. Отже, сьогодні є багато перспективних напрямів дослідження історії жіночих духовних училищ в Україні.

Сучасний період в історіографії теми розпочався зі створення незалежної України у 1991 р. Зміна політичної ситуації вплинула на появу нових сюжетів, які досліджують як історики культури, освіти, так і історики педагогіки. За останні 30 років з'явилася значна кількість робіт, які присвячені як історії розвитку освіти на українських теренах загалом, так і виключно жіночій освіті, яка розвивалася одночасно з чоловічою освітою у другій половині XIX — на початку XX ст. Це великий масив літератури різних видів: від дисертацій, підручників та монографій до статей і заміток у публіцистиці й інтернет-виданнях. Найчастіше в працях, в яких дослідники намагаються охопити всю

освітню систему, можна натрапити лише на декілька абзаців або речень про історію єпархіальних жіночих училищ і жіночих училищ духовного відомства. Зазвичай констатується факт їх створення, мета навчання та затвердження нового статуту в 1868 р., який спричинив реорганізацію цих училищ (Moskalenko 2015; Siropolko 2001; Shevchuk 2011; Velyka Volyn' 2011). Однак є праці, які відповідно до своєї назви мають охоплювати історію всіх типів освітніх закладів, проте взагалі не містять жодної інформації про мережу середніх жіночих навчальних закладів духовного відомства (Kalinichenko 2019; Khoroshev 2016; Lopatin, Myronchuk 1998; Martynova 2005). Треба зазначити, що вищі жіночі курси, в яких випускниці єпархіальних училищ продовжували свою освіту, автори не часто згадують у цих загальних працях з історії освіти або роботах, які присвячені дослідженню історії вищої освіти в Україні. Наприклад, у праці Г. Шевчук «До історії освіти в Наддніпрянській Україні у XIX — на початку XX століття» поставлено мету дослідити стан освіти в Наддніпрянській Україні в названий період, проаналізувати особливості та головні проблеми системи освіти в той час (Shevchuk 2011). Однак єдиний вид жіночих навчальних закладів, який описано в роботі, — інститути шляхетних дівчат, хоча авторка й відзначає, що у другій половині XIX ст. з'являється багато нових типів навчальних закладів, як державних, так і приватних. Отже, у загальних працях з історії освіти жіночі духовні училища майже не згадуються або інформацію про них подано кількома реченнями без будь-якого аналізу.

У роботах, предмет дослідження яких звужений лише до жіночої освіти, також можна побачити різноаспектні дослідження. Інтерес до жіночої теми особливо посилюється в роки незалежності, коли в наукових колах набувають популярності гендерні студії. В Україні, як і в інших країнах колишнього соціалістичного блоку в декаду 1990–2000, гендер пройшов шлях «від статусу абсолютного теоретичного нововведення до інституційно затвердженої галузі експертизи, визнаної в академічних колах і в просторі політичних рішень» (Pastushok, Martseniuk 2020). У роботах, які присвячені дослідженню виключно жіночої освіти, можна знайти більше загальної інформації

щодо процесу створення єпархіальних училищ та училищ духовного відомства, навчально-виховного процесу тощо (Dobrovol's'ka 2002; Mel'nyk 2010; 2011; Prokopenko 2014; 2019; Shushara 2010; Yakovenko 2015). Проте, попри розвиток гендерних студій, роботи з жіночої освіти зорієнтовані здебільшого на традиційні підходи, характерні для історії освіти: вивчення процесу заснування навчального закладу, аналіз навчальних програм, складу учнів та викладачів.

Однак треба зазначити, що низка праць, попри претензійність назв і бажання охопити дослідження всієї системи жіночої освіти у другій половині XIX — початку XX ст., знову ж таки оминає такий вид освітніх інституцій, як: єпархіальні жіночі училища та жіночі училища духовного відомства (Korolevs'ka 2011; Ryzhkova 2011; Sukhenko 1998). У статті О. Мельника «Модернізація жіночої освіти в Одесі (1879–1919)» (Mel'nyk 2010) подано досить строкату характеристику розвитку Вищих жіночих курсів в Одесі, однак поза увагою залишилися інші середні жіночі навчальні заклади, попри загальну назву роботи. У статті «Становлення та розвиток жіночої освіти в центральному регіоні України у другій половині XIX — на початку XX століття» (Filonenko 2011) дослідниця О. Філоненко пише про те, що було розглянуто становлення та розвиток жіночої освіти центрального регіону України. Треба при цьому відзначити, що інформація про єпархіальні жіночі училища також відсутня, хоча в центральному регіоні України функціонували два єпархіальні училища в Києві та одне в Лубнах. Проте ці роботи важливі для проведення порівняльного аналізу функціонування системи світської та духовної жіночої освіти.

Отже, попри тридцятирічний період формування вітчизняної історіографії історії освіти та історії жіночої освіти в Україні, інформація про жіночі духовні училища дотепер трапляється лише епізодично в загальних роботах. Проте з 2000-х рр. почали з'являтися праці, спеціальним предметом дослідження яких були саме єпархіальні жіночі училища та училища духовного відомства в різних українських єпархіях Російської імперії (Kucherova 2000; Yershova 2000; Moisieienko 2003; Hroznj 2005; Sesak 2006; 2007; Stepanenko 2007; Lytvynenko; Lotots'kyj 2010; Siedova 2012; Sviatnenko 2013). Найчастіше автори

цих робіт намагалися «всебічно» висвітлити історію розвитку жіночої духовної освіти в Україні. Навіть за невеликих обсягів деяких розвідок ми бачимо спробу дослідити найрізноманітніші питання: від фінансово-господарських справ до навчально-виховного процесу. Автори описують різні етапи в історії жіночих духовно-освітніх інституцій, такі як процес відкриття єпархіальних училищ чи жіночих училищ духовного відомства, надання коштів на будівництво нових приміщень, затвердження статутів, нових навчальних програм, тобто фактів, які достатньо добре вивчили історики ще у XIX ст. Отже, сучасні дослідники дуже часто використовують методи та загальний план досліджень, які були характерні для розвідок кінця XIX — початку XX ст. Треба також зазначити, що для всіх цих вищезазначених авторів жіночі духовні училища не були основним предметом їхніх наукових зацікавлень, оскільки вони вивчали освітню діяльність духовенства чи розвиток освіти в певному регіоні, а побіжно звертали увагу й на ці навчальні заклади, тому їм зазвичай належить авторство лише однієї статті з історії жіночих духовних училищ.

Низку тверджень, які можна побачити в цих статтях, подано без належної аргументації та посилань на джерела. Передусім це оцінка рівня та якості освіти в жіночих духовних училищах. Наприклад, інколи дослідники використовують такі характеристики, як «пристойний рівень» організації занять у єпархіальних училищах (Sviatnenko 2013, 176) або «високий рівень» і, як правило, аналіз конкретних навчальних програм у цих роботах відсутній. У статті Г. Степаненко проаналізовано роль Руської Православної Церкви у соціальних змінах другої половини XIX ст. та висвітлено діяльність православного духовенства в галузі жіночої освіти. Дослідниця, не наводячи аргументів, визначила рівень освітньої програми єпархіальних училищ початку 1860-х рр. як «елементарний» (Stepanenko 2007, 186). При цьому авторка назвала основні моменти розвитку навчального процесу єпархіальних жіночих училищ після їх реорганізації в 1868 р. Г. Степаненко також без відповідного просопографічного аналізу відзначила, що всі викладачі єпархіальних училищ обов'язково мали вищу освіту (Stepanenko 2007, 192).

У роботі Т. Сєдової «Духовна освіта дівчат у Криму в кінці XIX — на початку XX ст.» (Siedova 2012, 75) авторка зазначає, що, виховуючи єпархіалок у душі православ'я та народності, духовенство сприяло піднесенню та зміцненню в серцях народу всього українського й національного. Однак таке твердження є суперечливим, необґрунтованим та не підкріпленим жодними посиланнями на джерела. Треба відзначити, що мовою викладання в єпархіальних училищах була російська, а виховний процес спрямований на формування шанобливого ставлення до Церкви та сім'ї імператора. Візити членів імператорської родини та видатних державних службовців завжди використовували як засіб виховання патріотизму серед учениць, а перші спроби викладання української мови фіксуються лише в 1917 р. (Nyzhnikova 2018, 68-69).

Проте великою перевагою деяких робіт, присвячених саме жіночим духовним навчальним закладам, є те, що вони містять статистичні дані, а це дає можливість провести компаративний аналіз процесів, що відбувалися в зазначений період у різних єпархіальних училищах чи училищах духовного відомства України (Hroznyj 2005; Sesak 2006; 2007). Треба також відзначити, що всі ці роботи охоплюють жіночі духовні училища, які функціонували на правобережній Україні та в її південній частині. Отже, третина жіночих духовних училищ залишилася поза увагою дослідників. На жаль, у жодному з цих досліджень не зроблено спробу порівняти духовну і світську жіночу системи освіти, виявити особливості єпархіальних училищ, проаналізувати становище корпорації викладачів і виховательок.

Характеризуючи сучасну історіографію, треба звернути увагу на розвідки, які присвячені більш вузьким аспектам історії жіночих духовних училищ України (Dobrovols'ka 2008; Korniienko 2012; Kyiashko 2013; Marchuk 2014; Tverdokhlib 2017, Yakovenko 2020). Наприклад, К. Кияшко детально вивчила процес запровадження нового статуту єпархіальних училищ у 1868 р. на прикладі Чернігівського навчального закладу, проаналізувала зміни, які відбулися в різних напрямках діяльності училища, позитивні й негативні аспекти нового статуту. Авторка відзначила, що цей статут був найважливішою подією в історії

цих освітніх інституції, оскільки надалі Св. Синод робив тільки часткові поправки у навчально-виховному процесі та інших галузях. Цікавою є розвідка Т. Твердохліб (Tverdokhlib 2017), у якій виокремлено чотири етапи у процесі розвитку педагогічної практики в Харківському єпархіальному жіночому училищі (1866 — середина 80-х рр. XIX ст., 1887–1899 рр., 1900–1910 рр., 1911–1917 рр.), проаналізовано головні характеристики цих періодів, а також визначено форми й методи організації педагогічної практики.

Привертає увагу робота Г. Яковенко «Домашні учительки духовного стану» (Yakovenko 2020), в якій було досліджено трудову та професійну мобільність домашніх вчительок єпархіальних училищ. Представниці духовного стану виконували педагогічні обов'язки в церковнопарафіяльних школах та сільських школах різного відомчого підпорядкування. Авторка дійшла висновку, що отримання звання домашньої вчительки було виявом станової солідарності, бо матеріальне становище спонукало жінок до працевлаштування. Важливим результатом цього дослідження є виявлення професійних стратегій випускниць на прикладі Одеського, Чернігівського та Харківського єпархіальних училищ. Такий напрям дослідження дуже важливий для аналізу педагогічного штату єпархіальних училищ, оскільки цей сюжет маловивчений.

Необхідно звернути увагу також на розвиток зарубіжної сучасної історіографії, присвяченої жіночим духовним училищам, серед якої можна відзначити низку праць російських дослідників В. Колесникової (Kolesnikova 2007), О. Попової (Popova 2006, 2013), О. Андреевої (Andreeva 1999), К. Козлова (Kozlov) та Н. Нікітіної (Nikitina 2011). У низці робіт спостерігаємо постановку нових питань та нові підходи. Зокрема, К. Козлов розглядає єпархіальні училища як варіант соціальної підтримки духовного стану. У наданні іншим станам права навчатися в цих освітніх установах автор вбачає лише інерцію традицій, що склалися раніше, коли в монастирські притулки приймали дітей усіх станів. Особливої уваги заслуговує робота О. Попової «В стенах конвикта...». Характерною рисою цієї розвідки є спроба застосувати принципи «нової» соціальної історії,

історії повсякденності до історії єпархіальних училищ. Авторка подає яскраву картину повсякденного життя єпархіалок в училищах переважно на матеріалах Рязанського, Тверського та Ярославського єпархіальних жіночих училищ. О. Андреева у своїй роботі розглянула історію єпархіальних жіночих училищ з позицій історії педагогіки: зміст навчальних курсів, виховний процес. Однак практично не вивчала причини еволюції системи єпархіальних жіночих училищ. Для низки робіт новітнього періоду характерна надмірна позитивна оцінка історії жіночих духовно-навчальних закладів. Наприклад, описана система виховання в єпархіальних училищах у роботі О. Андреевої показана як ідеальна модель виховання високоморальної особистості, а всі задекларовані методи і прийоми як такі, що були повною мірою реалізовані на практиці.

З огляду на зазначені лакуни в сучасній історіографії важливою відповіддю на них стала монографія «Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)», яка вийшла друком 2018 р. (Nyzhnikova 2018). Це перше спеціальне дослідження, яке охоплює різні аспекти історії всіх єпархіальних жіночих училищ українських єпархій (Київська, Подільська, Волинська, Харківська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська): навчально-виховний процес, склад учениць, становище педагогічного штату та професійний портрет викладачів. Авторка дослідила еволюцію навчального процесу від моменту заснування училищ та коротких рекомендацій щодо змісту викладання предметів до перших розширених навчальних програм у 1895 р.; проаналізувала методи навчання, визначила основні підручники, дослідила систему оцінювання та заохочування. У роботі проведено аналіз різних напрямів та методів виховання в училищах: духовно-моральне, патріотичне, трудове, фізичне, естетичне та санітарно-гігієнічне. Новим сюжетом в історіографії питання стало дослідження соціального складу учениць єпархіальних училищ та категорій вихованок духовного стану. Зроблено висновок, що політика Св. Синоду була спрямована на стримування та контроль чисельності світських вихованок. Важливий напрям дослідження, який достатньо стисло представлений у монографії, —

це подальша доля випускниць єпархіальних училищ. Дослідження цього сюжету в майбутньому допоможе науковцям зрозуміти, наскільки ефективні були ці навчальні заклади та якою мірою вони виконували свою функцію підготовки майбутніх вчительок. Крім того, цей напрям дослідження є дуже важливим у контексті гендерних студій, оскільки може показати вплив освіти на емансипаційні процеси в Російській імперії. Традиційним методом дослідження для історії освіти є створення просопографічного портрета викладачів навчального закладу, що також було зроблено в названій монографії. Уважаємо важливими також висновки: серед педагогічного складу переважали особи з вищою освітою, які закінчили як світські, так і духовні вищі навчальні заклади; для чималої частини викладачів праця в єпархіальних училищах була не основним місцем роботи. Тому вважаємо, що ця розвідка є важливим етапом у дослідженні жіночої освіти загалом.

Отже, сучасна історіографія жіночих духовних училищ на українських теренах ще перебуває на початковій стадії свого розвитку, а дослідники апробують різноманітні підходи до вивчення історії жіночих духовних закладів. Попри те, що за останні 30 років з'явилося чимало розвідок, присвячених історії освіти або жіночої освіти, єпархіальні училища та училища духовного відомства посідають у них незначне місце. Більшість праць, які спеціально присвячені історії цих навчальних закладів, містять досить типові для історіографії XIX ст. сюжети, а в деяких випадках ці дослідження містять характеристики цих освітніх закладів без належного аналізу та посилання на джерела. Водночас уже намітилися підходи, які свідчать, що історія жіночої духовної освіти може бути перспективним напрямом досліджень і дозволить краще зрозуміти тенденції розвитку жіночої освіти, інтелектуальне і культурне тло багатьох суспільних явищ. Нові перспективи відкриють дослідження мемуарів, спогадів вихованок жіночих духовних училищ, а також епістолярної спадщини єпархіалок та викладачів. Це допоможе проаналізувати повсякденні практики, психологічний клімат в училищах, світогляд дівчат, вплив здобутої освіти на їхні погляди про своє місце в суспільстві.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

- Andreeva, E. A. Eparkhialnye zhenskije uchilishcha v Rossii. *Pedagogika [Pedagogy]*, no. 3, 1999, s. 85-91. (In Russian)
- Андреева, Е. А. Епархиальные женские училища в России. *Педагогика*. № 3, 1999, с. 85-91.
- Dobrovols'ka, V.A. Stanovlennia ta rozvytok systemy zhinochoi osvity Pivdnia Ukrainy na pochatku XX stolittia. V: *Pivdenyj arkhiv. Zb. nauk. prats'. Istorychni nauky*, vup. VIII, 2002, s.108-115. (In Ukrainian)
- Добровольська, В.А. Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку XX століття. В: *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки*, вип. VIII, 2002, с. 108-115.
- Dobrovols'ka, V. A. Navchannia v ieparkhial'nykh zhinochykh uchylsychakh Pivdnia Ukrainy u druhij polovyni XIX – na pochatku XX stolittia. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka [Scientific notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University]*, vup. 3, 2008, s. 54-59. (In Ukrainian)
- Добровольська, В. А. Навчання в єпархіальних жіночих училищах Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, вип. 3, 2008, с. 54-59.
- Filonenko, O. Stanovlennia ta rozvytok zhinochoi osvity v tsentral'nomu rehioni Ukrainy u druhij polovyni XIX – na pochatku XX stolitti. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Pedahohichni nauky [Scientific Notes of Volodymyr Vinnichenko Kirovohrad State Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences]*, vup. 99, 2011, s. 239-246. (In Ukrainian)
- Філоненко, О. Становлення та розвиток жіночої освіти в центральному регіоні України у другій половині XIX – на початку XX столітті. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, вип. 99, 2011, с. 239-246.
- Hroznyj, D. A. Zhinoche ieparkhial'ne uchylsye v Odesi (seredyna KhIKh – pochatok KhKh st.). *Intelihentsiia i vlada [Intelligentsia and power]*, no. 5, 2005, s. 33-42. (In Ukrainian)
- Грозний, Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.). *Інтелігенція і влада*, № 5, 2005, с. 33-42.
- Kalinichenko, T. M. *Tendentsii rozvytku vyschoi osvity v Ukraini (1901–1933 rr.)*. Kharkiv, 2019. (In Ukrainian)
- Калініченко, Т. М. *Тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901–1933 рр.)*. Харків, 2019.
- Khoroshev, O. M. *Formuvannia systemy osvity Kharkova XIX — poch. XX st.* 2016, <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/990/1/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%2-0%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BD%D0%B0.pdf>. Data perehliadu: 25 chervnia 2022. (In Ukrainian)
- Хоросhev, О. М. *Формування системи освіти Харкова XIX — поч. XX ст.* 2016, <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/990/1/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%2-0%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BD%D0%B0.pdf>. Дата перегляду: 25 червня 2022.

Kolesnikova, V. L. Zhenshchina dukhovnogo sosloviia v sisteme narodnogo obrazovaniia Rossii XIX — nachala XX vv. *Nauchnye vedomosti BelGU [Scientific statements of BelSU]*, no. 1, 2007, s. 67-71. (In Russian)

Колесникова, В. Л. Женщина духовного сословия в системе народного образования России XIX — начала XX вв. *Научные ведомости БелГУ*, № 1, 2007, с. 67-71.

Konstantinov, N. A. *Istoriya pedagogiki: uchebnik dlya studentov ped. institutov*. Москва, 1974. (In Russian)

Константинов, Н. А. *История педагогики: учебник для студентов пед. институтов*. Москва, 1974.

Korniienko, K. Orhanizatsiia navchal'noho protsesu v ieparkhial'nykh zhinochykh uchyl'schakh (na materialakh liুবoberezhnoi Ukrainy). *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu: zbirnyk. Seriia: Istorychni nauky [Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University: collection. Series: Historical sciences]*, no. 9, 2012, s. 165-168. (In Ukrainian)

Корнієнко, К. Організація навчального процесу в єпархіальних жіночих училищах (на матеріалах лівобережної України). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: збірник. Серія: Історичні науки*, № 9, 2012, с. 165-168.

Korolevs'ka, Yu.Yu. Systema zhinochoi osvity v Pivdennij Ukraini (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]*, vup. XXXI, 2011, s. 98-102. (In Ukrainian)

Корольєвська, Ю.Ю. Система жіночої освіти в Південній Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXXI, 2011, с. 98-102.

Kozlov, K. V. *Sozdanie eparkhial'nykh zhenskikh uchilishch v Rossii vo vtoroi polovine XIX veka*, <http://do2.gendocs.ru/docs/index 405591.html>. Дата перегляду: 25 червня 2022. (In Russian)

Козлов, К. В. *Создание епархиальных женских училищ в России во второй половине XIX века*, <http://do2.gendocs.ru/docs/index 405591.html>. Дата перегляду: 25 червня 2022.

Krasnov, M. Eparkhial'nye zhenske uchilishha. *Obrazovanie*, no. 12, 1892, s. 221-227. (In Russian)

Краснов, М. Епархиальные женские училища. *Образование*, № 12, 1892, с. 221-227.

Kucheroва, S. Y. Khar'kovskoe uchyl'sche devyts dukhovnoho zvanyia v 50-e — 60-e hh. XIX v. *Vera y razum [Faith and Reason]*, no. 1, 2000, s. 203-206. (In Russian)

Кучерова, С. И. Харьковское училище девиц духовного звания в 50-е — 60-е гг. XIX в. *Вера и разум*, № 1, 2000, с. 203-206.

Kuznetcov, A. Eparkhial'nye zhenske uchilishcha (po povodu ispolnivshegosia sorokaletia ustava etikh uchilishch). *Tserkovnye vedomosti*, 1909. № 3. s. 120-124; № 4. s. 178-183; № 5. s. 229-234; № 6. s. 283-286; № 7. s. 340-344; № 8. s. 379-382; № 10. s. 460-463; № 11. s. 514-518. (In Russian)

Кузнецов, А. Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава этих училищ). *Церковные ведомости*, 1909. № 3. с. 120-124; № 4. с. 178-183; № 5. с. 229-234; № 6. с. 283-286; № 7. с. 340-344; № 8. с. 379-382; № 10. с. 460-463; № 11. с. 514-518.

Kyiaszko, K. Reorganizatsiia ieparkhial'nykh zhinochykh uchyl'sch zghidno zi Statutom 1868 roku. *Siverians'kuj litopys [Severyan Chronicle]*, no. 3, 2013, s. 86-90. (In Ukrainian)

Кияшко, К. Реорганізація епархіальних жіночих училищ згідно зі Статутом 1868 року. *Сіверянський літопис*, № 3, 2013, с. 86-90.

Likhacheva, E. *Materialy po istorii zhenskogo obrazovaniia v Rossii (1856–1880)*. Sankt-Peterburg, 1901. (In Russian)

Лихачева, Е. *Материалы по истории женского образования в России (1856–1880)*. Санкт-Петербург, 1901.

Lopatin, Yu. A., Myronchuk, V. D. Do istorii osvity v Katerynoslavi (kinets' XVIII–XIX st.). V: *Istoriia ta kul'tura Podniprovia: zb. nauk. pr.* Dnipropetrovs'k, 1998, s. 66-71. (In Ukrainian)

Лопатін, Ю. А., Мирончук, В. Д. До історії освіти в Катеринославі (кінець XVIII–XIX ст.). В: *Історія та культура Подніпров'я: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 1998, с. 66-71.

Lotots'kyj, V. Dukhovna osvita dlia zhinok na Volyni. Dukhovna osvita na Volyni v XI — XX stolittia. *Zbirnyk materialiv bohoslavs'koi naukovo-praktychnoi konferentsii z nahody 20-littia vidnovlennia Volyns'koi Dukhovnoi seminarii v m. Luts'ku*, <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-volini-v-hi-hh-stolittjah.html>. Data perehliadu: 13 travnia 2022. (In Ukrainian)

Лотоцький, В. Духовна освіта для жінок на Волині. Духовна освіта на Волині в XI — XX століттях. *Збірник матеріалів богословської науково-практичної конференції з нагоди 20-ліття відновлення Волинської Духовної семінарії в м. Луцьку*, <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-volini-v-hi-hh-stolittjah.html>. Дата перегляду: 13 травня 2022.

Lytvynenko, O. M. *Navchal'ni zaklady ieparkhial'noho vidomstva dlia divchat u Khersons'kij hubernij kintsia XIX — na pochatku XX stolittia*, http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_36_1/litvinenko.pdf. Data perehliadu: 21 lypnia 2022. (In Ukrainian)

Литвиненко, О. М. *Навчальні заклади епархіального відомства для дівчат у Херсонській губернії кінця XIX — на початку XX століття*, http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_36_1/litvinenko.pdf. Дата перегляду: 21 липня 2022.

Malinovskij, N. P. Oчерки po istorii zhenskogo srednego obrazovaniya v Rossii. *Russkaya shkola*, no. 12, 1914, s. 30-47. (In Russian)

Малиновский, Н. П. Очерки по истории женского среднего образования в России. *Русская школа*, № 12, 1914, с. 30-47.

Marchuk, O. O. Trudove vykhovannia divchatok u zhinochykh ieparkhial'nykh ta dukhovnykh uchyl'schakh Rosijs'koi derzhavy na pochatku XX st. *Problemy sovremennoho pedahohycheskoho obrazovannia [Problems of modern teacher education]*, no. 44 (2), 2014, s. 203-208. (In Ukrainian)

Марчук, О. О. Трудове виховання дівчаток у жіночих єпархіальних та духовних училищах Російської держави на початку XX ст. *Проблеми сучасного педагогічного образования*, № 44 (2), 2014, с. 203-208.

Martynova, I. S. *Rozvytok seredn'oi osvity na Kharkivschiyni u druhij polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk.* Kharkiv, 2005. (In Ukrainian)

Мартінова, І. С. *Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.* Харків, 2005.

Mel'nyk, O. V. *Modernizatsiia zhinochoi osvity v Odesi (1879–1919). Intelihentsiia i vlada [Intelligentsia and power]*, вип. 20, 2010, s. 55-68. (In Ukrainian)

Мельник, О. В. *Модернізація жіночої освіти в Одесі (1879–1919). Інтелігенція і влада*, вип. 20, 2010, с. 55-68.

Mel'nyk, O. V. *Rozvytok seredn'oi zhinochoi osvity v XIX — na pochatku XX st. v Odesi. Intelihentsiia i vlada [Intelligentsia and power]*, no. 21, 2011, s. 46-55. (In Ukrainian)

Мельник, О. В. *Розвиток середньої жіночої освіти в XIX — на початку XX ст. в Одесі. Інтелігенція і влада*, № 21, 2011, с. 46-55.

Moisieienko, L. M. *Yeparkhial'ne uchylysche mista Mariupolia. V: Novi storinky istorii Donbasu: Zb. statej.* Donetsk, 2003, s. 223-229. (In Ukrainian)

Моїсенко, Л. М. *Єпархіальне училище міста Маріуполя. В: Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей.* Донецьк, 2003, с. 223-229.

Moskalenko, A. M. *Istoriia vitchyznianoї pedahohiky: navch. posib.* Kyiv, 2015. (In Ukrainian)

Москаленко, А. М. *Історія вітчизняної педагогіки: навч. посіб.* Київ, 2015.

Nikitina, N. I. *Zhenskoe eparkhialnoe uchilishche: ot religioznogo vospitaniia k pedagogicheskomu obrazovaniiu. Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Novgorod State University]*, no. 64, 2011, s. 48-51. (In Russian)

Никитина, Н. И. *Женское епархиальное училище: от религиозного воспитания к педагогическому образованию. Вестник Новгородского государственного университета*, № 64, 2011, с. 48-51.

Nyzhnikova, S. *Yeparkhial'ni zhinochi uchylyscha v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.).* Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Нижнікова, С. *Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).* Харків, 2018.

Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (вторая половина XIX века). Отв. ред. А. И. Пискунов. Москва, 1978. (In Russian)

Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoi mysli SSSR (vtoraia polovina XIX veka). Otv. red. A. I. Piskunov. Moskva, 1978.

Pastushok, A., Martseniuk T. *Henderni studii v Ukraini: dovyhyi shliakh vid 90-kh do s'ohodni*, <https://feminisms.co/zine/gender-studies-in-ukraine>. Data perehliadu: 10 chervnia 2022. (In Ukrainian)

Пастушок, А., Марценюк Т. *Гендерні студії в Україні: довгий шлях від 90-х до сьогодні*, <https://feminisms.co/zine/gender-studies-in-ukraine>. Дата перегляду: 10 червня 2022.

Popova, O. D. «Kommunalnaia kvartira» eparkhialok (povsednevnaia zhizn vospitannite zakrytykh uchebnykh zavedenii v ramkakh zhilishchnogo prostranstva). *Vestnik Viatkogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta [Bulletin of the Vyatka State University for the Humanities]*, no. 4, 2013, s. 28-34. (In Russian)

Попова, О. Д. «Коммунальная квартира» епархиялок (повседневная жизнь воспитанниц закрытых учебных заведений в рамках жилищного пространства). *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, № 4, 2013, с. 28-34.

Popova, O. D. *V stenakh konvikta... (Ocherki povsednevnoi zhizni zhenskikh eparkhialnykh uchilishch)*. Riazan, 2006. (In Russian)

Попова, О. Д. *В стенах конвикта... (Очерки повседневной жизни женских епархиальных училищ)*. Рязань, 2006.

Prokopenko, S. Rozvytok zhinochoi seredn'oi osvity v Ukraini na pochatku XX st. V: *Aktual'ni problemy sotsial'no-humanitarnykh nauk: materialy IV Vseukr. nauk. konf.* Dnipropetrovsk, 2014, s. 161-164. (In Ukrainian)

Прокопенко, С. Розвиток жіночої середньої освіти в Україні на початку XX ст. В: *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали IV Всеукр. наук. конф.* Дніпропетровськ, 2014, с. 161-164.

Prokopenko, S. L. *Serednia osvita na Katerynoslavshchyni druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.: dys. kand. ist. nauk.* Dnipro, 2019. (In Ukrainian)

Прокопенко, С. Л. *Середня освіта на Катеринославщині другої половини XIX —початку XX ст.: дис. канд. іст. наук.* Дніпро, 2019.

Ryzhkova, M. S. *Rozvytok osvity zhinok u Kharkivs'kij hubernii (druha polovyna XIX —pochatok XX stolittia)*. Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata pedahohichnykh nauk. Slov'ians'k, 2011. (In Ukrainian)

Рижкова, М. С. *Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX — початок XX століття)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Слов'янськ, 2011.

Semenov, D. D. Eparkhial'nye zhenskie uchilishha za pervoe 50-letie ix sushhestvovaniya. *Russkaya shkola*, no. 9, 10, 1893, s. 26-37. (In Russian)

Семенов, Д. Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существования. *Русская школа*, № 9, 10, 1893, с. 26-37.

Sesak, I. V. Tul'chyns'ke ieparkhial'ne uchylysche: storinky istorii (1867–1917 rr.). *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats'*. [Education, science and culture in Podillya. Collection of scientific works], t. 8, 2006, s. 324-337. (In Ukrainian)

Сесак, І. В. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*, т. 8, 2006, с. 324-337.

Sesak, I. V. Zhinochi dukhovni uchylyscha pravoslavnoho vidomstva na Podilli u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. V: *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats'*. Kam'ianets' Podil's'kyj, 2007, s. 249-254. (In Ukrainian)

Сесак, І. В. Жіночі духовні училища православного відомства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. В: *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець Подільський, 2007, с. 249-254.

Shevchuk, H. Do istorii osvity v Naddnyprians'kij Ukraini u XIX — na pochatku XX stolittia. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriya pedahohichni nauky* [Bulletin of Lviv University. Pedagogical science series], vup. 27, 2011, s. 228-237. (In Ukrainian)

Шевчук, Г. До історії освіти в Наддніпрянській Україні у XIX — на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічні науки*, вип. 27, 2011, с. 228-237.

Shushara, T. V. Rozvytok zhinochoi osvity v Tavrijs'kij hubernii (XIX — pochatok XX stolittia). Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata pedahohichnykh nauk. Kyiv, 2006. (In Ukrainian)

Шушара, Т. В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX — початок XX століття). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Київ, 2006.

Siedova, T. M. Dukhovna osvita divchat u Krymu v kintsi XIX — na pochatku XX st. *Naukovi zapysky. Seriya «Psykhoholohiia i pedahohika»* [Scientific notes. Series «Psychology and pedagogy»], vup. 21, 2012, s. 70-75. (In Ukrainian)

Седова, Т. М. Духовна освіта дівчат у Криму в кінці XIX — на початку XX ст. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка», вип. 21, 2012, с. 70-75.

Siropolko, S. *Istoriia osvity v Ukraini*. Kyiv, 2001. (In Ukrainian)

Сірополко, С. *Історія освіти в Україні*. Київ, 2001.

Stepanenko, H. V. Zhinochi dukhovni shkoly v Ukraini u XIX — na pochatku XX st.: shliakh vid elementarnoi do fakhovoi pedahohichnoi osvity. *Problemy istorii Ukrainy XIX–XX st.* [Problems of the history of Ukraine in the XIX — early XX centuries], vup. 13, 2007, s. 184-196. (In Ukrainian)

Степаненко, Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX — на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. *Проблеми історії України XIX–XX ст.*, вип. 13, 2007, с. 184-196.

Sukhenko, T. V. Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX — pochatok XX st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 5, 1998, s. 63-74. (In Ukrainian)

Сухенко, Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*, № 5, 1998, с. 63-74.

Sviatnenko, A. V. Stanovlennia ta rozvytok zhinochykh dukhovnykh uchyl'shch na Pravoberezhnij Ukraini: druha polovyna XIX — pochatok XX st. *Visnyk Natsional'noi akademii kerivnykh kadrov kul'tury i mystetstv [Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts]*, no. 3, 2013, s. 170-176. (In Ukrainian)

Святненко, А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина XIX — початок XX ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, № 3, 2013, с. 170-176.

Tverdokhlib, T. S. Orhanizatsiia pedahohichnoi praktyky v Kharkivs'komu ieparkhial'nomu zhinochomu uchyl'shchi (druha polovyna XIX — pochatok XX stolit'). *Narodna osvita [Public education]*, вип. 2, 2017, с. 66-71. (In Ukrainian)

Твердохліб, Т. С. Організація педагогічної практики в Харківському єпархіальному жіночому училищі (друга половина XIX — початок XX століть). *Народна освіта*, вип. 2, 2017, с. 66-71.

Velyka Volyn': istoriia osvity i kul'tury: monohrafiia. Za red. M. V. Levkivs'koho. Zhytomyr, 2011. (In Ukrainian)

Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія. За ред. М. В. Левківського. Житомир, 2011.

Yakovenko, H. H. Stanovysche ta pedahohichna pidhotovka domashnikh uchytel'ok v Odes'komu ieparkhial'nomu zhinochomu uchyl'shchi. *Hurzhivs'ki istorychni chytannia [Gurzhiev's historical readings]*, вип. 10, 2015, с. 78-80. (In Ukrainian)

Яковенко, Г. Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі. *Гуржіївські історичні читання*, вип. 10, 2015, с. 78-80.

Yakovenko, H. H. Domashni uchytel'ky dukhovnoho stanu. *Zbirnyk naukovykh prats' «Istoriia ta heohrafiia» Khark. nats. ped. un-tu imeni H. S. Skovorody [Collection of scientific works «History and Geography» Khark. national ped. H. S. Skovoroda University]*, no. 57, 2020, s. 55-62. (In Ukrainian)

Яковенко, Г. Г. Домашні учительки духовного стану. *Збірник наукових праць «Історія та географія» Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди*, № 57, 2020, с. 55-62.

Yershova, L. Dukhovna zhinocha osvita na Volyni (ser. XIX – poch. XX st.). *Shliakh osvity [The way of education]*, no. 4, 2000, s. 41-45. (In Ukrainian)

Єршова, Л. Духовна жіноча освіта на Волині (сер. XIX – поч. XX ст.). *Шлях освіти*, № 4, 2000, с. 41-45.

Svitlana Nyzhnikova

Ph.D. (History), Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.nyzhnikova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2064-6867>

WOMEN'S RELIGIOUS SCHOOLS IN THE UKRAINIAN LANDS (1854–1918) IN MODERN HISTORIOGRAPHY

The historiography of women's religious schools began to emerge simultaneously with the creation and functioning of these educational institutions in the second half of the 19th and early 20th centuries. Individual works from this period contain ample and interesting factual material, including statistical data on the numbers of students and teachers. In the Soviet period, the study of this subject ceased, because women's religious education was not among historians' research interests at this time. The current period in the historiography of the problem began with the first years of Ukrainian independence. During the past three decades, a number of works of various formats on the history of education have been produced, but neither diocesan women's schools nor women's schools of the Department of Religious Affairs receive much attention in these studies. Usually, authors either limit themselves to listing the basic facts from the history of these institutions or do not mention them at all. The development of gender studies and the appearance of works on women's history also have failed to significantly affect the historiography of women's religious schools, as researchers continued to use approaches traditional for history of education, such as the study of the educational process or characterization of an institution's student body and faculty. Since the 2000s, works begin to appear that focus specifically on the system of women's religious education in the Ukrainian lands. A significant achievement of these works has been the accumulation of various statistical materials important for the comparative analysis of women's religious schools. However, they also for the most part reproduce methods and approaches characteristic of 19th-century historiography, enumerating the basic facts from the history of these schools without

proper analysis. Further, we may sometimes come across characterizations of women's religious schools that are not grounded in careful analysis or backed by appropriate sources. Still, in recent years there have been positive changes in the study of the diocesan schools and schools of the Department of Religious Affairs, such as attention to new themes and the use of interdisciplinary approaches. Overall, the subject remains promising for further research.

Keywords: diocesan women's schools, schools of the Department of Religious Affairs, Ukrainian dioceses, women's education, modern historiography.

Текст надійшов до редакції 15.04.2023.

The text was received by the editors 15.04.2023.

Текст затверджено до друку 11.06.2023.

The text is recommended for printing 11.06.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-06>
УДК 338.49:796.332](091)(497.223)"189/191"

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: dmykolenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ФУТБОЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В СОФІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним з основних складників футбольної індустрії нині є її інфраструктура. Велике значення має наявність тренувальних спортивних майданчиків, стадіонів із трибунами для глядачів, спортивних баз, об'єктів торгівлі, музеїв різних спортивних команд і клубів. У Британії такі споруди почали з'являтися ще в першій половині ХІХ ст., на теренах континентальної Західної Європи — у середині 1800-х рр., а в центральній і східній частині Старого світу ще пізніше — на зламі позаминулого й минулого століть. Розвиток футбольної інфраструктури у Софії показовий не лише в контексті історичних процесів у межах окремого міста або країни, а й регіону загалом. На прикладі вказаного населеного пункту простежимо, звідки в Болгарію та в Південно-Східну Європу поширювалися ідеї будівництва відповідних

Як цитувати: Миколенко, Д. До питання про виникнення футбольної інфраструктури в Софії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 117-131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-06>

How to cite: Mykolenko, D. On the Issue of the Formation of Football Infrastructure in Sofia in the Late 19th and Early 20th Centuries. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 117-131. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-06> (In Ukrainian)

© Миколенко Д., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

спортивних споруд, як відбувався процес формування й накопичення знань щодо правил їх облаштування та як саме зводили ці будівлі, адже наприкінці XIX — на початку XX ст. у столиці Болгарії були закладені традиції, що визначили розвиток спортивної інфраструктури міста. Ініціатива створення спортивних майданчиків належала болгарським навчальним закладам і товариствам, а фінансували ці проекти коштом членів клубів. Соціальними ж верствами, які відіграли визначальну роль у трансфері знань у галузь спорту, а саме в облаштування майданчиків для гри у футбол, є вітчизняна молодь, котра навчалася за кордоном, а також іноземні вчителі, які працювали в Болгарії. А от основні напрямки дифузії зазначеної інформації брали початок у Швейцарії та Османській імперії. Саме з цих країн столиця балканської держави отримала знання про наявні норми і правила спорудження футбольних полів. Утім, спортивна інфраструктура у Софії наприкінці XIX — на початку XX ст. ще не перетворилася на складник бізнес-проектів, націлених на отримання прибутку від здачі в оренду відповідних об'єктів чи то від продажу квитків шанувальникам футболу, як ми це спостерігаємо в зазначений період в інших містах Європи.

Ключові слова: футбол, спортивна інфраструктура, трансфер знань, Софія.

Друга половина XIX — початок XX ст. — період бурхливої модернізації в Європі. Промислова революція, індустріалізація та урбанізація змінювали спосіб життя й дозволяли мешканцям міст. Все більше людей займалися спортом для розваги і зміцнення здоров'я, організовувалися футбольні товариства й клуби, шанувальники цієї гри почали з інтересом стежити за змаганнями, що регулярно проводили як на рівні країн, так і регіонів або міст.

Утім, популярність футболу в різних куточках Європи залишалася неоднорідною. Наприклад, у Центрально-Східній Європі, де існувало декілька імперій (Російська, Османська, Австро-Угорська й Німецька) та національних держав (Греція, Болгарія, Сербія, Чорногорія і Румунія) ця гра набула на той час меншого загального визнання, аніж на Британських островах та в західній частині континенту. Ось чому для соціальної, економічної і культурної модернізації тамтешнього регіону було характерне запозичення західних ідей і практик. І хоч при цьому зберігалися місцеві традиції, етнічний колорит і уклад

економіки, все ж поступово вплив західного способу дозвілля набував там все більш помітних рис, а популярність футболу як гри для здоров'я, розваги, підтримки позитивного фізичного тону су швидко зростала.

Одним з основних складників футбольної індустрії нині є її інфраструктура. Велике значення при цьому має наявність тренувальних спортивних майданчиків, стадіонів з великими полями, трибунами для глядачів і системами освітлення, спортивних баз, об'єктів торгівлі, музеїв різних спортивних команд і клубів. На Британських островах такі споруди почали з'являтися ще в першій половині XIX ст., на теренах континентальної Західної Європи — у середині 1800-х рр., а в Центральній та Південно-Східній частині Старого світу ще пізніше — на зламі позаминулого й минулого століть.

Розвиток футбольної інфраструктури у столиці Болгарії — Софії — є показовим не лише в контексті історичних процесів у межах окремого міста або країни, а й регіону загалом. На прикладі вказаного населеного пункту простежимо, звідки в Болгарію та в Південно-Східну Європу поширювалися ідеї будівництва відповідних спортивних споруд, як відбувався процес формування і накопичення знань щодо правил їх облаштування та як саме зводили ці будівлі.

Зародження і розвиток футбольної інфраструктури в Болгарії дещо поверхово розкрито в деяких наукових працях з історії тамтешнього футболу (Borisov 2012; Bardarov 2014; Georgieva 2002; Yordanov 2019; Krastev 2013; Takev 2002; Hristov 2013). Більш вивченим у контексті вказаної тематики є міжвоєнний період, коли в країні почали регулярно проводити змагання з цього виду спорту, було засновано чимало команд і клубів, побудовано декілька стадіонів з трибунами для глядачів (Borisov 2015; Hristov 2010; Mykolenko 2022). Нашою метою є дослідити трансфер знань у футбольну інфраструктуру в столиці Болгарії: визначити його учасників, способи і напрямки наприкінці XIX і на початку XX ст. Наукова новизна роботи полягає в уточненні особливостей цього процесу порівняно з іншими населеними пунктами Центрально-Східної Європи. Задля вирішення поставленої в роботі мети ми залучили тогочасні болгарські періодичні видання — «Росна китка» (Rosna kitka 1906) і «Училищен преглед» (Uchilishten pregled 1897).

«Трансфер знань» ми розуміємо як передачу розроблених у Західній Європі технологій у футбольну інфраструктуру Софії з подальшим їх втіленням мешканцями столиці в будівництво відповідних спортивних споруд. Вказане явище відіграло важливу роль і в процесі модернізації Центрально-Східної Європи, яка упродовж XIX — на початку XX століття також запозичувала практики, винаходи та інновації, згенеровані у Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії. Трансфер знань про футбольну інфраструктуру із Західної у Центрально-Східну Європу є свідченням «вторинного типу модернізації» таких країн, як Болгарія. Це поняття впливає з концепції культурних кіл німецького історика й етнографа Фріца Гребнера, сформульованої 1911 р. в книзі «Метод етнології». За цією теорією всі явища культури є індивідуальними і притаманними певному «культурному колу», з якого вони поширюються в інші регіони. У нашому випадку Західна і Центрально-Східна Європа — це різні культурні кола.

Компаративний аналіз трансферу знань про футбольну інфраструктуру в Софії та інших містах Болгарії і Центрально-Східної Європи за такими критеріями, як учасники, способи й географічні напрямки передавання інформації та технологій щодо облаштування спортивних майданчиків і стадіонів дозволяє уточнити особливості цього процесу в столиці балканської країни.

У 1892 р. населення столиці Болгарії становило 46 тис. 628 осіб, у 1905 р. — вже 82 тис. 621 особу, а 1910 р. — 102 тис. 812 осіб. Як бачимо, чисельність мешканців міста стрімко зростала. Софія інтенсивно забудовувалася, швидко облаштовувалися все нові й нові її житлові райони, що зумовлювало підвищення ціни на землю в місті та на його околицях. На той час столиця балканської країни вже мала залізничні та шосейні сполучення з Османською імперією, Австро-Угорщиною і Сербією, а також з вітчизняними чорноморськими портами — Варною і Бургасом. Кілька міських гімназій і шкіл забезпечували молодь знаннями, а з 1888 р. з'явилася можливість навчатися в університеті. Втім, рівень індустріалізації столиці Болгарії залишався низьким порівняно з великими населеними пунктами Західної Європи. Попри функціонування в Софії державного арсеналу, залізничного депо,

цукрового заводу, кількох млинів та електростанцій, кількість робітників на цих підприємствах була незначна. Іноземців, які постійно працювали і проживали в місті, також нараховувалося небагато. Переважно вони були задіяні в банківській сфері й торговельних компаніях (Natan 1961, 331-332).

У травні 1894 р. для роботи в навчальних закладах великих міст Болгарії прибули гімнасти зі Швейцарії. Один з них — Шарль Шампо, який викладав фізичне виховання у Першій чоловічій гімназії Софії, уже наступного року запропонував новий ігровий вид спорту футбол: учні п'ятого й шостого класів навчального закладу почали проводити ігри на двох майданчиках. Футбольні поля розташовувалися на подвір'ї самої гімназії та на пустирі, де нині міститься будівля адміністрації Софійського університету Святого Климента Охридського (Borisov 2022). Ці перші примітивні об'єкти футбольної інфраструктури являли собою біль-менш розрівняні земельні ділянки, які застосовували переважно для занять спортом. На них не було розмітки з позначеними боковими й кутовими лініями, центральним колом, штрафними майданчиками та навіть стаціонарних воріт — їхню функцію виконували прапорці або ж складені до купи особисті речі.

Практика поширення знань про футбол викладачами навчальних закладів була доволі популярна в Центрально-Східній Європі. Наприклад, саме в такий спосіб вперше дізналися про цю гру у Львові 1889 р., коли поляк, викладач місцевої учительської семінарії Едмунд Ценар (1856–1913 рр.), побувавши у Великій Британії, повернувся на батьківщину зі знаннями про правила гри й основи будівництва місць проведення матчів (Mukolenko 2022, 47). Завдяки вчителям зі Швейцарії про футбол вперше дізналися і в інших болгарських містах — у Казанлику (1894 р.) і Пловдиві (1896 р.). Проте, варто зазначити, що першість у демонстрації цієї гри у згаданій балканській країні належала все ж морякам британських торговельних суден, які, починаючи з кінця 1870-х рр., регулярно відвідували Барну і Бургас, так само як і порти інших чорноморських держав, наприклад, Одесу і Миколаїв. Проте організація матчів у вказаних приморських містах Болгарії не спричинила створення постійних футбольних майданчиків,

адже моряки проводили матчі на нерегулярній основі у більш-менш придатних місцях для цього. Представники ж навчальних закладів у цьому плані виявилися більш послідовні. Вони спеціально облаштовували спортивні майданчики для регулярних тренувань і матчів.

На той час у Софії, як і в усій країні, ще не функціонували крамниці й майстерні, які б виготовляли і продавали футбольні м'ячі, екіпірування, інвентар. Зокрема відомо, що вчитель Варненської чоловічої середньої школи гімнаст Жорж де Регібус для тренувань і гри у футбол користувався власним м'ячем, привезеним зі Швейцарії. Відомий також факт, коли перед початком 1896/1897 навчального року за власним бажанням музейний працівник Тодор Белчов збирав кошти для придбання у Відні шкіряної кулі учням Пловдивської чоловічої гімназії (Popdimitrov, Kurtev, Marholev 1970, 7).

Станом на кінець XIX ст. лише в небагатьох містах Центрально-Східної Європи були майстерні з виготовлення футбольного інвентарю, а також крамниці, де його можна було придбати. Відомо, що в цей час такі з'явилися у Відні, важливому чорноморському порту Російської імперії Одесі, а також на початку XX ст. в індустріальному центрі — Харкові (Mukolenko 623). У Болгарії ж такі почали з'являтися лише на початку міжвоєнного періоду.

Надалі знання про футбол у Болгарії, і в Софії зокрема, поширювалися за допомогою публікацій. Наприклад, 1897 р. швейцарські вчителі, котрі викладали у навчальних закладах балканської країни, на шпальтах часопису «Училищен преглед» розмістили болгарською мовою правила гри й інформацію стосовно вимог до критеріїв будівництва футбольних полів, на яких мали організовуватися матчі (Uchilishten pregled 1897, 107). Ще один приклад: 1901 р. теж швейцарці — Алоїз Бюнтер (учитель Тирновської чоловічої гімназії) і Жак Фардел (учитель Казанлицької школи) — у «Збірці гімнастичних вправ для громадськості», називаючи футбол «рітнітоп», доволі детально описали фізичні вправи, котрі покращили б навички гри (Popdimitrov, Kurtev, Marholev 1970, 8).

1904 р. для проведення Третього юнацького зльоту в північно-західній частині столичного саду князя Бориса неподалік від місця, де нині розташований стадіон «Васил Левський», було збудовано майданчик, який мав назву спортивного товариства «Юнак», заснованого в Болгарії ще 1898 р. (Ivanova 2015). Споруда являла собою поле майже прямокутної форми з чотирма прямими рядами трибун з усіх боків, без розмітки і стаціонарних воріт та призначалася переважно для змагань з легкої атлетики, гімнастики й проведення урочистостей — парадів, церемоній тощо. Утім, на початку ХХ ст. футбольні ігри на цьому полі майже не проводили. Наявність місць для глядачів дає підстави вважати «Юнак» першим у Софії багатофункційним стадіоном (Georgieva 2002, 72).

У березні 1906 р. відомий публіцист, політик і великий шанувальник футболу Іван Радославов, який з 1902 по 1907 рр. вивчав право у Швейцарії, опублікував у софійському дитячо-юнацькому часописі «Росна китка», редакцію якого він очолював, вимоги до місць проведення футбольних матчів (Rosna kitka 1906). Знання про норми і стандарти облаштування ігрових майданчиків автор отримав, перебуваючи за кордоном, адже у Лозанні, Женеві й Брюсселі, де він мешкав час від часу, вже існували футбольні споруди. Наприклад, у столиці Бельгії 1902 р. було збудовано стадіон «Вів'є д'Уа», на полі якого грала команда «Роял Расінг Клуб де Брюссель»; з того ж року швейцарський клуб «Серветт» розпочав виступи на женеvському стадіоні «Парк-де-Спорт»; 1904 р. в головному місті кантону Во — Лозанні — стадіон «Стад Олімпік де ла Понтез» набув статусу домашнього місця проведення матчів міським однойменним клубом.

Практика ознайомлення з прикладами облаштування футбольної інфраструктури на Заході континенту з подальшим застосуванням цих знань у будівництві майданчиків для гри в м'яч була доволі поширена в Центрально-Східній Європі. Наприклад, завдяки цьому 1890 р. вперше про футбол дізналися в столиці Румунії — Бухаресті, коли Луліу Вейнер повернувся з Великої Британії і опублікував правила гри румунською (Ionel, Dragos, Cristian 2021, 38).

Спираючись на засади спорудження футбольного поля, І. Радославов зазначив, що це мають бути: «...двір або рівна галявина, прийнятні для ігрового майданчика; двос воріт, розташованих з протилежних сторін; ворота завширшки 4 метри і заввишки 2 метри, які формуються із двох стовпів з дерев'яною поперечиною або канатом над ними...» (Rosna kitka 1906, 16). Фактично ця публікація стала першою інструкцією з розбудови відповідної інфраструктури в Болгарії.

Також у статті І. Радославов виклав інформацію і про головний атрибут футболу — м'яч (Popdimitrov, Kurtev, Marhlev 1970, 9). Він довів до відома читачів стандартні розміри цього виробу — діаметр 20-22 см та вагу — в межах від 13 до 15 унцій (368-425 г), а також ознайомив з його двома складниками, що являли собою внутрішню гумову камеру з ніпелем для накачування повітря та покришку зі зшитих шнурівкою вісімнадцяти панелей із натуральної шкіри. Ніпель при цьому мав приховуватися під шнурівкою (Rosna kitka 1906, 17). Послугуючись інструкціями І. Радославова, ремісники, які мешкали в болгарських містах, могли би виготовити такий м'яч у власних майстернях.

Такі публікації наприкінці XIX – на початку XX ст. стали типовим інструментом поширення знань про футбольну інфраструктуру у Центрально-Східній Європі. Крім Болгарії, аналогічні брошури публікували в інших країнах у цей період. Наприклад, тільки у Львові протягом 1890–1900-х рр. з'явилися три видання польською й українською мовами, присвячені цій тематиці (Mykolenko 2022, 47-48).

З 1906 р. активно рекламувати футбол у Болгарії почали учні Султанської галатасарайської школи (елітного середнього навчального закладу міста Стамбул) — Благой Баликчєв, Іван Матінчев і Сава Кіров. Під час домашніх канікул юнаки організовували матчі з залученням мешканців Софії (Yordanov 2019). У виборі місць для проведення ігор ентузіасти спиралися на власний досвід, набутий в Османській імперії, адже у столиці цієї держави з 1904 р. вже проводили місцевий турнір — Стамбульську футбольну лігу, крім того, у місті функціонували кілька майданчиків для проведення змагань. Орієнтуючись на тамтешні зразки, болгарська молодь взялася розбудовувати спортивну інфраструктуру Софії. Практики спорудження спортивних

майданчиків були пов'язані з освоєнням міських пустирів, перші відомості про які датовані початком минулого століття. Один з них був розташований на місці сучасного стадіону «Болгарська армія» (Borisov 2022). Саме тут з 1906 р. відбувалися організовані ліцеїстами зі Стамбулу поєдинки, а в 1909 р. — перший у столиці Болгарії матч за участі глядачів, яким, щоправда, довелося спостерігати за змаганням без спеціально обладнаних місць для вболівальників. Інший пустир розташовувався між Орловим мостом та Військовою школою (нині Військова академія імені Г. С. Раковського) — на той час це околиці міста. Збереглися історичні дані про поєдинок, який відбувся тут 1907 р. (Popdimitrov, Kurtev, Marholev 1970, 9). Його організатором був відомий юрист, викладач Софійського університету, голова Апеляційного суду Софії і шанувальник футболу Іван Славов.

Навесні 1909 р. учні Султанської галатасарайської школи створили в Софії власну команду, назвавши її «Савата», ім'ям Сави Кірова — капітана, центрального нападника, а також першого касира й секретаря (Borisov 2022). Офіційно це товариство було зареєстровано в жовтні 1913 р. під назвою «ФК-13» (на честь тринадцяти учнів-засновників команди). Клубний майданчик розташовувався на місці старовинного російського цвинтаря, поряд із сучасним стадіоном «Васил Левський». З одного боку поля було побудовано двоярусну дерев'яну трибуну, на верхньому поверсі якої містилася канцелярія товариства.

Інша група учнів, котрі навчалися у Стамбулі, об'єдналася навколо однокласника Івана Матінчева та створила 1910 р. команду, названу «Отборит на Матінката», або «Клуб футбол» (Матінката), теж на честь свого лідера. У період з червня по вересень 1911 р. вона проводила матчі на пустирі біля Російського пам'ятника (Hristov 2013, 7). Згодом місце тренувань і змагань цієї команди перемістилося ближче до сучасного стадіону «Васил Левський». Дещо пізніше влада Софії дозволила товариству облаштувати новий ігровий майданчик на спеціально відведеній для цього земельній ділянці, де нині розташована Національна бібліотека Святих Кирила і Мефодія. 5 березня 1913 р. на основі команди «Отборит на Матінката» було створено товариство «Атлетик», офіційно зареєстроване 1 лютого 1914 р. (Borisov 2022).

Практика запозичення знань про футбол та облаштування необхідної для нього інфраструктури з сусідніх держав Центрально-Східної Європи також була типовою для регіону в зазначений час. Наприклад, такий обмін знаннями відбувався наприкінці XIX ст. між мешканцями Одеси і Львова (Mykolenko 2022, 47).

Болгари, котрі здобували освіту за кордоном, разом зі швейцарськими вчителями, які викладали в Софії, істотно посприяли популяризації футболу та дифузії знань в облаштуванні відповідної інфраструктури. Надалі столичні мешканці брали за зразок офіційно встановлені правила спорудження футбольних майданчиків, з якими їх ознайомили іноземні педагоги і студенти-співвітчизники, котрі навчалися в Османській імперії. Місця для гри здебільшого обирали спонтанно, орієнтуючись на більш-менш рівні пустирі та їх розміри. На них скошували високу траву, будували стаціонарні або встановлювали переносні дерев'яні ворота з сіткою чи без неї, іноді за допомогою лавок забезпечували мобільні місця для глядачів. Стаціонарні трибуни для охочих спостерігати за грою в зазначений період існували тільки на кількох спортивних майданчиках.

З 1910 р. помітну роль у футбольному житті Софії відіграло товариство «Ботев», більшість учасників якого мешкала в районі Російського пам'ятника. 10 квітня 1913 р. члени команди разом з гімнастами гуртка «Развітіє» і гімназистами, котрі навчалися у Празі, організували клуб «Славія». Ця назва була запозичена в однойменній чеській команді та відповідно до задуму засновників на чолі з Дімітром Благоєвим — сином керівника Болгарської Робітничої соціал-демократичної партії («тісні соціалісти») — мала символізувати єдність слов'янських народів (Krastev 2013). Відомо, що міська влада планувала побудувати на місці клубного футбольного поля, яке теж розташовувалося неподалік від Російського пам'ятника, церкву, але її намірам завадило втручання лідера «тісних соціалістів», на той час громадського радника у Софії (Popdimitrov, Kurtev, Marholev 1970, 11).

Також важливу роль у розвитку футбольного руху в Софії відіграли учні Другої чоловічої гімназії, спорудивши для власних потреб ігровий майданчик на місцевості Могілката (Пагорб), що на розі бульвару Пенчо Славейкова і вулиці Ніколи Славкова, навпроти нинішньої 22-ї міської школи (Sirakov 2022). Саме вони з молоддю (разом тридцять осіб), котра мешкала у столичних районах Патріарх Євфимій, Вітоша, Цар-Асен, заснували 24 травня 1914 р. один з найбільш відомих і титулованих нині клубів Болгарії — «Левський». Новостворена команда продовжувала грати у футбол на полі Другої чоловічої гімназії (Sto godini FK Levski).

Отже, станом на 1914 р. у Софії функціонував один стадіон, на якому, щоправда, футбольні матчі проводили нечасто, та низка постійно відкритих для загального користування ігрових полів, споруджених представниками навчальних закладів і товариств. Усі вони мали доволі примітивний вигляд: на них не було дренажу, розмітки, стаціонарних воріт. Проте з часом на місці деяких з них побудували повноцінні стадіони європейського рівня — «Васил Левський» (1953 р.) і «Болгарська армія» (1967 р.). З огляду на вищевикладені факти можна стверджувати, що саме наприкінці XIX — на початку XX ст. у столиці Болгарії відбулося створення зразків інфраструктури, які в подальшому визначили розвиток спортивної інфраструктури міста.

Ініціатива створення спортивних майданчиків належала болгарським навчальним закладам і товариствам, а фінансували ці проекти коштом членів клубів. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо, наприклад, у таких містах, як Краків або Львів. Промислові ж підприємства й торговельні компанії не відіграли жодної ролі в облаштуванні спортивних майданчиків і стадіонів Софії, на відміну від таких міст, як, наприклад, Харків, Київ, Одеса або Миколаїв. Соціальними верствами, які відіграли визначальну роль у трансфері знань у галузь спорту, а саме в облаштуванні майданчиків для гри у футбол, були вітчизняна молодь, котра навчалася за кордоном, а також іноземні вчителі, які працювали в Болгарії, а не робітники та інженери промислових підприємств, як у Харкові.

Основні напрямки дифузії зазначеної інформації брали свій початок у Швейцарії і Османській імперії. Саме від цих країн столиця балканської держави отримала знання про наявні норми і правила спорудження футбольних полів, що загалом було нетиповим для Центрально-Східної Європи, більшість країн якої запозичувала першу інформацію про облаштування спортивних майданчиків і стадіонів з Британії — батьківщини футболу, або великих міст регіону — Відня, Праги, Кракова чи Будапешта.

Спортивна інфраструктура у Софії наприкінці XIX — на початку XX ст. ще не перетворилася на складник бізнес-проектів, націлених на отримання прибутку від здачі в оренду відповідних об'єктів чи то від продажу квитків шанувальникам футболу, як ми це спостерігаємо у зазначений період в інших містах Західної Європи або, наприклад, у таких українських містах, як Львів чи Харків.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

- Bardarov, G. *27 veliki futbolni istorii*. Sofia, 2014. (In Bulgarian)
Бърдаров, Г. *27 велики футболни истории*. София, 2014.
- Borisov, T. Politicheskiyat kontekst na turnira za Balkanskata kupa po futbol (1930–1937). *Via Balcanica*, № 4, 2015, s. 44–52. (In Bulgarian)
Борисов, Т. Политическият контекст на турнира за Балканската купа по футбол (1930–1937). *Via Balcanica*, № 4, 2015, с. 44–52.
- Borisov, T. Sofiyski kvartali parvi ugovaryat mach. *Meridian mach*, no. 348, 2012. (In Bulgarian)
Борисов, Т. Софийски квартали първи уговарят мач. *Меридиан мач*, № 348, 2012.
- Borisov, T. Futbolna Sofia mezhdru Dvete svetovni voyni. *Voyna i mir info*, 04.02.2022. <https://voinaimir.info/2022/02/old-football-sofia/>. Data na prilagane: 14.06.2022. (In Bulgarian)
Борисов, Т. Футболна София между Двете световни войни. *Война и мир инфо*, 04.02.2022. <https://voinaimir.info/2022/02/old-football-sofia/>. Дата на прилагане: 14.06.2022.
- Bulgaria 20 vek: Almanah*. Ped. F. Panayotov. Sofia, 1999. (In Bulgarian)
България 20 век: Алманах. Ред. Ф. Панайотов. София, 1999.
- Georgieva, B. Sportat v balgarski grad (kraya na XIX — sredata na XX v.). *Godishnik na Sofiyskia universitet «Sv. Kliment Ohridski» – IF*, t. 93–95, 2003, с. 69–118. (In Bulgarian)

Георгиева, Б. Спортът в български град (края на XIX — средата на XX в.). *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски» – ИФ*, т. 93–95, 2003, с. 69–118.

Hristov, N. *Futbolen almanah 1921–1948*. Sofia, 2010. (In Bulgarian)

Христов, Н. *Футболен алманах 1921–1948*. София, 2010.

Ionel M., Dragos C., Cristian P. History of the national football team of Romania. *Ovidius University Annals, Series Physical Education and Sport/Science, Movement and Health*, vol. 21, issue 1, 2021, pp. 36–44.

Ivanova, D. *Stadion «Yunak» — bogataya istoriya*, 03.05.2015, <https://bnr.bg/ru/post/100550854>. Data na prilagane: 14.06.2022. (In Bulgarian)

Иванова, Д. *Стадион «Юнак» — богатая история*, 03.05.2015, <https://bnr.bg/ru/post/100550854>. Дата на прилагане: 14.06.2022.

Hristov, N. *Yubiley 100 godini ot uchredyavaneto na Klub Futbol. Otborat na Matinkata*. Sofia, 2013. (In Bulgarian)

Христов, Н. *Юбилей 100 години от учредяването на Клуб Футбол. Отборът на Матинката*. София, 2013.

Krastev, N. 100 godini Slavia. *Prosport*, 10.04.2013, <http://prosport.bg/news/31016/100-godini-Slaviya/>. Data na prilagane: 14.06.2022. (In Bulgarian)

Кръстев, Н. 100 години Славия. *Prosport*, 10.04.2013, <http://prosport.bg/news/31016/100-godini-Slaviya/>. Дата на прилагане: 14.06.2022.

Mykolenko, D. Pochatok rozbudovy futbolnoi infrastruktury u Lvovi y Kharkovi: spilne ta vidminne v transferi znan naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky» [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']*, вип. 34, 2022, с. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05>. (In Ukraine)

Миколенко, Д. Початок розбудови футбольної інфраструктури у Львові й Харкові: спільне та відмінне в трансфері знань наприкінці XIX — на початку XX ст. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 34, 2022, с. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-34-05>.

Mykolenko, D. Transfer of Knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. *Istoriya – History*, 30, issue 6, 2022, pp. 620–631.

Natan, Zh. *Istoria ekonomicheskogo razvitiia Bolgarii*. Moskva, 1961. (In Russian)

Натан, Ж. *История экономического развития Болгарии*. Москва, 1961.

Popdimitrov, D., Kurtev, Iv., Marholev, G. *Bulgaria na futbolnia globus (spravochnik)*. Sofia, 1970. (In Bulgarian)

Попдимитров, Д., Куртев, Ив., Мархолов, Г. *България на футболния глобус (справочник)*. София, 1970.

Sto godini FK Levski, <https://levski.bg/istoria/>. Дата na prilagane: 14.06.2022. (In Bulgarian)

Сто години ФК Левски, <https://levski.bg/istoria/>. Дата на прилагане: 14.06.2022.

Rosna kitka, kn. 8, 1906. (In Bulgarian)

Росна китка, кн. 8, 1906.

Sirakov, N. Levski se sūbira na Mogilkata po povod 108 godini ot osnovavaneto na kluba. *BNT 1*, 23.05.2022, <https://bntnews.bg/news/levski-se-sabira-na-mogilkata-po-povod-108-godini-ot-osnovavaneto-na-kluba-1195654news.html>. Дата na prilagane: 14.06.2022. (In Bulgarian)

Сираков, Н. Левски се събира на Могилката по повод 108 години от основаването на клуба. *БНТ 1*, 23.05.2022, <https://bntnews.bg/news/levski-se-sabira-na-mogilkata-po-povod-108-godini-ot-osnovavaneto-na-kluba-1195654news.html>. Дата на прилагане: 14.06.2022.

Takev, Al. *Futbolni letopisi*. Sofia, 2002. (In Bulgarian)

Такев, Ал. *Футболни летописи*. София, 2002.

Uchilishten pregled, kn. 4, 1897. (In Bulgarian)

Училищен преглед, кн. 4, 1897.

Yordanov, R. Balgari sazdali futbolnia grand «Galatasaray». *Marica*, 10.11.2019, <https://www.marica.bg/plovdiv/plovdiv-prez-godinite/blgari-szdali-futbolniq-grand-galatasaraj>. Дата na prilagane: 14.06.2022. (In Bulgarian)

Йорданов, Р. Българи създали футболния гранд «Галатасарай». *Marica*. 10.11.2019, <https://www.marica.bg/plovdiv/plovdiv-prez-godinite/blgari-szdali-futbolniq-grand-galatasaraj>. Дата на прилагане: 14.06.2022.

Dmytro Mykolenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: dmykolenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

ON THE ISSUE OF THE FORMATION OF FOOTBALL INFRASTRUCTURE IN SOFIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

One of the main components of the football industry today is its infrastructure. Training facilities, stadiums with stands for spectators, sports bases, retail outlets, museums

of various teams and clubs all play key roles in the sport. In Britain, such amenities began to appear in the first half of the 19th century, in continental Western Europe — around the mid-1800s, and in the central and eastern parts of the Old World — even later, at the turn of the 20th century. The development of football infrastructure in Sofia is an illustrative example not only in the context of one city or country, but also for the region as a whole. Since in the late 19th and early 20th centuries the capital of Bulgaria saw the formation of traditions which determined the subsequent development of the city's sports infrastructure, through this case study we can trace from where the complex of ideas related to establishing suitable sports facilities spread to Bulgaria and Southeastern Europe, how the process of formation and accumulation of knowledge in this specialized sphere unfolded, and how such facilities were actually built. The initiative to set up sports grounds belonged to Bulgarian educational institutions and societies, and such projects were financed by club members. The social groups that played the decisive role in the transfer of knowledge to the sports industry, namely to the construction of football playing grounds, were local youth with the experience of studies abroad and foreign teachers who worked in Bulgaria. The main routes of diffusion of this type of information originated in Switzerland and the Ottoman Empire. It was from these countries that the capital of the Balkan state received knowledge about the existing norms and rules for the construction of football fields. However, unlike in other European cities during this period, the sports infrastructure in Sofia in the late 19th and early 20th centuries did not yet become a component of business projects aiming to make a profit from renting out such facilities or from selling tickets to football fans.

Keywords: football, sports ground, infrastructure, knowledge transfer, Sophia.

Текст надійшов до редакції 01.05.2023.

The text was received by the editors 01.05.2023.

Текст затверджено до друку 26.06.2023.

The text is recommended for printing 26.06.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-07>
УДК 339.166.82-027.583:637.5](477.54-25)(091)“192/193”

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

НЕЛЕГАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМЦІВ НА М'ЯСНОМУ РИНКУ ХАРКОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1920-х — ПОЧАТОК 1930-х РОКІВ)

У статті досліджується тіньова діяльність приватних підприємців на м'ясному ринку Харкова напередодні та в умовах згорання непу. Проаналізовано джерельну базу та історіографію питання, що розглядається. З'ясовано, що ця тема, попри певні позитивні зрушення в останні десятиріччя, досліджена ще досить однобічно, що робить її вивчення актуальним та обґрунтованим. Джерельна база статті представлена різними групами документів і є достовірною та достатньою для розкриття поставленої теми. У статті показано умови функціонування м'ясного ринку в Харкові та розкрито причини існування нелегального підприємництва, схарактеризовано чинники, що сприяли втягуванню приватного капіталу в цю сферу. Визначено роль більшовицької держави, що своєю «класовою політикою» щодо

Як цитувати: Волосник, Ю. Нелегальна діяльність приватних підприємців на м'ясному ринку Харкова (друга половина 1920-х – початок 1930-х років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 132-158.
DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-07>

How to cite: Volosnyk, Yu. Illegal Activities of Private Entrepreneurs in the Kharkiv Meat Trade (Second Half of the 1920s – Early 1930s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 132-158. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-63-07> (In Ukrainian)

© Волосник Ю, 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

інституту приватного підприємництва витискувала підприємців у нелегальну комерційну царину. В роботі розкрито форми адаптації тіньових підприємств-ділків до умов згорання непу та методи нелегальної підприємницької діяльності на м'ясному ринку Харкова, проаналізовано різні способи ухилення ділків м'ясного ринку від державного контролю та оподаткування. Для уникнення контролю з боку державних органів за своєю діяльністю «тузи» м'ясного ринку застосовували низку засобів: ухилялися від вибору патентів (безпатентна торгівля) або здійснювали вибір патентів на підставних осіб, вибір патентів меншого розряду, ніж фактичний розмір підприємств, використовували селян для прикриття власної комерційної діяльності, підкупили службовців державних структур (сільрад, ветнагляду, персоналу державних боень), вдавалися до різноманітних форм соціальної мімікрії (зокрема прикриття статусом службовця у створених лжекооперативах, акціонерною формою підприємства тощо) для приховування тіньової активності. Також досить поширеними явищами були різноманітні підробки, спотворення, фальшування ділками фінансових документів та їх свідоме знищення тощо. Серед ділків-тіньовиків, що діяли на м'ясному ринку, траплялося чимало осіб з кримінальним минулим і девіантною поведінкою, що загалом негативно відбилося на іміджі цього ринку. Намагаючись протидіяти тіньовому підприємництву та знищити нелегальний м'ясний ринок, більшовицька держава в умовах згорання непу активно застосовувала як суворі економічні, так і (переважно) адміністративно-репресивні заходи. Системне використання таких заходів на етапі згорання непу фактично мало на меті повне знищення приватноторговельного підприємництва в цій сфері (зокрема й легального).

Ключові слова: м'ясний ринок, спекуляція, безпатентна торгівля, тіньове підприємництво, корупція, неп, Харків.

Історія тіньової економіки в Україні в 1920-ті рр. висвітлена ще неповно та нерівномірно, попри чималу кількість робіт науковців, присвячених розвитку приватної торгівлі в добу непу (Lantuh 1992, Lobach 1994, Kul'chyt's'kuu1996, Pirih 2011). Не набагато краща ситуація із вивченням цієї проблеми і на рівні регіонів, зокрема на Харківщині, хоча за останнє десятиріччя тут намітилися певні позитивні зрушення (Onatskij 2013, Skubij 2017, Scherbyna 2005). Тому автор статті ставить за мету дослідити форми й методи нелегальної діяльності підприємців на м'ясному ринку Харкова.

Хронологічні межі статті охоплюють другу половину 1920-х рр. — початок 1930-х рр., тобто період наступу радянської держави на приватний капітал і його ліквідації. Територіальні межі — Харків та Харківський округ в адміністративних кордонах 1925–1932 рр. Джерельну базу роботи становлять такі групи джерел: законодавчо-правові документи (*Sobranie zakonov (SZ) SSSR, Zibrannya uzakonen' i rozporyadzhen' robitnichogo i selyans'kogo uryadu (ZU) USSR*), економіко-статистичні матеріали (*Sigal 1929, Kharkivs'ka okruga 1927*), періодичні видання (*Vestnyk promislovoj kooperacii*), архівні документи (*Central'niy derzhavnij arhiv vyschikh organiv vlady (CDAVO) Ukraini, Derzhavnij arhiv Kharkivs'koï oblasti (DAKhO), Derzhavnij arhiv Khersons'koï oblasti*).

Тіньовий сектор економіки (що існував, попри жорстокі репресії, і в роки воєнного комунізму) продовжив активно функціонувати й в 1920-ті рр., тобто в добу непу (*Volosnyk 2014, 17*). Він охоплював різні сегменти, але з особливою силою в умовах нееквівалентного обміну між промисловістю та сільським господарством виявив себе в сфері торгівлі сільськогосподарськими товарами та сировиною. Сфера обігу, як відомо, була у 1920-ті рр. головною царинною діяльності підприємців-непманів, які активно інвестували в торгівлю свої капітали, швидко обертали вкладені кошти та отримували великі прибутки.

З посиленням адміністративно-податкового натиску держави на приватний сектор у другій половині 1920-х рр., а особливо з початком згортання непу та ліквідації інституту приватного підприємництва, що відбувався нерівномірно, підприємці активніше переходять до нелегальної діяльності в економіці. Вже за 1927–1928 рр. понад 58,5 % суми капіталів, вилучених непманами з легальної торгівлі в УСРР, потім було спрямовано в тіньову економіку (*Volosnyk 2014, 283*). Торгівля продовольчими товарами в цей період (в умовах гострої хлібозаготівельної кризи) приносила таким непманам чималі бариші. Наприклад, великий харківський і богодухівський крамар І. Н. Задорожний, власник великого підприємства 6-го розряду, що вело оптову м'ясну торгівлю, у 1926/27 р. мав обіг понад 1 млн крб та відповідно великі прибутки (*DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 69, ark. 63*).

Навесні 1926 р. в Харкові функціонували 570 підприємств (восени 1925 р. їх було 547), що торгували м'ясом та птицею, загальний обіг яких становив 13 млн 721 тис. крб (восени 1925 р. діяли 547 підприємств з обігом 9 млн крб). З них 505 належали приватним підприємцям (88, 6 %) з обігом майже 5,3 млн крб (що становило 38,6 % від загального обігу). Восени 1925 р. приватних закладів нараховувалось 488 (89,2 %), а їхній обіг становив майже 4,3 млн крб (47,8 %) (Kharkivs'ka okruga 1927, 62, 72). Проте надалі, особливо за умов наступу на приватний капітал та згорання непу, приватна м'ясна торгівля стала швидко скорочуватися. Якщо станом на 1 жовтня 1927 р. питома вага приватника на м'ясному ринку Харкова становила 47,6 %, то через рік, на 1 жовтня 1928 р., вона дорівнювала лише 22,4 %, тобто зменшилася більше ніж удвічі (Materialy do zvitu, 63). У період 1929/30 р. цей показник зменшився до 15,9 % (Kron 1930, 7-8, 36). Проте це ще не означало, що приватний підприємець пішов із цього сегмента ринку. Він «просто» перейшов «у тінь», «подалі від очей» державних фіскальних і контролювальних органів.

Нагадаємо, що згідно зі статистичними відомостями навіть в умовах згорання непу в Україні містяни продовжували купувати значну кількість продовольчих товарів, зокрема м'яса та сала на приватному ринку. Наприклад, у 1926 р. та 1927 р. частка м'яса та сала, що їх робітники купували на приватному ринку, становила відповідно 62 % та 44,7 %, а у службовців — 63,9 % та 54,4 % (Sigal 1929, 159). Це при тому, що ціни на приватному ринку Харківщини були вищі, ніж у державно-кооперативній торгівлі (Kharkivschina v cifrah ta faktah 1928/29, 39).

Наявність великої кількості приватних різниць, де часто й відбувався невідконтрольний державним податковим органам забій худоби, була важливим чинником, що сприяв нелегальній м'ясній торгівлі. До речі, обстеження НК-РСІ УСРР (квітень-грудень 1926 р.) виявило, що переважна частина забою худоби (86 % великих різниць та 92 % дрібних) перебувала в руках приватника (DAKhO, f. R-1641, ор. 1, spr. 42, ark. 238). Держава, намагаючись виправити цю ситуацію та послабити позиції приватника на м'ясному ринку, вживала задля цього адміністративні важелі впливу. Отже, було запроваджено

обов'язкову систему засолки всієї шкіряної сировини, що проходила через бійні, і тривалий (21 добу) санітарний карантин. Ці дії сприяли тому (як відзначали органи НК-РСІ), що «м'ясник підпав у економічну залежність від державного заготівельника і тому основна маса сировини бійні стала переходити у розпорядження державного заготівельника» (ДАКхО, ф. R-1641, оп. 1, spr. 42, ark. 238 zv.).

Великі «тузи» (так навіть у ділових документах тієї пори нерідко називали великих підприємців) м'ясного ринку у своїй повсякденній практиці прагнули адаптуватися/присотосуватися до обставин швидкоплинної ринкової кон'юнктури. За умов руйнації непу вони використовували найрізноманітніші методи тіньової діяльності, намагаючись не потрапити в поле зору податкових органів (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 4, ark. 46 zv.; оп. 19, spr. 53, ark. 65 zv.). «Форми нелегальної роботи приватного капіталу в галузі торгівлі й заготівель були дуже різноманітними, — зазначає один з тогочасних аналітиків. — Колишні торговці, маючи зв'язок із селянами, скуповували на селі продукти сільськогосподарського виробництва: зерно, борошно, крупи, м'ясо, сало, соняшникову олію та інше, і або самі виїжджали на базари як селяни, або наймали селян, які за невелику комісійну нагороду продавали з возів їхній товар. Така форма нелегальної роботи приватного капіталу через посередництво селян сприяла утворенню кадрів нелегальних торговців з кіл куркульського селянства...» (Sigal 1930, 7, 68).

Слід відзначити ту обставину, що серед самих тіньовиків м'ясного ринку траплялось чимало осіб з кримінальним минулим. Наприклад, у записці, яку направило керівництво харківського окрфінвідділу до НКФ УСРР (1929 р.), зазначалося, що в м'ясній торгівлі присутній «контингент торговців-вихідців з куркульських верств населення, нерідко люди з кримінальним минулим... Ці особи в більшості випадків виступають в якості підмінних (підставних) осіб, за спиною яких стоять звичайно найбільші прасоли» (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 1720, ark. 16, 39). Серед оптових закупників худоби лише одного харківського псевдокооперативу («Харчпродукт») перебували великі скотопромисловці, які вже раніше притягувалися до судової

відповідальності за ухиляння від оподаткування та за інші економічні злочини — Шандиба, Яковлев, Каждан та ін. (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, спр. 2019, арк. 275; ф. R-1179, оп. 18, спр. 142, арк. 2). Іншою помітною постаттю м'ясного та шкіряного ринків Харкова був О. П. Підкопай, неодноразово заарештовуваний правоохоронними органами за роки непу і засуджений до позбавлення волі за різні економічні злочини (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 170, арк. 8-8 зв.). Ще одним з видних ділків м'ясного ринку, який в роки непу був засуджений за ухиляння від сплати податків, але поновив невдовзі свою нелегальну підприємницьку діяльність, був Ященко (Єщенко) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 180). Очевидно, враховуючи цю обставину, харківське ДПУ для контролю за діяльністю приватної м'ясоторгівлі систематично вимагало від податківців надання списків усіх м'ясоторгівців Харкова, а також фінагентів, які з ними працювали (ДАКхО, ф. R-823, оп. 4, спр. 6, арк. 248).

Взагалі треба сказати, що в роки непу чимало приватних підприємців (і не лише м'ясного ринку) за різні злочини було притягнуто до судової відповідальності (як наслідок депрофесіоналізації та морально-правової аномії «непівської» генерації підприємницького корпусу). «Тепер немає жодного чимось помітного торгівця, якого б не притягали до відповідальності, який не сидів, не судився: за хабар, спекуляцію, скупку краденого ...», — констатував 1927 р. помічник генерального прокурора Радянського Союзу І. Кондурушкін (Volosnyk 2011, 44, 125). Намагаючись протидіяти тіньовому підприємництву, радянська держава активно використовувала адміністративне та кримінальне законодавство, правоохоронні, податкові та контролюючі органи — ДПУ, міліцію, кримінальний розшук, податкову службу, органи РСІ тощо.

Повсякденними явищами були вибір патенту на підставну особу, вибір патенту меншого розряду, ніж фактичний розмір підприємства, безпатентна торгівля м'ясом та забій худоби, свідоме зменшення розміру реального торговельного обігу підприємства тощо. Наприклад, за відомостями харківського окрфінвідділу (1928 р.), на харківському комунальному ринку (міському Благовіщенському базарі) через

м'ясоторгівця Чичканя, який мав патент 4-го розряду, проводили свої обладки зі збуту м'яса одразу 12 мешканців (М. Зінченко, І. Явченко, І. Молокосус та ін.) с. Печеніги, не вибираючи для себе відповідних торгових патентів (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 69, арк. 2-2-а). Щоб активно протидіяти безпатентній торгівлі м'ясоторгівців і скотопромисловців, податківці окрфінвідділу, співробітники Харківського відділу ДПУ та міліції час від часу проводили облави на міській скотобійні та скотних дворах. Під час таких облав м'ясоторгівців та скотопромисловців, які не мали патенту, затримували, а худобу, що їм належала, арештовували (ДАКхО, ф. R-823, оп. 4, спр. 6, арк. 1).

Більш масштабною була безпатентна торгівля харківських ділків м'ясного ринку. Харківські великі м'ясоторгівці-«тінювики» Ф. Харин (Халин), С. Федоров, Г. Єрмак, М. Сериков, С. Грабар та інші 1926 р. «умовили» колишнього (до 1917 р.) робітника ХПЗ, червоноармійця, учасника громадянської війни, але на той час уже безробітного, Г. Навального вибрати собі (тобто купити у фінвідділі) торговий патент 4-го розряду на продаж м'яса та скуповування худоби, обіцяючи високу заробітну плату (200 крб на місяць), а також сплату за нього всіх податків і видатків. Насправді, як потім виявилось, він отримував значно більше — по 500 і навіть 800 крб, причому значну частину цих грошей він пропивав (інколи до 380 крб на місяць!). І це притому, що середній заробіток робітника в промисловості тоді не перевищував 40-50 крб на місяць!) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 170, арк. 2; оп. 19, спр. 53, арк. 66). Ця група нелегалів-скотопромисловців неодноразово запевняла Г. Навального (а потім й інших найнятих ними підставних осіб) у своїй безумовній фінансовій підтримці в разі виникнення в нього «проблем» з податківцями, цинічно заявляючи, що навіть «якщо фінвідділ забере в нього речі вартістю 100 крб, то вони зроблять [йому] нову обстановку [тобто меблі. — Ю. В.] на 1000 крб.» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 53, арк. 66). Така систематична психологічна «обробка» підставних осіб згодом приносила тінювикам бажані результати. (Цікаво відзначити, що за відомостями харківських податківців у таких підставних осіб — торгівців м'ясом, часто не виявлялося майна взагалі!) (ДАКхО, ф. R-1179,

ор. 18, spr. 118, ark. 20). Зауважимо, що також не знайшли податківці майна і в самих ділків-скотопромисловців — Халина (Харина), Єрмака, Федорова, хоча їх нелегальні обіги перевищували 440 тис. крб на рік (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 161).

Отже, прикриваючись патентом лише одного Навального, на ринку «працювала» група великих м'ясоторгівців-нелегалів (причому не лише з Харкова) у складі 17 осіб. Її обіги лише за три місяці були 102 тис. крб (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 34 zv. 36). Обіг підпільного м'ясного «тресту», що діяв під орудою іншого значного ділка П. Єрмака, за рік становив 1 млн 781 тис. крб (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 36). Разом у справі ділків-нелегалів м'ясного ринку Харкова (станом на початок січня 1930 р.) податківці виявили 24 фігуранти (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 51-52). Після арешту Г. Навального та порушення проти нього кримінальної справи за несплату 60 тис. крб податків, знайшлися інші підставні особи, зокрема І. Швачка, М. Калашников (Пеньківський), колишній візник Ф. Власенко та ін. (ДАКНО, f. R-1179, op. 18, spr. 95, ark. 8; op. 19, spr. 53, ark. 66). Останній став активно виконувати різні таємні «доручення» «тузів» м'ясного ринку (Ф. Халина, Д. Єфименка, П. Ващенко та ін.): закуповував худобу, реалізовував м'ясо на ринках міста, прикриваючись своїм торговим патентом (ДАКНО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66; op. 18, spr. 170, ark. 4). Великі м'ясоторгівці-нелегали брати Шевченкови вибирали патент 4-го розряду на підставну особу селянина Слюсарєва і під його ім'ям займалися закупівлею та збутом худоби (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 161). Також «тузи» м'ясного ринку — Ф. Халин, Д. Єфименко, І. Степаненко, І. Шевченков, П. Ващенко, Г. Перепелиця, О. Федоров ще винаймали (при цьому кожен окремо!) штат робітників, які допомагали підставним особам здійснювати закупівлю і «транспортування» купленої худоби на бійню (ДАКНО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66).

Цікаво відзначити, що підприємці купували худобу не лише в місцевих селян, але й навіть поза межами України — у Воронежській губернії та Донській області. Частина закупленої худоби м'ясоторгівці потім перепродавали, відправляючи її на північ — у Москву, Ленінград тощо, отримуючи в такий спосіб чималі додаткові бариги (ДАКНО,

f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 32 zv., 33 zv.). Щомісячні обіги таких нелегальних м'ясоторгівців перевищували 30-50 тис. крб (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 34 zv.-35).

Чимало ділків м'ясного ринку (які володіли також і офіційно зареєстрованими в державних структурах торговими підприємствами), навіть попри широке використання ними підставних осіб для прикриття тіншової діяльності, все ж не зуміли повністю приховати доходи від податківців, а отже, опинилися серед великих боржників податкових органів. Наприклад, П. Єрмак «заборгував» харківському окрфінвідділу приблизно 2,6 тис. крб, О. Підкопай — 1,4 тис. крб, М. Павлій — 5,1 тис. крб, Г. Левоненко — 5 тис. крб, Є. та І. Шевченкови — відповідно 5,5 і 20 тис. крб. Проте найбільшим боржником був уже згаданий вище І. Н. Задорожний (акціонер товариства «Приватно-скот-м'ясо»), який заборгував податківцям понад 250 тис. крб (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 643, ark. 130).

Нелегальній підприємницькій діяльності ділків м'ясного ринку в Харкові сприяла корупція, що за роки непу пустила глибоке коріння в середовищі працівників ветеринарного нагляду, службовців державного та господарського апарату різних ланок (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 65). Як повідомляв харківський окрфінвідділ (грудень 1927 р.) до місцевого відділу ДПУ, чимало підпільних м'ясоторгівців та скотопромисловців працювали під прикриттям сільських рад, службовці яких за гроші видавали їм фіктивні посвідчення на ім'я селян. При цьому нерідко селяни навіть супроводжували продажу скотопромисловцю худобу до місця її реалізації (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 32). На початку 1928 р. до судової відповідальності притягли групу приватних м'ясоторгівців на чолі з Єщенком (Яшенком), що діяла в одному з районів Харківського округу під «прикриттям» селянина Усова, який вибрав торговий патент 3-го розряду (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 161). А «допомогав» їм здійснювати масштабну нелегальну закупівлю худоби голова Шевченківської селищної ради (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 111). Голову Гаврилівської сільради Ольшанського району Харківського округу П. Є. Ткача, який «у безвідповідальному порядку» видавав «довідки т. зв. селянам»

на право забою, прогону та продажу худоби, запідозрили, що він сам займається таємним забоєм худоби (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 643, ark. 36-36 zv.). Лише за 1928 р. у нелегальних приватних заготівельників харківській податківці вилучили 185 голів худоби (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 113).

В іншій інформації Харківського окрфінвідділу (1928 р.) повідомлялося, що апарат харківської міської «бійні сприяє безпатентній м'ясній торгівлі» (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 4, ark. 46). Згідно з характеристикою, що її дали працівники харківської податкової інспекції: «Харківська міська бійня, будучи в організації справи та взаємовідносинами між співробітниками та клієнтурою найгіршою з усіх великих різниць великих міст Радянського Союзу... систематично допускає до забою осіб, не причетних до обслуговуючого апарату, допускає власників худоби до забою та отримання м'яса» (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 4, ark. 46). При цьому цікаво відзначити, що рядові працівники харківської міської бійні прекрасно «...знали, що худоба належить ...ділкам — Степаненку, Федорову та іншим, які ховаються під фірмою Власенка», але «пролетарі» виявили байдуже ставлення щодо цього (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66). Корупція співробітників бійні була важливим чинником, що «допомагав» тіньовикам-м'ясоторгівцям ухилятися від сплати податків.

Слід зазначити, що харківські тіньові скотопромисловці-прасоли активно здійснювали забій худоби також і поза бійнею, намагаючись уникнути будь-якого контролю з боку державних податкових структур. Про це свідчить інформація органів ДПУ УСРР, які посилили нагляд за діяльністю скотопромисловців. Наприклад, на початку лютого 1929 р. ДПУ повідомило харківський окрфінвідділ, «що забоєм худоби займаються холодногірські прасоли у кількості 10-12 ос., які проводять таємний забій худоби по різних дворах у селищі Кам'янка біля Холодної Гори». Повідомлялося також, що на чолі цієї групи прасолів стоять Тимченко І. П., Тимченко Г. (на прізвисько «Портной») та Яковлев О. Торгові патенти вони вибирали на ім'я своїх дружин (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 95, ark. 140). Це була поширена практика в часи згортання непу. Раніше, у жовтні 1928 р., Харківський окрвдділ ДПУ повідомив

окрфінвідділ про групу скотопромисловців (у списку 12 осіб — Халин, брати Єрмаки, Ващенко, Яценко та ін.), які не мали патентів і проводили нелегальні оборудки щодо закупки великих партій живої худоби (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, spr. 95, ark. 180).

В іншій інформації окрвідділу ДПУ (березень 1929 р.) йшлося про гуртову безпатентну торгівлю м'ясом на Кінному та Благовіщенському базарах, що її здійснював колишній акціонер «Приватно-скот-м'яса» М. І. Крупенко (він мав також прізвище Задонський). Його щоденні обіги від таємного продажу м'яса становили від 1 000 до 1 500 крб (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, spr. 95, ark. 178).

Іншим методом роботи приватника-нелегала було використання ним різних кооперативних організацій для прикриття своєї діяльності. Скотопромисловці часто входили в довіру кооперації і під виглядом її агентів проводили широкомасштабні комерційні операції, під час яких вони разом із закупівлею худоби для кооперації закупляли худобу й для себе (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, spr. 53, ark. 65 zv.; spr. 95, ark. 58). Справа в тому, що, закриваючи під адміністративно-податковим натиском свої підприємства, багато непманів намагалися продовжити свою комерційну діяльність, але вже в тіньовому секторі економіки, «подали від очей» державних органів. Під тиском саме державних органів УСРР (наркомторгу, держбанку, наркомфіну та ін.), що після переходу до індустріалізації країни стали розглядати приватних підприємців як небажаних конкурентів держави на ринку сільськогосподарської сировини та як «дезорганізаторів» ринку, приватна торгівля м'ясом лише за один рік — з 1927/28 р. по 1928/29 р. скоротилася на 45 %, бакалійно-гастрономічна на 30 %, а сільськогосподарськими продуктами на 35 % (Volosnyuk 2014, 265). Тобто більшовицька держава своєю «класовою політикою» щодо інституту приватного підприємництва всіляко обмежувала та ускладнювала діяльність підприємців, витискаючи їх з легального сектора торгівлі та заганняючи до підпільної сфери економіки.

Вже на початку 1928 р. в умовах переходу сталінського керівництва до використання надзвичайних методів управління країною, НКФ УСРР своїм циркуляром за № 443 від 24 січня 1928 р. зобов'язав банки,

товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства повністю припинити кредитування підприємців, які здійснювали відправку м'яса та худоби, а також приватних заготівельників м'яса (Oficijnij buleten' NKF USRR1928, 34 (130), 6 lutogo). Отже, ця група підприємців, яку НКФ УСРР позбавив легальної кредитування, була змушена звертатися до послуг нелегального позичкового ринку за грошовими ресурсами, де умови фінансування були значно гірші. А це, своєю чергою, мало негативно вплинути на ціни приватного м'ясного ринку в бік їхнього підвищення. Пізніше новий циркуляр НКФ УСРР для виявлення приватних скупників худоби та притягнення їх до оподаткування зобов'язав усіх заготівельників, заготівельні контори та агентства Укрм'яса (державний трест) надавати свої авансові звіти на перегляд до податкової інспекції (Oficijnij buleten' NKF USRR1930,14 (302),14 sichnua).

У такій ситуації чимало підприємливих (тобто «з лав непівської» генерації нової буржуазії, проте найменш «цивілізованих» її представників) ділків стали віддавати перевагу інвестуванню коштів, вилучених після закриття своїх торгово-промислових закладів, у різні громадські організації та особливо в кооперативні організації, попутно набуваючи собі різними «неправедними» шляхами й членство у профспілках (що було суворо заборонено «позбавленцям-підприємцям» чинним законодавством). Тут їх приймали на роботу як службовців або спеціалістів, виплачуючи при цьому певний відсоток за внесений ними капітал або передані кооперативні підприємства (Volosnyk 2014, 297).

Це була одна з численних форм вияву соціальної мімікрії у представників «непівської» генерації підприємців. Дуже далекі від нормальних умови функціонування інституту приватного підприємництва в 1920-ті рр., м'яко кажучи, не сприяли появі генерації цивілізованих підприємців. Наприклад, за перевіреними відомостями харківського окрфінвідділу (1928 р.), місцеві артілі прийняли на роботу як спеціалістів сім великих ділків м'ясного ринку (О. Підкопай, брати А. та С. Говзamani, П. Єрмак, П. Павлій, Ф. Шандиба, І. Родіонов) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 643, ark. 53). Участь підприємців

«у підприємствах артілей під виглядом членів артілей або під видом негласних фінансистів» податкові органи визнавали як одну з багатьох форм ухиляння від сплати податків, а отже, як нелегальну діяльність (ДАКхО, ф. R-845, оп. 3, спр. 2034, арк. 28). Прикриваючись маркою кооперації, вони розгорнули свою нелегальну комерційну діяльність (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 170, арк. 8). Очевидно, саме цим можна пояснити значне зростання обертів (в декілька разів) кооперативних закладів, які торгували м'ясом (Kharkivs'ka okruga1927, 62-72). Наприклад, за повідомленням Харківського окружного відділу ДПУ від 6 листопада 1928 р. артіль «М'ясне діло» вибирала патент на ім'я громадян Я. Угніченка та П. Марченка, але «в дійсності ця артіль існує на кошти громадян О. Лапіна та П. Булатникова, що являються нібито службовцями цієї артілі» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 58).

Особливо активно ділки намагалися використовувати інвалідну кооперацію, якій постійно бракувало необхідних для активної діяльності обігових коштів. Користуючись цією обставиною, а також тим, що держава надавала кооперативам чималі пільги (податкові, кредитні тощо), підприємливі ділки нерідко намагалися перетворити таке кооперативне підприємство на суто приватнокапіталістичне підприємство (тобто мовою того часу на «лжекооператив»), при цьому саму марку кооперації ділки використовували як своєрідну ширму для прикриття своїх справ (Volosnyk 2014,147-148).

Вельми показовою виявилася діяльність групи великих приватних м'ясоторгівців на чолі з А. П. Говзманом в інвалідному товаристві «Харчпродукт» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 142, арк. 1, 1-а, 2). Матеріали кримінальної справи, а також інформація окрфінвідділу дозволяють відтворити цілісну картину того, як ділкам м'ясного ринку вдалося використати інвалідну кооперацію для власного збагачення. Восени 1928 р. харківський окружний відділ ДПУ провів розслідування щодо «зловживань» у кооперативному товаристві «Харчпродукт», наслідком яких були великі збитки, заподіяні державним органам (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 142, арк. 2). Розслідування встановило, що в «Харчпродукті» діяла група великих ділків, тісно пов'язаних з приватним ринком.

Головним «фігурантом» справи став великий харківський м'ясоторгівець з великим стажем комерційної роботи А. П. Говзман. Це був уже немолодий (1878 р. н.) досвідчений фахівець, справжній професіонал у своїй справі, спритний підприємець, який намагався адаптуватися до швидкоплинних умов непу другої половини 1920-х рр. Йому вдалося у 1926 р. набути членства у профспілці. Це відкрило перед ним доволі широкі можливості для проникнення в кооперацію. Працюючи в м'ясному відділі Цекомпому (Центральний комітет допомоги), А. П. Говзман одночасно продовжував займатися власним бізнесом, при цьому часто провадив свою торгівлю через підставних осіб (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275; f. R-1179, op. 18, spr. 142, ark. 2). Потім він передав своє підприємство (з обігом у 60 тис. крб) інвалідній кооперації «Колективна праця», а сам влаштувався туди ж як торговий агент, отримуючи за це певний відсоток з обігу (CDAVO Ukraini, f. 539, op. 5, spr. 1295, ark. 159). У грудні 1927 р. він «увійшов у згоду» з головою «Колективної праці» І. Биковим, а також з контролером окружної інвалідної кооперації Сафроненком (хоча обидва були членами КП(б)У) і за їхньої участі організував артіль «Колм'ясторг». Ці ж особи із залученням великих м'ясоторгівців невдовзі (восени 1927 р.) організували ще одну артіль різки м'яса «М'ясозбут», контора якого розташовувалася на квартирі у А. П. Говзмана. Через деякий час після того, як було затверджено статут «М'ясозбуту», Говзман, Биков і Сафроненко на початку лютого 1928 р. організовують нове товариство «Харчпродукт». Причому А. Говзман вніс у це товариство власні 3 тис. крб. Метою діяльності «Харчпродукту» була купівля задля забою худоби та постачання м'яса на ринок (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275). У товариство «влилися» кілька колективів інвалідної кооперації, а також ділки м'ясного ринку, які паралельно продовжували працювати на ринку самостійно, прикриваючи свою діяльність ширмою «Харчпродукту» (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275).

До складу керівництва товариства увійшли: голова Биков, члени правління Грудинов-Кер (торгівець), Волосников (син великого м'ясоторгівця). Сам Говзман теж був членом правління, завідувачем м'ясобази, касиром, заготівельником худоби (через

якого проходила майже вся закупівля худоби), продавцем м'яса тощо (тобто виконував багато «розсіяних» згідно з теорією Й. Шумпетера підприємницьких функцій). Закупниками худоби були призначені великі скотопромисловці, що вже раніше притягувалися до судової відповідальності за укриття об'єктів оподаткування, таємний забій худоби тощо: Шандиба, Яковлев, Каждан, Федоров, Шаравка, Горовської та ін. (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2019, ark. 275; ф. R-1179, оп. 18, spr. 142, ark. 2). Бухгалтером був запрошений приятель Говзмана — Н. М. Гельман (колишній червоногвардієць і співробітник ВУЧК), який мав практичний досвід роботи у сфері комерції та бухгалтерської справи (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2022, ark. 51). На посаду завідувача торговельним відділом було запрошено В. К. Липкіна — колишнього керівника загону червоних партизанів, інваліда війни (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2019, ark. 277 зв.). Він був особою, яка мала досить солідний досвід комерційної діяльності в різних сферах бізнесу. За версією слідства, з його приходом у товаристві була істотно «удосконалена техніка розкрадань» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 142, ark. 2,6). Одночасно було набрано штат співробітників «зі сторони», внаслідок чого дійсних інвалідів праці в товаристві стало нараховуватися не більше 12-15 осіб (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, spr. 142, ark. 2).

Розслідування виявило численні порушення податкового законодавства та зловживання в діяльності товариства. Зокрема з'ясувалося, що худобу закупили на ярмарках без жодного контролю та відповідних документів. При цьому порушували встановлені наркомторгом УСРР т. зв. «лімітні ціни» (тобто граничні ціни, визначені для приватної торгівлі), а для того, щоб утруднити контроль за фактично сплаченими сумами в наданих документах (рахунках) на закуплену худобу, фіксувалася не тільки кількість її голів, а часто лише загальна сума всієї закупленої партії голів худоби. Не було здійснено облік ваги худоби як у момент закупівлі, так і під час наступного прийому живої худоби працівниками «Харчпродукту» та облік фактичного виходу м'яса та відходів. Не здійснювався й облік фактичного надходження на бійню закупленої худоби (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2019, ark. 276).

Також було виявлено, що для приховування приватних підприємців від «пильного ока» податкових органів А. Говзман, відпускаючи їм м'ясо, фіксував продаж на вигадані імена. Було також привласнення великих сум (від 1,5 тис. до 10 тис. крб) через списання значних сум на витрати, яких не було насправді (наприклад, нібито на корм худоби на стоянках) (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 276; f. R-1179, op. 18, spr. 142, ark. 2). Бухгалтерську звітність також свідомо заплутували Гельман і Липкін (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275 zv.).

Внаслідок зловживань кооперативному товариству було заподіяно збитків на суму 40 тис. крб. Через це «Харчпродукт» змушений був припинити існування. Слід зазначити, що спроби деяких членів ревізійної комісії «Харчпродукту» протидіяти зловживанням завершилися їх виключенням зі складу товариства. Керівництво окружного правління інвалідної кооперації, навпаки, не тільки не намагалось припинити ці зловживання, але й фактично їх прикривало, підтримуючи керівництво «Харчпродукту» (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2019, ark. 275 zv.). За вироком суду А. П. Говзмана було засуджено до 3-х років позбавлення волі, Н. М. Гельмана — до 10-ти років ув'язнення з конфіскацією майна. Судового переслідування зазнали й інші керівники «Харчпродукту» (ДАКхО, f. R-871, op. 11, spr. 2022, ark. 28; f. R-1179, op. 18, spr. 142, ark. 276).

Раніше (восени 1926 р.) за нелегальну діяльність на м'ясному та шкіряному ринках був засуджений великий харківський крамар О. П. Підкопай, який після звільнення з тюрми у вересні 1927 р. також «приєднався» до інвалідної кооперації «Колм'ясторгу», де згодом розгорнув свою нелегальну комерційну діяльність (ДАКхО, f. R-1179, op. 18, spr. 170, ark. 8). Проте така його діяльність невдовзі знов привернула прискіпливу увагу податківців. У листопаді 1927 р. харківський окрфінвідділ звернувся до місцевого управління кримінального розшуку з проханням «прослідкувати за місцем проживання» О. П. Підкопая та інших таємних скупників худоби і м'ясоторгівців-нелегалів (І. Ляпуна, О. П. Яковлева) (ДАКхО, f. R-1179, op. 19, spr. 95, ark. 48). Проте за браком документів складно сказати, чим закінчилася ця історія.

В умовах наступу на приватний капітал влада активніше повела боротьбу з лжекооперативами, використовуючи для цього адміністративно-репресивні методи. За даними НК-ПСІ УСРР, лише за один 1928 р. у Харківському окрузі за лжекооперативність було ліквідовано 32 % артілей (CDAVO Ukraini, f. 8, op. 5, spr. 665, ark. 13). Вживали й більш суворих заходів. Для посилення боротьби з псевдокооперативами у вересні 1929 р. було прийнято поправку до кримінального кодексу УСРР, що запроваджувала кримінальну відповідальність за створення та керівництво лжекооперативом і передбачала покарання у вигляді позбавлення волі терміном до 5 років з конфіскацією всього або частини майна (Skubij 2017, 225).

Напередодні згорання непу скотопромисловці та м'ясоторгівці Харкова певною мірою «легітимізували» та розширили сферу своєї діяльності, оскільки їм вдалося створити (серпень 1927 р.) власне акціонерне товариство «Приватно-скот-м'ясо», що мало діяти цілком легально (ZU USRR. 1927, № 2, St. 11, Vid. II).

Після того як акціонерне товариство було зареєстроване наркомторгом УСРР у грудні 1927 р. (CDAVO Ukraini, f. 423, op. 5, spr. 22, ark. 57), до його складу увійшла велика група колишніх оптових скотопромисловців та м'ясоторгівців-тіньовиків, причому не лише з різних районів України (Харкова, Миргорода, Богодухова, Нової Водолаги), але навіть з Валуйок та Москви. Ці особи привнесли свій досвід «тіньової роботи» в діяльність товариства й почали активно «працювати» як «заготівельники», грубо порушуючи як статут товариства, так і чинне податкове законодавство (DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 53, ark. 66 zv.; op. 18, spr. 643, ark. 54). Крім того, з'ясувалося, що частина з них мала велику податкову заборгованість перед харківським окрфінвідділом (DAKhO, f. R-1179, op. 18, spr. 643, ark. 193; op. 19, spr. 95, ark. 106). Невдовзі виявилися зловживання та значні порушення в діяльності «Приватно-скот-м'яса».

Зокрема з'ясувалося, що всупереч вимогам законодавства фактично зібраний станом на 1 липня 1928 р. капітал товариства виявився значно меншим, ніж це було передбачено його статутом (CDAVO Ukraini, f. 423, op. 5, spr. 22, ark. 36; Sigal 1929, 14). Обстеження товариства у червні

1928 р. показало, що відбулася роздача окремим особам-акціонерам акціонерного капіталу (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 117), а деякі з акціонерів, наприклад Г. С. Левоненко, навіть «зуміли» привласнити чималі кошти (18 тис. крб), що належали товариству (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 134). З'ясувалося, що скупники заготовляли м'ясо не лише для інших роздрібних підприємств, але й для власних. Це суперечило нормам статуту товариства (а також і податковому законодавству), що забороняли окремим акціонерам вести торгівлю самостійно (CDAVO Ukraini, ф. 423, оп. 5, спр. 22, арк. 36).

«Звіти окремих груп заготівельників фабрикувалися ... Худоба скуповувалася окремими заготівельниками ... Одночасно відбувався й оптовий продаж м'яса на базарах з возів, а також з роздрібних крамниць. Власники останніх ... входили до акціонерного товариства», — читаємо в доповіді харківського окрфінвідділу про нелегальну діяльність «Приватно-скот-м'яса» (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 192 зв.). За неправильну вибірку патентів «Приватно-скот-м'ясо» було оштрафовано на 2 тис. крб (CDAVO Ukraini, ф. 423, оп. 5, спр. 22, арк. 37). Також з'ясувалося, що товариство не дотримувалося т. зв. «лімітних цін» (тобто граничних цін), директивно встановлених наркомторгом УСРР для підприємств приватної торгівлі (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 54). Податківці встановили факти «неправильного ведення бухгалтерії» товариства, підробки фінансових документів заготівельниками тощо (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 53, арк. 66; спр. 95, арк. 106). Навіть більше, був виявлений факт знищення акціонерами «Приватно-скот-м'яса» бухгалтерських документів (!) (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 130).

Уже перша вимога окрфінвідділу до товариства сплатити аванс у рахунок зрівняльного збору (вид податку. — Ю. В.), вирахованого з операцій торгівців і скупників (заготівельників) худоби (з нелегальним минулим), які увійшли до складу акціонерів «Приватно-скот-м'яса», призвела до їх негайної «втечі» з товариства (зрозуміло, разом зі своїми паями). Такі ділки, що «накопичили» великий досвід у справі ухилення від оподаткування, як і раніше, не бажали сплачувати податки (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 117, 193). Це, своєю чергою, призвело

до дезорганізації всієї роботи товариства, оскільки внаслідок «втєчі» великих скотопромисловців, які були основними заготівельниками м'яса для роздрібних м'ясоторгівців-акціонерів товариства, останні залишилися без постачальників цього продукту.

Спроба керівництва «Приватно-скот-м'яса» налагодити постачання своїх акціонерів-роздрібників (на комісійних началах) за рахунок укладання відповідної угоди з державним Укрм'ясотрестом виявилася невдалою, оскільки з'ясувалося, що роздрібні крамарі не мали достатніх власних коштів, щоб своєчасно сплачувати за поставлене трестом м'ясо (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 193). Вони також були позбавлені й можливості отримати грошову позику, оскільки наркомфін УСРР, як уже йшлося вище, заборонив банкам, ТВК й іншим кредитним установам кредитувати приватних м'ясоторгівців (Офісіуніј bulletin' NKF USRR1928, 34(130), 6 lutogo). Внаслідок складної ситуації, що склалася восени 1928 р., «Приватно-скот-м'ясо» вимушено припинило діяльність, а 6 грудня 1928 р. було ліквідоване УЕН, так і не сплативши державі податки на суму 100 тис. крб (ДАКхО, ф. R-845, оп. 3, спр. 1996, арк. 81; ф. R-1179, оп. 19, спр. 85, арк. 94; спр. 95, арк. 106 зв.). Після цього харківський окрфінвідділ виніс постанову щодо притягнення до кримінальної відповідальності правління цього товариства та його деяких акціонерів за банкрутство та злісну несплату податків (ДАКхО, ф. R-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 107; оп. 18, спр. 643, арк. 231 зв.). Пізніше правоохоронні органи здійснили кримінальне переслідування членів правління та деяких великих акціонерів «Приватно-скот-м'яса».

Водночас ліквідація цього товариства досить відчутно вдарила по споживачах м'ясного ринку. У зв'язку з цим слід відзначити, що згідно з рішенням УЕН (грудень 1928 р.) наркомторгу УСРР було доручено вжити заходів щодо «безперебійного постачання м'ясом населення тих районів, де його здійснювало товариство» (ДАКхО, ф. R-845, оп. 3, спр. 1996, арк. 81). Проте, на жаль, немає жодних даних про те, як було виконано це рішення вищого економічного органу УСРР.

В умовах згорання непу та активного використання надзвичайних заходів центральна та місцева влада значно посилили боротьбу з нелегальною м'ясною торгівлею. Наприклад, 2 січня 1928 р. вийшов

таємний обіжник за підписами керівників генеральної прокуратури, ДПУ та наркомторгу УСРР, що для боротьби зі спекулятивними тенденціями на шкіряному ринку передбачав кримінальне покарання та великий штраф за таємний забій худоби для збуту або перепродажу шкірсировини та м'яса (Derzhavnyj arkhiv Khersons'koï oblasti, f. R-381, op. 2, spr. 22, ark. 37). Вже на початку 1928 р. за розпорядженням місцевої влади в деяких районах Харківської округи була закрита вся м'ясна торгівля (DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 91, ark. 3). На початку 1929 р. керівництво Харківського окрвиконкому, відповідаючи на запит ДПУ УСРР від 12 грудня 1928 р. про стан боротьби з нелегальною торгівлею на місцевому м'ясному ринку, зазначало, що було дано відповідну таємну директиву керівникові міської міліції Харкова. В ній, зокрема, ішлося: «На Харківському ринку за останні часи появилася значна кількість приватників, які під видом селян, з возів провадять безпатентну торгівлю м'ясом ...». У зв'язку з цим міліції пропонували «... провести посилену, але не ударну боротьбу з такою спекуляцією, особливо на базарах, притягаючи м'ясоторгівців, що не мають патенту ... до відповідальності» (DAKhO, f. R-564, op. 4, spr. 46, ark. 116; f. R-845, op. 8, spr. 151, ark. 79, 80).

Правоохоронні органи невдовзі притягнули до судової відповідальності нелегальних м'ясоторгівців. Про це свідчать матеріали судових процесів, що відбулися в Харкові взимку 1930 р. Наприклад, за безпатентну торгівлю м'ясом та несплату 401 крб податку в лютому 1930 р. харківський окружний суд зобов'язав О. С. Бреславця сплатити великий штраф (DAKhO, f. R-871, op. 11, spr. 2148, ark. 16). При цьому органи ДПУ ще до цієї «події» зуміли «з'ясувати», куди він інвестував вилучені після припинення своєї підприємницької діяльності кошти (DAKhO, f. R-1179, op. 19, spr. 95, ark. 69). Тоді ж за несплату податків та безпатентну торгівлю було засуджено до виплати великого штрафу м'ясоторгівців та скотопромисловців П. Ф. Ієвенка та Д. М. Ієвенка (DAKhO, f. R-871, op. 11, spr. 2148, ark. 15, 18). Гіршою була ситуація в інших боржників-м'ясоторгівців. Наприклад, м'ясоторгівця Ю. Лещенка за «злісну» несплату податків у розмірі 965 крб харківський суд (лютий 1930 р.) засудив до одного року ув'язнення. Ще один м'ясоторгівець

П. І. Гарбуз за несплату лише 340 крб податку засуджений до одного року тюрми з утриманням за власний рахунок (!) (ДАКхО, ф. R-871, оп. 11, spr. 2148, ark. 13, 14). І таких прикладів багато.

Під час проведення насильницької суцільної колективізації державні органи посилили боротьбу з приватним ринком та ухвалили рішення, що фактично унеможлилювали приватну заготівлю та м'ясоторгівлю (ДАКхО, ф. R-871, оп. 17, spr. 9, ark. 1-24). Наприклад, нелегальний, а мовою урядової постанови «хижацький забій худоби» визнавався постановою ЦВК та РНК СРСР від 16 січня 1930 р. «одним із засобів шкідництва з боку куркулів», яким вони «підривають колективізацію». У таких осіб наказували конфісковувати худобу та сільськогосподарський реманент. Окрім цього, винні підлягали кримінальному покаранню у вигляді позбавлення волі терміном «до 2 років з виселенням з даної місцевості» (SZ SSSR, 1930, № 6, st. 66).

Посилюючи боротьбу не лише з нелегальною, але й з дозволеною (до того часу!) чинним законодавством приватною торгівлею, більшовицька влада на початку 1930-х рр. ухвалює низку антипідприємницьких законів. У травні 1932 р. постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) зобов'язала місцеві органи влади «викорінювати приватників та перекупників-спекулянтів, що намагаються нажитися на м'ясній торгівлі трудящих селян» (SZ SSSR, 1932, № 33, st. 195). Ще суворіша була постанова ЦВК та РНК СРСР від 22 серпня 1932 р., що вимагала від органів ОДПУ, прокуратури та місцевої влади вжити рішучі «заходи щодо викорінення спекуляції, застосовуючи до спекулянтів і перекупників ув'язнення до концтабору терміном від 5 до 10 років без права застосування амністії» (SZ SSSR, 1932, № 65, st. 375). Уже під час Голодомору на початку грудня 1932 р. влада під виглядом боротьби зі спекулянтами м'ясом та перекупниками взагалі забороняє в Україні «будь-яку торгівлю м'ясом, худобою та м'ясною продукцією» (SZ USSR, 1932, № 36-40, st. 265). А 25 грудня 1932 р. було внесено істотні зміни до кримінального кодексу УСРР (SZ USSR, 1932, № 34-35, st. 216). Відтепер будь-яка скупка та перепродаж приватними особами для наживи (спекуляції) продуктів сільського господарства і предметів масового споживання каралася позбавленням волі терміном не менше

5 років з конфіскацією всього або частини майна. Тобто відтепер будь-яка комерційна діяльність (до того часу ще цілком законна!) унеможливилася, оскільки стала прирівнюватися державою до спекуляції.

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що протягом другої половини 1920-х — на початку 1930-х рр. у Харкові функціонував нелегальний м'ясний ринок, що відігравав досить помітну роль у задоволенні попиту городян на м'ясо та м'ясну продукцію. Його головними «акторами» (тобто нелегально господарюючими суб'єктами) були здебільшого великі скотопромисловці та м'ясоторгівці, досить тісно пов'язані між собою. В умовах згортання непу приватні підприємці під сильним натиском держави змушені були закривати свої легально діючі підприємства, а кошти, що вивільнилися, виводити в тіньову сферу. У такий спосіб вони намагалися уникнути все більшого державного податкового тиску та контролю. Щоб уникнути контролю з боку державних органів, ділки м'ясного ринку мали арсенал засобів: ухилялися від вибору патентів (тобто вели безпатентну торгівлю) або здійснювали вибір патентів на підставних осіб, підкуп службовців (сільрад, ветнагляду, персоналу різниць тощо), використовували різноманітні форми соціальної мімікрії, зокрема й створення лжекооперативів, здійснювали різного роду численні махінації з фінансовими документами тощо.

Намагаючись у будь-який спосіб адаптуватися до складних обставин руйнації ринкових відносин, спритні ділки харківського м'ясного ринку для прикриття своєї нелегальної діяльності навіть спромоглися використати таку організаційно-правову форму господарської діяльності, як приватне акціонерне товариство, прагнучи в такий спосіб прикритися статусом юридичної особи та уникнути особистої відповідальності, а також використати податкові та кредитні пільги, передбачені чинним законодавством. Проте внаслідок численних зловживань, грубих порушень акціонерами статуту товариства та вимог податкового законодавства це товариство було невдовзі ліквідовано. Наслідком стало погіршення постачання м'ясом споживчого ринку не лише Харкова, але й навколишніх районів.

Намагаючись у будь-який спосіб протидіяти тіньовому підприємництву та знищити нелегальний м'ясний приватний ринок, більшовицька держава в цей час активно застосовувала як суворі економічні, так і (переважно) адміністративно-репресивні методи. Системне використання цих заходів в умовах ліквідації непу фактично мало на меті повне знищення приватноторговельного підприємництва в цій сфері (зокрема й легального).

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO). (In Ukrainian)
Державний архів Харківської області (ДАХО).

Derzhavnyj arkhiv Khersons'koi oblasti. (In Ukrainian)
Державний архів Херсонської області.

Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady (TsDAVO) Ukrainy. (In Ukrainian)
Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України.

Kharkivs'china v cifrah ta faktah. Kharkiv, 1928/29. (In Ukrainian)
Харківщина в цифрах та фактах. Харків, 1928/29.

Kharkivs'ka okruga. Statistichnij schorichnyk. Kharkiv, 1927. (In Ukrainian)
Харківська округа. Статистичний щорічник. Харків, 1927.

Kron, С. Potrebytel'skaya kooperacia na novom etape. *Voprosy torgovli*, 1930, no. 7, s. 35-48. (In Russian)

Крон, Ц. Потребительская кооперация на новом этапе. *Вопросы торговли*, 1930, № 7, с. 35-48.

Kul'chyts'kyu, S. *Komunizm v Ukraini: pershe desyatyrichchya (1919–1928)*. Kyiv, 1996. (In Ukrainian)

Кульчицький, С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ, 1996.

Lantuh, V. *Stanovlenye i razvitye torgovli v Ukraine v 1921–1932 gg.* Kharkiv, 1992. (In Russian)
Лантух, В. *Становление и развитие торговли в Украине в 1921–1932 гг.* Харьков, 1992.

Lobach, K. *Непману на споживчому ринку України (20-ті роки)*. Kyiv, 1994. (In Ukrainian)
Лобач, К. *Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки)*. Київ, 1994.

Materialy do zvituu Kharkivs'koi mis'koi radi XI sklikannya za 1926–27 i 1927–28 roky. Kharkiv. (In Ukrainian)

Матеріали до звіту Харківської міської ради XI скликання за 1926–27 і 1927–28 роки. Харків.

Ofitsiynij buleten' Narodnogo komisariatu finansiv (NKF) USRR, 1928, no. 34 (130), 6 lutogo. (In Ukrainian)

Офіційний бюлетень Народного комісаріату фінансів УСРР, 1928, № 34 (130), 6 лютого.

Ofitsiynij buleten' Narodnogo komisariatu finansiv (NKF) USRR, 1930, no. 14 (302), 14 sichnya. (In Ukrainian)

Офіційний бюлетень Народного комісаріату фінансів (НКФ) УСРР, 1930, № 14 (302), 14 січня.

Opatckij, M. *Privatne torgivel'ne i promislove pidpriemnictvo u Kharkovi v period NEPu (1921–1929).* Avtoreferat dysertatsii na здobuttia naukovoho stupenia kandidata istorychnykh nauk. Kharkiv, 2013. (In Ukrainian)

Онацький, М. *Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928).* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2013.

Pirih, O., Chernyak, D. *Pidpriemnictvo v Ukraini: vid vitokiv do s'ogodennya.* Kyiv, 2011. (In Ukrainian)

Піриг, О., Черняк, Д. *Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення.* Київ, 2011.

Scherbina, I. Posilennya nelegal'noi pidpriemnic'koi diyal'nosti ta borot'ba z neiu v roky zlamu nepu (kinets' 1920-h-pochatok 1930-h rokov). *Kul'tura narodov Prichernomor'ya,* 2005, no. 73, s. 209-213. (In Ukrainian)

Щербіна, І. Посилення нелегальної підприємницької діяльності та боротьба з нею в роки зламу непу (кінець 1920-х-початок 1930-х рр.). *Культура народів Причорномор'я,* 2005, № 73, с. 209-213.

Sigal, B. V. *Do pitannya pro privatnij kapital na Ukraini: statistiko-ekonomichny naris.* Kharkiv, 1929. (In Ukrainian)

Сігал, Б. В. *До питання про приватний капітал на Україні: статистико-економічні нариси.* Харків, 1929.

Sigal, B. *Privatnij kapital na schlyahu do likvidacyi. Bilshovik Ukraini,* 1930, no. 7, s. 62-75. (In Ukrainian)

Сігал, Б. *Приватний капітал на шляху ліквідації. Більшовик України,* 1930, № 7, с. 62-75.

Skubiy, I. *Torgivlya v Kharkovi v roky nepu (1921–1929): ekonomika ta povsyakdennist'.* Kharkiv, 2017. (In Ukrainian)

Скубій, І. *Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність*. Харків, 2017.

Sobranie zakonov i rasporyazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva SSSR. Moskva, 1930-1932. (In Russian)

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. Москва, 1930-1932.

Sobranie zakonov i rasporyazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. Har'kov, 1930-1932. (In Russian)

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Харьков, 1930-1932.

Sokolov, F. *Akcionirovanie chastnogo kapitala dlya raboty v kustarnoj promyshlennosti. Vestnyk promyslovoj kooperaciy*, 1927, no. 12 (53), s. 12-18. (In Russian)

Соколов, Ф. *Акционирование частного капитала для работы в кустарной промышленности. Вестник промысловой кооперации*, 1927, № 12 (53), с. 12-18.

Volosnyk, Yu. P. *Pidpnyemtsi i privatne pidpnyemnytstvo v radians'kij derzhavi v dobu NEPu na materialakh Ukrainy*. Kharkiv, 2014. (In Ukrainian)

Волосник, Ю. П. *Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України)*. Харків, 2014.

Volosnyk, Yu. P. *Nova burquaziya: risy povsyakdenного zhittya ta diyal'nosti v period nepu. Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia» [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History]*, вип. 44, 2011, s. 122-129. (In Ukrainian)

Волосник, Ю. П. *Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 44, 2011, с. 122-129.

Zibrannya uzakonen' i rozporyadzen' robitnichogo i selyans'kogo yuryadu (ZU) USRR, 1927, no. 2. st.11, vid. II. (In Ukrainian)

Зібрання узаконень та розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗУ) УСРР, 1927, № 2, ст.11, від. II.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>**ILLEGAL ACTIVITIES OF PRIVATE ENTREPRENEURS
IN THE KHARKIV MEAT TRADE
(SECOND HALF OF THE 1920s — EARLY 1930s)**

The article examines the shadow activities of private entrepreneurs in the Kharkiv meat trade at the tail end of the NEP. The author analyzes the source base and historiography of the problem and finds that the understanding of this subject, despite certain positive shifts in recent decades, remains rather one-sided, which justifies its further in-depth study. The source base of the article is represented by various groups of reliable documents and provides a sufficient basis for a thorough consideration of the problem. The article illuminates the operating conditions of the meat trade in Kharkiv, uncovers the reasons for the development of illegal entrepreneurship, and characterizes the factors that contributed to the involvement of private capital in this sphere. The role of the Bolshevik state is highlighted: with its 'class policy' regarding the institution of private entrepreneurship, it squeezed out entrepreneurs into the sphere of illegal commerce. The paper explores the forms of adaptation of shadow entrepreneurs/hustlers to the conditions of the winding down of the NEP and the methods of illegal entrepreneurial activity in the Kharkiv meat trade and analyzes various ways of avoiding state control and taxation by meat trade hustlers. In order to avoid control by state authorities over their activities, the 'bigwigs' of the meat trade employed a number of means: they evaded the claiming of patents (patent-free trade) or used dummies for this purpose, claimed patents for smaller-category enterprises, used peasants for covering up their commercial activities, bribed employees of state structures (village councils, veterinary inspections, staff of state slaughterhouses), and resorted to various forms of social mimicry (such as the status of an employee in specially created fake cooperatives, a joint-stock form of entrepreneurship, etc.) to hide shadow activity. The forgery and falsification of financial documents and their deliberate destruction were also common. Among the shadow hustlers operating in the meat trade, there were many individuals with a criminal past and deviant behavior, which in general had a negative impact on the image of the trade. As the NEP was being phased out, in its efforts to fight shadow entrepreneurship and destroy the illegal meat trade the Bolshevik state actively applied both strict economic and (mainly) administrative and repressive measures. The systematic

use of such measures towards the end of the NEP in fact aimed at the complete eradication of private commercial activity (including legal) in this sphere.

Keywords: meat trade, speculation, unpatented trade, shadow entrepreneurship, corruption, NEP, Kharkiv.

Текст надійшов до редакції 05.05.2023.

The text was received by the editors 05.05.2023.

Текст затверджено до друку 21.06.2023.

The text is recommended for printing 21.06.2023.

ДЖЕРЕЛА

УДК 94(477.54-25-074)''1942.03''(093)

Олександр Ярмиш

доктор юридичних наук, професор, член-кор. НАПрН України,
провідний науковий співробітник

Державний науково-дослідний інститут МВС України

Пров. Євгена Гуцала, 4-А, 01011, Київ, Україна

E-mail: rnbo@ua.fm

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>

ХАРКІВ ПІД НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКИХ РОЗВІДНИЦЬ (БЕРЕЗЕНЬ 1942 РОКУ)

Документ, який публікується нижче, я нещодавно знайшов під час роботи у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 526. Арк. 120-132). Ознайомившись зі змістом цього документа, вирішив, що його слід обов'язково оприлюднити, причому не в переказі, не у вигляді окремих фрагментів, а цілком.

У документі йдеться про Харків — місто, в якому я хоч і досить давно вже не мешкаю, але до якого назавжди збережу в серці особливе, тепле, хвилююче почуття. Воно сформувалося ще у 80–90-х рр. минулого століття, коли, опинившись у Харкові, розпочав вивчати його історію, відвідував архіви, брав участь у започаткуванні та виданні серії книжок

Як цитувати: Ярмиш, О. Харків під нацистською окупацією у висвітленні радянських розвідниць (березень 1942 року). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 160-186.

How to cite: Yarmysh, O. Kharkiv under Nazi Occupation as Seen by Female Soviet Intelligence Agents (March 1942). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 160-186. (In Ukrainian)

© Ярмиш О., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

«Харківський біографічний словник», у заснуванні «Криниці» — фонду історико-краєзнавчих досліджень, у роботі в складі авторського колективу великої за обсягом і цікавої за змістом монографії «Історія міста Харкова ХХ століття». Відтоді знахідку будь-якого нового, невідомого джерела з історії міста розцінюю як неабияку творчу удачу.

В опублікованому документі йдеться про Харків воєнної доби — березень 1942 р. Останнім часом серед українців відбувається справжній сплеск інтересу до власної історії, особливо воєнного минулого. Причому не того, про яке згадували напередодні 9 травня і яке мало було схоже на правду. Я глибоко переконаний, що партійно-радянське керівництво сильно завинило перед Харковом і харків'янами, коли свого часу вирішували, яким населеним пунктам за підсумками Другої світової війни присвоїти почесне звання «місто-герой», а яким ні. Тоді Харкову відмовили... Люди старшого віку добре пам'ятають, що спочатку (і досить тривало — 20 років) були міста-герої: Ленінград, Сталінград, Одеса, Севастополь, а потім, з 1965 р., пішло: Москва і далі... Харків має неймовірно важку, трагічну воєнну історію: місто в перші два роки війни неодноразово переходило з рук в руки, війська Червоної армії зазнали величезних втрат під час боїв за Харків та навколо нього, неймовірні страждання випали на долю мешканців міста, причому не тільки внаслідок масових злодіянь окупантів, а й помилкових, негуманних, а то й свідомо злочинних кроків з боку вищого військового командування та партійно-радянського керівництва міста й області. Коли ми готували у 2003–2004 рр. до видання вже згадувану «Історію міста Харкова ХХ століття», то намагалися регулярно проводити зустрічі авторських колективів (як загалом, так і за окремими розділами). Під час цих заходів обговорювали і джерельну базу дослідження, і нерідко зачитували документи, доступу до яких раніше в дослідників не було. Добре пам'ятаю, як вперше цитували документ, що був схожий на переможну реляцію — звіт секретаря обкому партії О. О. Єпішева, який він надіслав наприкінці жовтня 1941 р. секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову: «Город Харьков оставлен врагу без света, воды, канализации, запасов топлива и каких-либо запасов хлеба и других продовольственных товаров» / «Місто Харків залишено

ворогові без світла, води, каналізації, запасів палива та будь-яких запасів хліба та інших продовольчих товарів» (пер. з рос.) (Istorija goroda Har'kova XX stoletija. Har'kov, 2004, 327). І різнула тоді думка: «А кого ж ви покарали цим у першу чергу: загарбників, які, мабуть, прийшли з певними запасами, або ж півмільйонне мирне населення, яке залишилося в місті (багато хто просто не встиг евакуюватися)?». Про роль Харкова у війні свідчить те, що, на думку вчених, загалом протягом 1941–1943 рр. з боями через Харківщину пройшла третина підрозділів Червоної армії (Там само, 351). Слід згадати про величезний внесок харків'ян, які евакуювалися разом з підприємствами на Урал та у Західний Сибір, у виробництво зброї, бойової техніки (танків, літаків тощо), інших важливих видів промислової продукції у роки минулої війни. Уже в умовах нинішньої війни Указом Президента України 6 березня 2022 р. «з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян у захисті своїх міст» встановлена почесна відзнака «Місто-герой України». Удостоєний цієї відзнаки і Харків. І мені видається, що при підписанні цього акта перо глави держави рухалося за велінням самої історичної Справедливості!

Тепер щодо особливостей самої «Доповіді розвідниць». Документи так званого «спецслужбістського» походження становлять неабияку цінність для вивчення минулого. Адже зазвичай містять інформацію, котра не афішувалась, навіть більше, приховувалась. Водночас слід мати на увазі, що будь-яка відомча документація має невитравний слід функціональної зумовленості. Тому інформація, що в ній міститься, подається крізь призму завдань, що ставляться перед тією чи тією організацією. Отже, помилковою є думка про те, що в матеріалах розвідки, контррозвідки, органів політичного розшуку міститься абсолютно достовірна та неупереджена інформація щодо нашого минулого. Навіть якщо відкинути умисну чи неумисну заангажованість, спецслужби збирають винятково ту інформацію, що може бути корисна при заходах із гарантування державної безпеки передусім стосовно явних чи потенційних загроз. Через це зміст документів спецслужб

слід сприймати не як цілісну картину суспільно-політичного життя, а як її більш чи менш вагомі фрагменти. Очевидно, і ці фрагменти становлять неабияку цінність. З такого погляду вагоме значення мають розвідувальні матеріали, котрі збиралися так званими маршрутованими агентами органів НКВС на окупованих територіях під час війни. З одного боку, вони цінні своїм унікальним фактажем, тим більше, що в багатьох випадках є єдиним збереженим джерелом відповідної інформації. З другого, мають серйозне значення для істориків держави і права, адже засвідчують форми та методи агентурної діяльності радянських спецслужб.

До весни 1942 р. діяльність органів держбезпеки (а з липня 1941 р. вони знову увійшли до складу об'єднаного Наркомату внутрішніх справ) була переведена на воєнні рейки і значною мірою визначалась завданнями оборонного характеру. Зокрема, як бачимо, маршрутні агенти «Лариса» та «Жанна» передусім доповідають інформацію воєнного характеру, котра стосується компетенції військової розвідки: дислокацію та чисельність військових частин, їх належність, наявність оборонних укріплень, мінних полів тощо. Окремо зупиняються на специфіці адміністративного режиму. Це давало змогу робити припущення щодо знаходження в особливо охоронюваних зонах якихось важливих об'єктів, планувати засилання та легалізацію своєї агентури.

До речі, форма і зміст аналізованого документа переконують, що ми маємо справу не зі швидкоруч підготовленими новачками. У такій специфічній справі, як розвідка, лише сміливості й готовності пожертвувати собою було замало. Передусім цінувалася здатність виконати поставлене завдання і повернутися живим. До Харкова в цьому випадку відправлялись добре підготовлені агенти, навчені методам збирання та оцінки інформації, котрі мали добре розвинуті комунікативні навички, що дозволяли їм входити в контакт як із солдатами, так і з офіцерами (і німецькими, і румунськими), спонукаючи їх до відвертості. Вказуючи у звітній доповіді на важливу

інформацію, вони обов'язково зазначають, у який спосіб її було отримано (що дає змогу визначити її повноту та достовірність), кожне своє припущення чи почуту загальну інформацію вони підтверджують конкретними фактами, як то відбувалося із чутками про нестачу в німецькому гарнізоні Харкова коней.

Доповідь чітко структурована, викладена від імені обох агентес і, вочевидь, становить підсумковий звіт після вивчення оперативним працівником-куратором їхніх індивідуальних доповідей.

Отже, пріоритетом було виконання завдання згідно з опитувальником, підготовленим армійськими фахівцями. Як можна припустити, військове командування готувалось до активних наступальних дій. Недарма агенти звертали увагу на укріплення та мінні поля. У цьому ж контексті можна тлумачити і наступне завдання — здобути інформацію щодо морального стану ворожих військ (котре, агенти чесно це визнали, вони виконати не змогли). Утім, вони отримали цікаві розрізнені матеріали, з яких ми бачимо, як почувались окупанти на Харківщині.

І лише після цього вони переходять до викладу результатів виконання «відомчих завдань»: місць знаходження ворожих спецслужб, режиму пересування в місті, перепускної системи, можливостей легалізації, окупаційного режиму. Виявлялись і колаборанти для їх майбутнього притягнення до відповідальності. Втім, тут розвідниці обмежились лише інформацією про трьох осіб, котрі добровільно поїхали на роботу до Німеччини. Як кваліфікуюча ознака вказувалось, що один з них був членом партії, а двоє — комсомольцями. Згадувалась і «особа легкої поведінки». Щодо всіх цих осіб зазначалися установчі дані. Тобто перед агентесами було поставлено відповідне завдання. А от стосовно відомостей про редактора колаборантської газети вони обмежились лише зазначенням прізвища. Це зумовлювалось специфікою завдання. Маршрутні агенти йшли за визначеним маршрутом і уважно, фахово спостерігали за всім, що траплялось на шляху, відмічаючи потрібні

деталі в рамках завдання. Будь-яка ініціатива, що виходила за межі отриманих інструкцій, могла призвести до провалу та загибелі, і агенти, як бачимо, це знали та усвідомлювали.

Остання частина донесення стосується власне окупаційного режиму та становища місцевого населення, котре було жакливим. До Харкова повернулось повсякдення Голодомору — ще одна практично не досліджена сторінка нашого минулого. На той час ще не було створено Надзвичайну комісію з вивчення злочинів фашистських окупантів, але документування злочинів вже здійснювалося. Цю інформацію збирали всі розвідники. Відомості про злочини містяться і в донесенні «Лариси» й «Жанни».

Термін виконання завдання свідчить про певний поспіх і значний ризик, на який ішли агенти. Доволі банальною була й легенда, котра могла не витримати додаткової перевірки. Невідомо, чи робили розвідниці якісь записи, тож питання точності зазначених імен, чисельності ворожих військ потребує додаткового вивчення. Водночас характер викладення матеріалу щодо основних рис окупаційного режиму та загальнополітичної обстановки, настроїв населення, сумнівів не викликають. Конкретизація джерел інформації є вагомим аргументом на користь їх репрезентативності.

Документ публікується без скорочень, пунктуаційні знаки розставлено з урахуванням сучасних правил, скорочені слова відновлено у квадратних дужках, збережено стилістичні особливості й окреме написання деяких слів, виправлення, закреслення, похибки та ін. позначено в підрядкових примітках.

Сподіваюся, що цей документ стане в пригоді всім тим, хто вивчає як історію Харкова, так і Другої світової війни в цілому.

О. Н. Яриш

Нетаємно 120¹ /175²

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО³

24/2 -1712 23.04.13

Д О К Л А Д

РАЗВЕДЧИКОВ «ЛАРИСЫ» и «ЖАННЫ»

Исходя из полученного задания, после перехода линии фронта, 4-го марта, мы вышли из села Архангельского, направляясь в г. Харьков по след[ующему] маршруту: хутор Шевченко, Медичне, с. Андреевка, Ново-Дмитровка, Гришовка, Бессарабовка, Кохановка, Шляховая, Семеновка, Охоче, Жуково, Рябухино, Новая Мерефа, Старая Мерефа, Харьков.

4-го марта в 8 час. вечера мы подошли к хутору Шевченко, в котором ни наших, ни немецких войск не было. В доме одного колхозника, фамилию которого не помню, мы попросились переночевать. На рассвете мы услышали перестрелку, и утром в этот хутор вошли румынские войска в количестве 800 человек, вооруженных винтовками, автоматами, пулеметами, и имея при себе 4 орудия.

Воспользовавшись этим, мы 5-го марта в 12 ч. 30 мин. дня вышли из этого хутора и пошли в село Медичне. Прошли мы село Андреевку, Ново-Дмитровку, Гришовку. В совхозе Пятырчка переночевали, при чем разрешение на ночлег мы должны были взять у директора этого совхоза. В этом совхозе все существует, как было раньше, есть директор, все имущество цело, несмотря на то, что эта территория оккупирована немцами [1].

6-го марта утром мы вышли из этого совхоза и через Гришовку пошли на Дарнадеждовку, Бессарабовку. В Бессарабовке, а также Кохановке колхозники молотили хлеб машинами и цепами и вообще чувствовали общее приготовление к весне. В Кохановке мы переночевали и 7-го марта пошли на Шляховую, Семеновку, где

¹ «Нетаємно / 120» вписано пізніше.

² Викреслено.

³ Викреслено.

встретились с румынскими войсками. Из Семеновки пошли на Охоче. 8-го марта переночевали в Новой Мереве и 9-го марта через Старую Мереву пошли в Харьков.

Первую ночь мы переночевали на Основе на Агрономической ул[ице] д[ом] № 4 у знакомой «ЖАННЫ» гр[аждан]ки НЕЧЕПУРЕНКО, а уже 10-го марта в г. Харьков[е].

В Харькове мы пробыли три дня, ночуя у знакомых. 10-го числа ночевали в поселке Немьшля на Речном переулке дом № 74 у гр[аждани]на Ф. В. БУГАЯ, вторую ночь 11-го марта в центре города возле Госпрома, дом Профработников 3-й под'езд кв. 25 у гр[аждан]ки РОМАНЕНКОВОЙ Марии, 12-го марта снова ночевали у гр[аждани]на БУГАЯ, а на утро решили покинуть г. Харьков. Встали утром часов в 10, пройдя весь город, мы остановились переночевать в Старой Мереве. 14-го марта вышли из Меревы дошли до Охочего, в этом селе переночевали, расспросили дорогу на Алексеевку,

121/176⁴

так как нам предложено было вернуться из Харькова в Алексеевский район [2]. 16-го марта мы пошли к с. В. Береки, в котором стояли передовые линии фронта фашистов. Из В. Береки 17 марта в обеденную пору вышли через степь по направлению к Алексеевке, перешли линию фронта и прибыли на территорию расположения наших войск часа в 3-4 дня.

Следуя по указанному выше маршруту, нами были замечены войска противника в следующих населенных пунктах:

5-го марта на рассвете в хутор Шевченко вошло до 700 чел. румын, вооруженных винтовками, изредка автоматами и пулеметами, при них находилось 4 противотанковых пушки. Кроме того, нами было замечено у румын 2 миномета.

В с. Семеновка 7-го марта находилось около 700 чел. румын, вооруженных винтовками, другого оружия мы у них не видели. Для того, чтобы установить численность войск, расположенных в с. Семеновка, «ЖАННА» под видом просить хлеба, обошла большинство хат

⁴ «176» викреслено.

и установила, что в каждой хате находится 4-5 чел. румын, а хат всего 140.

В беседе с колхозницей колхоза «Пятыричка», фамилии которой я не помню [3], последняя нам говорила, что, кроме как в Сахновщине, Семеновке, Граснограде⁵, фашистских войск по селам нет. По ее словам, много войск в Краснограде и Павлограде.

В селе Охоче и Рябухино находилось очень мало немцев, человек по 20 в селе. В с. Рябухино мы встретили и наших пленных, они везли солому для немцев. Вид их был очень жалкий.

Оборонных сооружений по селам к Харькову по этому маршруту и наличие минных полей мы не установили.

13-го марта в беседе с колхозницей БАБИНОЙ села В. Берека и др. жителями этого села мы узнали, что долина реки Береки, идущая от с. В. Береки до села Алексеевки, и долина притоков, впадающих с востока в р. Берека, заминированы немцами. По словам этих граждан, в с. В. Берека находятся до 500 чел. немцев, лично мы видели идущий из с. Бешкина в В. Береку обоз, который сопровождало до 800 чел. румын. В селе В. Берека мы видели 3 больших орудий⁶.

В с. В. Берека 17-го марта мы видели 80 наших пленных. По рассказам хозяйки, у которой мы ночевали, они взяты в плен в лесу под В. Бешкином. Немцы, не знаем для чего, водили наших пленных по селу В. Берека, а немецкие солдаты со зверством кидались на них и раздевали, натягивая на свои костлявые туловища русские фуфайки и теплые красноармейские шапки. Мирное население со страданием смотрено⁷ на это зрелище, и каждая хозяйка выносила хлеба и чего другого для пленных. В Старой Мереве 10 и 13-го марта находилось небольшое количество немцев в возрасте от 21-25 лет, и 50 грузовых и 21 легковых машин.

⁵ Так у тексті.

⁶ Так у тексті.

⁷ Так у тексті.

122/177⁸

В г. Харьков войска противника размещены по окраинам города и особенно по направлению к Чугуеву и Змиеву. В центре города войск нет. Возрастной состав немцев в Харькове от 25-30 лет, и исключительно немцы.

В Харькове имеется большое количество грузовых машин, мотоциклов. 13-го марта в городе мы слышали частую пулеметную стрельбу. Стрельбу было слышно в районе Тракторного завода. Бывший гражданский аэродром, возле ипподрома вправо от шоссеиной дороги, идущей на Белгород, немцы используют для посадки своих самолетов. С этого аэродрома ежедневно поднимаются и летают над городом 10-15 самолетов, в большом количестве бомбардировщики, 12-го марта в 13 час[ов] дня через Харьков в западном направлении пролетело 53 самолета.

В заводском дворе б[ывшего] 135 авиазавода находится большое количество автомашин, находящихся в ремонте, в больших корпусах живет много немецких летчиков.

В конюшнях бывшего ипподрома также находится большое количество автомашин, они превращены в гаражи и автомастерские.

Когда мы проходили, согласно задания, за город по Белгородскому шоссе, та наша спутница, жительница окраины города Шатиловка, фамилии которой мы не помним, нам говорила, что в б[ывшей] колонии им[ени] Дзержинского находится штаб немецких авиачастей. В городском парке находится большое количество немецких зенитных батарей, которые, по заявлению местных жителей, часто сбивают наши самолеты.

В помещениях, находящихся в городском парке, также расположено большое количество немецких летчиков. Между городским парком и лесопарком по левой стороне шоссеиной дороги, идущей на Белгород, из жилых строений местные жители выселены, и там расположено большое количество немецких солдат, которые проходя⁹ военное обучение.

⁸ «177» викреслено.

⁹ Так у тексті.

На территории городского парка аэродрома завода № 135 и колонию¹⁰ им[ени] Дзержинского не только местные жители, но и немецкие солдаты, проходя[т] по особым пропускам.

Когда ехать из Харькова в Белгород, то за городским парком установлены противотанковые рогатки, обкрученные проволокой, для проезда машин оставлен не большой проезд.

По Сумской ул[ице] установлено 4 ряда противотанковых заграждений, а по Дзержинской ул[ице] установлено 6 противотанковых заграждений.

От каменного забора, идущего от 135 завода до ипподрома параллельно Белгородскому шоссе, установлено 4 ряда железных противотанковых крестовин, обвитых проволокой, куда на восток тянутся эти укрепления — установить не удалось.

123/178¹¹

Из пригорода Харькова Шатиловки все население выселено, там расположено большое количество немецкой пехоты, численность ее установить нам не удалось.

Со стороны Белгородского шоссе и Южного вокзала Шатиловка обнесена колючей проволокой и противотанковыми крестовинами.

Когда идти по Проспекту Сталина / б[ывшей] Московской ул[ицы]/ то по правой стороне в двух угловых домах по проспекту Сталина и в двух домах, выходящих фасадами на Конную площадь, выселено местное население, и эти дома заселены солдатами частей «СС» и гестапо.

По ул[ице] Евгения¹² Бош жилые строения радиозавода заняты немецкими солдатами, местное население из этих домов выселено.

На углу Тарасовской ул[ицы] и Конной площади от Конного базара по левой стороне расположена немецкая автомастерская, где находится до 100 автомашин.

¹⁰ Так у тексті.

¹¹ «178» викреслено.

¹² Так у тексті.

Когда идти от Конной площади по Тарасовокой ул[ице] по правой стороне после первого переулка через два дома в третьем помещается какой-то штаб немецких войск. В этот дом ходит много офицеров.

По Тарасовской ул[ице] в районе стадиона «Зенит» в б[ывших] красноармейских казармах расположено 300-400 чел[овек] немцев. Балашовский мост стоит целый. После перехода моста в сторону Чугуева установлен один ряд противотанковых крестовин, обвитых проволокой, и там же стоят два противотанковых орудия.

В заводских строениях завода «Серп и Молот» и во дворе находится большое количество мотоциклов, точное количество установить не удалось.

На территории велозавода находится большое количество автомашин, где производится их ремонт.

Второй Балашовский мост по проспекту им[ени] Сталина стоит целый, от велозавода до моста установлены противотанковые крестовины, обвитые колючей проволокой.

После перехода моста в сторону Чугуева тоже установлены противотанковые крестовины. После перехода этого моста по левой стороне подряд в трех домах размещены немецкие солдаты, жители из этих домов выселены.

В поселке Немышля расставлено по квартирам около 300 чел[овек] солдат, там же стоит около 150 машин. На центральной ул[ице] поселка в его центре установлено 2 орудия.

По дороге из города, не доходя 500 м до ХТЗ, находится противотанковый ров, замаскированный снегом. По заявлению местных жителей, этот ров вырыт местными жителями по требованию немцев. Этот ров от шоссе[ейной] дороги тянется влево на расстоянии 150-200 м. Дальше этот ров

124/179¹³

дополняет глубокий овраг до пос[елка] Немышля. Вправо этот ров тянется метров 300-500, что дальше сооружено, установить не удалось.

При копке рва земля выбрасывалась в сторону Харькова, и в этой земляной насыпи по обе стороны шоссе[ейной] дороги устроены

¹³ «179» викреслено.

пулеметные гнезда с рельсовым перекрытием. Эти гнезда нами установлено¹⁴ — шесть.

За Тракторным заводом по правую сторону шоссеной дороги установлено 2 орудия и за станкостроем тоже 2 орудия. В гараже станкостроя находится большое количество автомашин.

Роганский аэродром по-прежнему обнесен проволокой, но самолетов на нем не было видно.

На Змиевском шоссе, не доходя 500-600 м до мясокомбината, по обе стороны шоссе установлены противотанковые крестовины.

Возле мясокомбината за ж[елезно] д[орожным] мостом по дороге из Харькова по левой стороне построена баррикада из мешков, засыпанных песком, в этой баррикаде устроены амбразуры. Эта баррикада имеет длину 10-15 м. Эта баррикада и мост охраняются немецкими солдатами. Возле баррикады висит объявление: «За расхищение мешков — расстрел».

Дальше по Змиевскому шоссе, за переходным мостом, установлены противотанковые крестовины, оббитые проволокой. На расстоянии 500-600 м от указанного выше пешеходного моста по направлению к Змиеву по обе стороны шоссеной дороги также установлены противотанковые заграждения.

На б[ывшем] Гражданском аэродроме по Змиевскому шоссе никаких автомашин не видно, аэродром занесен снегом. За аэродромом, по обе стороны шоссеной дороги, установлены противотанковые рогатки, оббитые проволокой. Впереди противотанковых крестовин на расстоянии 50-80 м сооружена¹⁵ противотанковый ров, а в брусьере¹⁶ этого рва устроены 7 пулеметных гнезд с рельсовым перекрытием.

На ст[анции] Основа 13-го марта стояло 41 / сорок один / паровоз советских марок, 8 цистерн, заполнены ли они, не установили.

По Меревянскому шоссе против ст[анции] Основа из 12 двухэтажных домов выселены все жители, дома обнесены проволокой. В этих домах находятся раненые немцы. Во дворе

¹⁴ Так у тексті.

¹⁵ «а» викреслено.

¹⁶ Так у тексті.

этих домов находится большое количество повозок, которые исчисляются сотнями. Со слов жителей Меревы, фамилии которых мы не установили, немцы якобы в районе Меревы сооружают укрепления и против Меревы под лесом устанавливают орудия, но ни орудий, ни укреплений мы не видели.

За последнее время в Мереве установлен жестокий административный режим. Местных жителей из Меревы никуда не выпускают.

125/180¹⁷

На ночлег в Мереве никому не разрешается останавливаться. Характерно, что в следствии¹⁸ каких-то особых обстоятельств, никого из местных жителей не пускают на Водолагу.

Со стороны Полтавы на окраинах Харькова нами никаких укреплений не установлено.

12-го марта из Харькова в направлении Чугуева прошло 25 автомашин с пехотой, в каждой машине было по 35 человек, вооружены были винтовками, автоматами. По этому же шоссе курсирует большое количество легковых и грузовых машин.

По словам жительницы г. Харькова СКРИПКИ Пелагеи, проживающей по Речному переулку № 54, 11.3 в направлении Чугуева проследовало из Харькова на автомашинах около 3000 немецких солдат.

Со слов СКРИПКИ, ЗАЙЦЕВА Кондрата Ивановича, проживающего по этому же переулку д[ом] 72, БУГАЯ В. Ф., проживающего на Речном переулке 74, нам стало известно, что в направлении Чугуева происходит большое продвижение немецких войск и что на 15 марта немецким командованием намечается наступление в районе Чугуева. О том, что намечалось наступление немецких войск, им якобы известно со слов немецких солдат.

10–12-го марта остатки войсковых частей немецкое командование выводило из города по направлению Чугуева и Белгорода, и разместили их на окраинах города.

¹⁷ «180» викреслено.

¹⁸ Так у тексті.

12-го марта из района ХТЗ по правлению Харьков проследовало 8 тяжелых танков, куда они пошли из Харькова, мы не установили.

10-го марта с с[танции] Мерефы на Водолагу проследовало 33 повозки, в каждой подводе было запряжено по 3 лошади ломовые, хорошо упитанные. На подводах никаких грузов не было. Эти подводы сопровождали 56 чел[овек] немцев.

В Старой Мерефе по Заднепровской ул[ице] в двух средних школах размещены немецкие солдаты. Под зданием школы, выходящей фасадом на улицу, в подвалах расположен склад б[ое]/припасов,/ это нам известно со слов местных жителей.

Со слов гр[аждан]ки НЕЧЕПОРЕНКО Ал. Ст., проживающей на Основе по Агрономической ул[ице], в здании, расположенном в Кабиштовом саду, находится крупный штаб немецкой армии. Этот штаб советские летчики неоднократно пытались бомбить, но не найдут в саду здания, где расположен штаб.

В Харькове по ул[ице] Карла Маркса в гостинице «Южная» также расположен штаб немецких войск. Каких-либо сведений о наличии на подступах к Харькову минных полей установить нам не удалось. От Харькова курсирует поезд по направлению Полтавы и Киева. С¹⁹ Полтавы ходят поезда на Красноград. Происходит движение поездов Харьков-Змиев-Лихачево.

126/181²⁰

В Харькове вместо взорванного моста Холодногорского построен деревянный мост. В центре Харькова через реку Харьков Лопань²¹ построены деревянные мосты. Балашовский первый и второй мосты стоят целые, с Балашовки на Основу ходят поезда.

В Мерефе один ж[елезно] д[орожный] мост исправлен и по нем²² ходят поезда, второй мост ремонтируется немецкими саперами.

¹⁹ Так у тексті.

²⁰ «181» викреслено.

²¹ Так у тексті.

²² Так у тексті.

Со слов местных жителей, среди конского поголовья в немецкой армии из-за отсутствия кормов имеется большой падеж, говорят, что в Харькове имеется всего 50 шт[ук] лошадей, остальные пали.

Нам лично приходилось в Харькове видеть немецкий конный обоз, где в одну повозку было запряжено по 4 лошади, которые с трудом передвигались.

По вопросам политико-морального состояния солдат фашистской армии существенных сведений нам добыть не удалось, однако зафиксированы отдельные антивоенные настроения солдат и офицеров.

11 марта мы ночевали в поселке Немышля под Харьковом у гр[ажданина] БУГАЯ. Вечером на квартиру, где мы находились, забежало 3 фашиста и стали искать что-либо покусать. На заявление хозяина квартиры, что у него нечем их покормить, они стали говорить: война недобра, Гитлеру хорошо дома сидеть, а солдату — капут и жаловались, что у них нет продовольствия и они голодают. Эти же солдаты говорили гр[ажданину] БУГАЮ, что 16 марта они будут посланы в наступление в район Чугуева.

16 марта, будучи в с[еле] Берека, мы зашли в один дом, чтобы расспросить дорогу на Алексеевку, и попали на квартиру, где жил немецкий комендант. Попав в такое положение, мы стали просить коменданта разрешить нам пройти в Алексеевку к своим родственникам, якобы не зная, что там наши войска. Немецкий комендант в чине офицера нам ответил, что в Алексеевке красные и туда итти²³ нельзя. «ЛАРИСА» стала говорить, что как нам быть, нам нужно пройти к родным домой, этот офицер нам заявил: «Я тоже хочу домой, уже три года на войне, хочу скорее в Берлин». «ЛАРИСА» предложила офицеру: Пустите нас домой, и Вы бросьте воевать и идите домой. На это предложение офицер ответил: «Я хочу домой, но мне нельзя, мне тогда капут будет».

Еще по дороге на Харьков мы в с[еле] Семеновка разговорились с тремя румынскими солдатами, которые по-русски говорили с трудом. Солдаты жаловались, что они голодают, что их обижают немецкие солдаты. Они рассказывали, что их король не хотел войны и уехал в Англию, а сын короля и Антонеску заставили их воевать. В этой

²³ Так у тексті.

беседе румынские солдаты выражали недовольство войной и ненависть к Гитлеру и Антонеску.

В Харькове на заводе «Серп и Молот» работают некоторые цеха по ремонту грузовых машин.

127/182²⁴

В цехах велозавода происходит ремонт мотоциклов, велосипедов и легковых машин.

На ХПЗ им[ени] Коминтерна во дворе стоит две больших радиомачты. Завод охраняется немецкими солдатами, рабочих во дворе не видно.

Из Тракторного завода немцы вывозят оборудование и различный металлолом через Полтаву в Германию.

На Станковой²⁵ заводе никаких работ не производится. Турбинный завод совершенно сгорел.

На Журавлевке на Кроватном заводе пущен один цех, в нем работают только немцы, наших рабочих туда не пускают, что там производится — не установлено.

Со слов местных жителей, немцы из харьковских предприятий усиленно вывозят в Германию оставшееся оборудование и различные металлы. Вывозка происходит поездами через Полтаву. В городе работает на малой мощности электростанция. Водопровод население не обеспечивает. Вода подается только в дома на некоторых улицах: Плехановская, проспект Сталина, Конный базар, где еще есть вода — [не] установлено. Трамвайного и троллейбусного движения нет.

Из выдающихся строений города разрушены: Южный вокзал, Глав[ный] почтамт, гостиница «Спартак», гор[одской] универмаг, гор[одская] аптека, и много др[угого], перечислить все разрушения трудно.

Мы уже указали, что на углу проспекта Сталина и Конной площади расположены войсковые части и гестапо.

²⁴ «182» викреслено.

²⁵ Так у тексті.

В здании горсовета на пл[ощади] Тевелева расположена городская комендатура полиции, там же находится бургомистр города. Обер-бургомистром служит профессор КРАМАРЕНКО [4].

Районные отделения полиции помещаются в тех же помещениях, где раньше были отделения рабоче-крестьянской милиции. Там же при отделениях полиции находятся районные бургомистры.

Где расположено гестапо, установить не удалось, но гестаповцев в городе много. Среди населения говорят, что гестаповцы работают при отделениях полиции.

Для проживания в гор[оде] Харькове необходимо быть прописанным в каком-либо доме и на паспорте иметь штамп бургомистра соответствующего района. Штамп четырехугольный, шириной 1 см, длиной 3 см, в середине написано: «Зарегистрировано бургомистром ... района г. Харькова 1941 г.».

Движение по городу для местных жителей разрешается с 7 час[ов] утра до 3 часов дня, раньше разрешалось ходить до 6 ч[асов] вечера. В указанное время для прохождения по городу от мужчин требуется специальный пропуск, женщины могут ходить без специального пропуска, но обязательно с паспортом и пропиской бургомистра. Выход на окраину города разрешается только по специальным пропускам. Лиц, появляющихся

128/183²⁶

на окраине города без пропуска, арестовывают и расстреливают.

Для проезда по ж[елезной] д[ороге] требуются специальные пропуска. Достать каких-либо пропусков для образца нам не удалось.

Очень часто в городе полиция и гестапо производят в ночное вре[м]я проверку паспортов по квартирам и под этим предлогом грабят местных жителей.

Для прохождения по сельским районам в окружности Харькова требуется паспорт с отметкой бургомистра и специальный пропуск, где должно быть указано откуда и куда следуешь. Проверку в селах производит местная полиция из бывших советских граждан, старосты и представители немецких комендатур.

²⁶ «183» викреслено.

Без разрешения старосты и немецких комендантов местные жители боятся пускать ночевать, так как за нарушение этого порядка их привлекают к ответственности.

В последнее время харьковская полиция для выезда из города дает пропуска только по направлению Полтавы и Киева, в остальные направления выдача пропусков прекращена. Все мужское население города от 17 до 56 лет обязательно должно пройти регистрацию на бирже труда. Регистрация²⁷ должны пройти незамужние женщины.

Мужское население от 17 до 53 лет, имеющее специальности слесарей, токарей, механиков и др[угие], вывозят из Харькова в Германию. Вывоз квалифицированных рабочих происходит в принудительном порядке. Имеет²⁸ место случаи, когда харьковчане едут в Германию добровольно. В частности б[ывший] член ВКП /б/ ИВАНОВСКИЙ, проживающий в поселке Немышля д[ом] № 26, уехал в Германию добровольно.

Проживающие на Речном пер[еулке], пос[елок] Немышля, братья СЛЮСАРЕНКО, из коих 2 комсомольца, тоже уехали добровольно в Германию. По этому же пер[еулку] в д[оме] № 45 проживает девушка 18 лет СКРИПКА Паша, которая ведет разгульный образ жизни с немецкими офицерами.

В феврале и марте месяцах из Харькова вывезено в Германию 8 тыс. квалифицированных рабочих и инженерно-технического состава. Со слов местных жителей, в феврале месяце из городов Балаклея и Змиева вывезено в Германию 20 тыс. рабочих. Рабочим, которых вывозят в Германию, немцы обещают в Германии хорошо платить и их семьи обеспечивать продовольствием.

Драматический, Оперный театры закрыты, на Сумской ул[ице], на ул[ице] Кирова работает два кинотеатра. В этих кинотеатрах показывают картины об успехах немецкой армии, в которых имеют место эпизоды издевательства немецких солдат над красноармейцами.

²⁷ Так у тексті.

²⁸ Так у тексті.

В начале на ряду с немецкими солдатами кино посещали и местные жители, а в последнее время, кроме солдат, в кино никто не ходит.

129/184²⁹

На пл[ощади] Тевелева на здании Горсовета установлен радиорепродуктор. По радио передают разные сводки об успехах немецкой армии и различную клевету на Советский Союз.

В Харькове издается фашистская газета «Новая Украина», редактором которой П. САГАЙДАЧНЫЙ, эта газета насыщена различными статьями антисоветского националистического характера.

В городе, кроме продажи не больших брошюрок с изложением речи Гитлера, никаких книг не продают.

На Пушкинском скверике немецкие солдаты побили пулями из автоматов памятник Пушкина. В Городском саду памятник Т[арасу] Г[ригорьевичу] стоит целый, но он заброшен. Вокруг памятника Шевченко немцы устроили большое кладбище своих убитых солдат. Остальные памятники и статуи в городе разрушены.

В городе открыто 5 церквей на Заиковке, на Холодной горе, Ивановке, в городском соборе, против дома Красной армии и на Благовещенском базаре. В церковь ходят много людей, но большое количество ходят в церковь покупать свечи, так как в церкви свеча стоит 3-5 руб[лей], а на базаре 20 руб[лей].

В Шевченковские дни во всех харьковских открытых церквях служили панахиду.

Немецкие власти понуждают население иметь в домах иконы, ходит³⁰ в церковь, крестить детей.

В городе открыты школы от 1 до 5 классов, называющиеся начальными школами, и с 6 класса — гимназии. Сколько открыто школ, установить не удалось. За обучение в начальных школах установлена плата по 300 руб[лей] за каждого учащегося в год, а в гимназии по 500 руб[лей] в год. Детей в школы ходит очень мало. В школах

²⁹ «184» викреслено.

³⁰ Так у тексті.

на ряду с общеобразовательными предметами обязательно преподают закон божий и немецкий язык.

В городе установлена частная торговля, в магазинах частники продают детские игрушки, канц[елярские] принадлежности и разную мелочь. Торговли товарами широкого потребления и продуктами нет.

В торговле обращаются наши деньги и немецкие оккупационные марки. Одна марка стоит наших 10 руб[лей]. Население немецкие деньги принимать отказывается.

На базаре 1 кгр³¹ хлеба стоит 90 руб[лей], в столовых и на базаре тарелка супа с кониной, зачастую из павшей, стоит 20-30³² руб[лей], 100 гр[амм] жмыха стоит 10 руб[лей], стакан пшеницы стоит 20-30 руб[лей], 1 кгр кошачьего мяса стоит 10-15 руб[лей].

В городе чогловный³³ голод, среди населения от голода большая смертность, особенно среди детей.

130/185³⁴

10-го марта мы были свидетелями, как на окраине города по Мерефьянскому шоссе умирали от голода женщина и мужчина, очень интеллигентно одетые.

На Конном базаре, на Благовещенском базаре валялись человеческие трупы, по городу трупы убирают один раз в неделю. По улицам ходят группами опухшие маленькие дети. Старшие на саночках возят меньших и просят хлеба, тут же на улицах падают и умирают от голода и холода.

В городе большое количество населения болеет брюшным тифом и сыпным. От этих эпидемических болезней большая смертность. Эти же болезни распространены и по селам в округности Харькова. Умиравшему на улицах населению и детям никто не оказывают³⁵ помощи.

³¹ Тут і далі це означає «килограмм»

³² Закреслено.

³³ Так у тексті. Вочевидь — поголовний.

³⁴ «185» викреслено.

³⁵ Так у тексті.

Все эти обстоятельства создают о Харькове жуткое впечатление.

Мы были свидетелями такого случая:

В Мерефе упала немецкая лошадь, солдат ее застрелил и ушел, а женщины с ножами набросились на эту лошадь, растаскивая ее по кускам, они чуть не порезали друг друга. В округности города не доеденные собаками лошади население разобрало на питание.

Во время нашего прохождения на окраине города две интеллигентно одетые женщины вели разговор такого содержания: «Я сегодня сварила суп с котятиной и немного ее поджарила и, представьте, получился вкусный обед. Мой Вадик /сын 8 лет/ скушал всю свою порцию».

В существующих столовых, открытых частниками, продается колбаса 127 руб[лей] за кг, суп тарелка 15 руб[лей]. Вход в столовую разрешен немцам и украинцам.

Еврейского населения мы в городе не видели, местные жители говорят, что немцы всех евреев постреляли. Расстрел евреев происходил в созданном бараке ХТЗ где-то за Станкостроем. Убитых евреев закапывали в ямы с вещами, которые были при них.

Несмотря на ужасный в городе голод, немецкие солдаты голодные, как волки, рыщут по квартирам и забирают, что только попадется на глаза из продуктов.

Жена гр[аждани]на ЗАЙЦА Кондрата Ивановича, проживающего в пос[елке] Немышля по Речному пер[еулку], д[ом] 72, на селе выменяла немного муки и испекла лепешек. Вскочившие в квартиру немецкие солдаты стали искать продукты, нашли эти лепешки под подушкой, забирали³⁶ их и ушли. Рассказывая нам об этом, гр[ажданин] ЗАЯЦ заявил: «У меня уже нет терпения так жить, я только жду, как появятся первые части Красной армии, и я минуты дома не буду сидеть, несмотря что мне 55 лет, возьму оружие и буду бить этих гадов, немцев». Рассказывая об этом, гр[ажданин] ЗАЯЦ весь дрожал от ненависти к немцам, и в его глазах появились слезы.

³⁶ Так у тексті.

186 /131³⁷

В селе Берека колхозниця БАБИНА нам розказала наступний епізод: «К нашій сусідке прийшли німці забирати корову. Хозяйка цієї корови стала просити німців не брати корови, так як у неї 5 душ дітей і їй нечем їх годувати. Один із німецьких солдат спокійно снімає з плеча автомат, убив троїл³⁸ дітей, а хозяйка³⁹ сказала: “Тепер тобі буде легше двох годувати” — забрав корову і увів її».

10-го березня, коли ми були в совхозі «П'ятиричка» поруч с[ела] Гришівка, місцеві жителі нам розказували наступний епізод: «Некілько днів тому назад німці поймали двох хлопчиків, одному 12 років, другому — 13, яких запідозрили⁴⁰, що вони розвідники партизанського загону. На допитах цим хлопчикам вколочили очі, відістригли вуха, на тілі поделали дірки, які вони позастыкали соломой. Коли ці хлопчики померли, німці відвезли їх батькам».

Як в Харківі, так і в селах, де на[м] приходилося проходити, населення крайню невдоволено окупантами, з нетерпінням чекає приходу Червоної армії, німцям прямо в очі посилають прокляття.

В селі Гришівка, в поселку Ростов колхозники нам розказували, що в лютому місяці в с[еле] Ново-Дмитрівка, Гришівка, совхоз «Большевик», поселок Ростов партизани вибили німців і около 2-х тижнів тримали ці села, а коли [у] них патрони закінчилися, то вони розійшлися в різні сторони.

7-8 березня партизани здійснили наліт на німецький гарнізон в Краснограді. Наделав в місті багато паніки, партизани забрали в місті всіх чоловіків і пішли. Партизанське рухання наводить жах на німців, зокрема в Харківі. На квартирах, де розміщені німецькі солдати, останні в нічне час в квартирах посилено замикаються, бояться, щоб партизани їх ніччю не поубивали. Як в Харківі, так і в селах, німці в великій кількості

³⁷ «186» викреслено.

³⁸ Так у тексті.

³⁹ Так у тексті.

⁴⁰ Так у тексті.

расклеивают об'явления⁴¹ и призывы к населению выдавать партизан, обещая за это предательство большие награды.

В ответ на эти призывы, население, особенно в селах, не стесняясь говорит: «Скорей бы стало теплей, тогда партизаны отомстят немцам за их издевательства».

В Харькове расклеено большое количество различных плакатов, лозунгов, компрометирующих членов Сов[етского] правительства и коммунистической партии с изложением различной клеветы на советский строй.

Последнее время в Харькове появились призывы к городскому населению, чтобы население к весне уходило в села, где каждой семье будет даваться земля столько, сколько эта семья сможет посеять, и что урожай с засеянной земли будет неприкосновенной собственностью того, кто посеет.

187⁴² /132

К этим призывам и об'явлениям⁴³ немцев и их пропаганде⁴⁴ население не верит, а ждет прихода Красной Армии. У населения нам приходилось видеть много наших листовок с изложением последних событий Советского информбюро. Наши листовки население прочитывает с удовольствием и верит в победу Красной Армии.

«ЛАРИСА» и «ЖАННА»

Доклад принял: Зам[еститель] Нач[альника] отдела
Развед[овательного]
Управления НКВД УССР
Лейтенант Госбезопасности [5]
/ЗАДОЯ [6]⁴⁵

29.III.1942 г.

⁴¹ Так у тексті.

⁴² «187» викреслено.

⁴³ Так у тексті.

⁴⁴ Так у тексті.

⁴⁵ Підпис поперх прізвища.

Коментарі:

1. Це була досить поширена практика, коли окупанти зберігали на захоплених територіях радгоспи та колгоспи, залишаючи в них, при можливості, досвідчених й авторитетних серед місцевого населення керівників. З їхньої точки зору, це мало забезпечувати, по-перше, «порядок» на селі, по-друге, виробництво і здачу для їх потреб встановлених обсягів сільськогосподарської продукції.

2. Село Олексіївка (засн. 1731 р.) розташовано на відстані 3,5 км від міста Первомайського на обох берегах річки Берека, вище за течією на відстані 4 км розташовано с. Берека, нижче за течією на відстані 3 км — с. Зеленівка. З 1927 до 1947 р. с. Олексіївка було адміністративним центром Олексіївського району Харківської області. Протягом Другої світової війни село тричі переходило з рук в руки. Вперше гітлерівці увійшли до райцентру 21 жовтня 1941 р. Перше визволення села відбулося 25 січня 1942 р. в ході Барвінково-Лозовської наступальної операції Південно-Західного та Південного радянських фронтів (18–31.01.1942 р.). Наприкінці травня 1942 р. село було знову окуповано вермахтом (т. зв. «Барвінковський котел»). Протягом короткого часу село перебувало під контролем частин РСЧА в лютому 1943 р. Остаточою Олексіївка була звільнена від загарбників 13 вересня 1943 р.

3. Висловлювання «прізвище не пам'ятаю» в доповіді трапляється неодноразово і вимагає пояснення. З одного боку, розвідниці продемонстрували високорозвинену спостережливість, здатність зберігати великі масиви інформації з багатьма деталями в пам'яті (вони навряд чи вели якісь записи, навіть зашифровані, зважаючи на безліч небезпек, що чатували на них на маршруті). З другого боку, це свідчить про завдання фіксувати імена конкретних людей. Зокрема, примітно, що «прізвище не пам'ятаю» стосувалося майже завжди випадкових попутників, нетривалого, епізодичного спілкування. Коли ж йшлося про більш-менш тривалі контакти, розмови в місцях ночівлі, прізвища, імена, адреси джерел одержаної інформації вказувалися точно й детально. Імовірно, в першому варіанті спілкування розвідниці, розуміючи ризики, і не намагалися встановити прізвища своїх співрозмовників, щоб не викликати підозри, та це й не мало великого значення. Схоже на те, що це розумів і офіцер, який приймав доповідь «Лариси» й «Жанни».

4. Слова «професор КРАМАРЕНКО» в тексті підкреслені простим олівцем, схоже, тим самим, яким виконаний підпис офіцера О. Задой. Це єдине підкреслення в документі. Постать Олексія Івановича Крамаренка (народ. 1882 р. в м. Єлисаветграді — нині м. Кропивницький), безперечно, заслуговувала на увагу радянських спецслужб. Відомий науковець — хімік-технолог, доктор технічних наук, професор, багато років працював на підприємствах силікатної, газової та вугільної промисловостей. Керував спорудженням Слов'янського керамічного заводу й Мереш'янського скляного заводу. На початок війни був завідувачем кафедри скла Харківського політехнічного інституту. Від 26 жовтня 1941 р. — бургомістр, від січня 1942 р. — обербургомістр Харкова. Під час управління містом відзначився тим, що намагався запровадити для обов'язкового службового використання українську мову, наказав на міській управі поруч з німецьким розмістити український жовто-блакитний прапор, сприяв відродженню культурно-просвітницького і релігійного життя, робив спроби (в цілому безуспішні) забезпечити місто продовольством, видав городянам чимало перепусток до сільської місцевості для обміну речей на продукти харчування. Врятував низку харків'ян від страсти. Наприкінці квітня 1942 р. відсторонений гітлерівцями від посади бургомистра, у серпні того ж року заарештований гестапо. Згідно з даними адресного столу Харківської міської управи (картка вибуття) «вибув з постійного місця проживання до в'язниці». Подальша доля невідома, імовірно, страчений (див.: Куделко, С. М. Крамаренко Олексій Іванович. В: *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2014. Т. 15.; Ярмиш, А. Н., Головка, А. Н., Добреля Л. П., Пикина В. В. *Во главе города. Руководители Харьковского городского самоуправления*. Харьков, 1998.).

5. Лейтенант держбезпеки — спеціальне звання начальницького складу в органах державної безпеки НКВС та НКДБ. Існувало з 1935 по 1945 рр. В 1935–1943 рр. звання «лейтенант держбезпеки» приблизно відповідало військовим званням «капітан» у сухопутних військах і «капітан-лейтенант» у військово-морських силах.

6. Задоя Олександр Федорович (народ. 1906 р. в с. Лизогубова Слобода Київської губ.; інформація про смерть відсутня). Проходив службу в центральному апараті Управління державної безпеки НКВС УРСР з 1936 р. (мол. лейтенант держбезпеки). В перші роки

війни — у Розвідувальному управлінні НКВС УРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки (20.09.43 р.), орденом Богдана Хмельницького 2-го ст. (1944 р.). З 1945 р. — заступник начальника Управління боротьби з бандитизмом (УББ) НКВС УРСР, очолював роботу з протидії підпіллю ОУН, підполковник держбезпеки. Нагороджений орденами Червоного Прапора (15.01.45 р.) та Вітчизняної війни 1-го ст. (10.04.45 р.). Архівні документи свідчать про наміри Служби безпеки (СБ) ОУН захопити О. Задою, проте вони не були реалізовані. Звільнений зі служби в листопаді 1954 р.

Oleksandr Yarmysh

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Corresponding Member of the National Academy of Law Sciences of Ukraine,

Leading Researcher

State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

4a Y. Gutsalo Lane, UA-01011 Kyiv, Ukraine

E-mail: rnbo@ua.fm

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>

KHARKIV UNDER NAZI OCCUPATION AS SEEN BY FEMALE SOVIET INTELLIGENCE AGENTS (MARCH 1942)

Текст надійшов до редакції 04.04.2023.

The text was received by the editors 04.04.2023.

Текст затверджено до друку 01.06.2023.

The text is recommended for printing 01.06.2023.

**ОГЛЯДИ
ТА РЕЦЕНЗІЇ**

УДК 355.48(37:394)(049.32)

Sergey Litovchenko

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkov, Ukraine

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

“GREAT ROMAN EASTERN WAR: ARMENIAN DIMENSION”

Book review: Sampson, Gareth C. *Rome’s Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC.* Yorkshire – Philadelphia, 2021. 320 p.

The large-scale Asian wars in the 1st century BC were one of the key moments in the creation of the Roman Empire. It led to the final strengthening of the Roman presence in the East. Therefore, it is not surprising that events in the Middle East have attracted the attention of researchers for more than two hundred years. Now the number of articles that in one way or another address various aspects of Roman policy in the East in the last years of the Republic numbers several thousand. Only special monographs devoted directly

Як цитувати: Litovchenko, S. “Great Roman Eastern War: Armenian Dimension” (Book review: Sampson, Gareth C. *Rome’s Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC.* Yorkshire – Philadelphia, 2021. 320 p.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 188-194.

How to cite: Litovchenko, S. “Great Roman Eastern War: Armenian Dimension” (Book review: Sampson, Gareth C. *Rome’s Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC.* Yorkshire – Philadelphia, 2021. 320 p.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp.188-194.

© Litovchenko S., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

to international relations in Western Asia in the first century BC can be named by several dozen. However, such an abundance of scientific research did not lead to the formation of a concept of Roman Eastern policy generally recognized in the scientific world, and also it did not solve the problem of numerous «blanks» in the relations in the East of the first century BC. Due to the specifics of our sources the absence of a common approach is completely clear. Our sources represent an exclusively Roman point of view, and the position of researchers who are not free (sometimes by position) from the modern political agenda. That ultimately leads to the dominance in the works of the «pro-Roman» approach or, conversely, «anti-Roman» approach to the analysis of events. The reason for the controversial points is not a lack of sources. They are constantly replenished with archaeological and numismatic finds. The main reason is the specificity of the modern research approach. This approach, in some cases, does not imply that the author is familiar with the work of his predecessors, especially if the work is not written in English. Therefore, the appearance of a new work on the history of Roman eastern politics in the first century BC can only be welcomed. It postulates not only a critical analysis of sources, but an objective approach to the events described: “The clear danger of studying the background to the war which broke out in the Near East in 74 BC, and which would engulf virtually all the kingdoms and empires of the region, is to judge it simply from the perspective of Rome, a task made easier by the bulk of the surviving sources for these conflicts being Roman” (Sampson 2021, 3). The relevance of the work under review is not reduced by the existence of the brilliant work of A. N. Sherwin-White “Roman Foreign Policy in the East: 168 B. C. to A. D. 1.” (Sherwin-White 1984), which, nevertheless, was written almost forty years ago. During that time the source base has been replenished, and the historiography of the issue has expanded significantly. In addition, «Roman foreign policy ...» covers the entire territory of the Eastern Mediterranean over a fairly long time period, which affects the method of presenting material in the study. It is not surprising that there are no recent monographs written in other European languages (not to mention Armenian) in G. Sampson’s work. Unfortunately (and surprisingly, as mentioned above), English-speaking readers and even researchers often ignore non-English literature. Much stranger is the author’s

ignorance of the works of European researchers T. Mommsen (Mommsen, 1856) and T. Reinach (Reinach, 1896), whose historical constructions (albeit not always indisputable) formed the basis of the work of many modern English-speaking researchers.

The work begins with a fairly extensive introduction, which covers the entire first chapter of the first part. The author gives an overview of the gradual advance of the Romans to the Hellenistic East. The chapter also includes a brief description of the First Mithridatic War. In addition, G. Sampson pays attention to the strengthening of the Great Armenia of Tigranes II. The researcher considers that as the main threat to Roman hegemony in the East (sic!).

The second chapter is devoted to the events of the second half of the 80s – the first half of the 70s. BC, described as the prehistory of a great war in the East that broke out in 73 BC. In this chapter, the change in the method of presenting the material becomes obvious. There is a significant part of the text in the second chapter that is occupied by lengthy quotations from the works of ancient authors. Such an approach is certainly appropriate in analytical articles devoted to specific episodes of Roman foreign policy, when the author provides his own translations of sources, significantly correcting the existing ones. However, the usage of that kind of technique in a review monograph seems, in our opinion, not entirely appropriate. In addition, the author sometimes uses relatively unsuccessful translations into English¹.

In general, this kind of presenting the material causes noticeable difficulties, even the author sometimes mentions the dubiousness and even erroneousness of the messages of some source. Usually, a situation arises against which G. Sampson himself opposes, since the reader's view of the events described is formed on the basis of frankly pro-Roman sources.

Noticeable that, by going directly to the events of the 70-60-s BC in Asia, the analysis of which is stated as the main goal of the study (parts 2, 3 and 4),

¹ So, for example, in a quotation from the English translation of Fest's Breviary (p. 123), only two thousand archers are indicated in the army of king Tigranes II in the battle of Tigranocerta, while most researchers believe that the source refers to one hundred and twenty thousand Armenian archers. The same confusion arises with the translation of Eutropius (p. 123), which speaks of 700 thousand Armenian soldiers, while traditionally they indicate 107,5 thousand.

the author desires to demonstrate his own view of the changing situation in the East. The refusal of the usage of the well-established expression «The Third Mithridatic War», as the desire to rely on ancient sources, as emphasizing the role of Tigranes II and his Armenian Empire in the events of the war also demonstrates the author's will to provide his own view to the historical moment.

In chapters 3 and 4, the author's attention is focused on the initial stage of the Third Mithridatic War, primarily the campaign of Lucullus in the Asia Minor. A lot of space in the work is given to military operations, the description of which contains more and more lengthy quotations from ancient authors. But it cannot be said that G. Sampson offers an original explanation of the military or political events of the Mithridatic War. The narrative remains within the framework of the concept traditional for modern historiography.

It is fairly obvious that chapters 5-7, devoted to the campaigns of 69–66 BC, are the key part of the study. The author pays special attention to the participation of Tigranes II in the conflict. This fact which favorably distinguishes the work of G. Sampson from numerous Roman politics in the East studies. Most of the studies consider all events exclusively through the prism of Rome's relations with Mithridates Eupator.

Speaking about the preparation of the campaign of Lucullus against Greater Armenia, G. Sampson correctly points out that Tigranes II was not at war with Rome, and at the same time repeats the assertion, typical to modern historiography, about the threat that the Romans saw in the Armenian Empire. The story about the embassy of the Romans to the Armenian king is based mainly on the reports of Plutarch, whose bias is beyond doubt. The further description of the events also depends, first of all, on the narration of the Greek biographer, which leads to the formation of a traditionally caricature image of an oriental despot, which has become firmly established in modern historiography (Reinach, 1896, 346). Already the title of the paragraph: "Tigranes' Complacency-War by Proxy", sets the general tone of the story. The Armenian king, on the one hand, supports Mithridates with troops, and on the other hand, does nothing to repel a possible attack by the Romans (p. 108). According to Plutarch and most

modern researchers The carelessness of Tigranes II led to the initial success of the invasion of Lucullus. Unfortunately G. Sampson shares the opinion.

Some elements of source analysis were expected in the description of the events associated with the siege of Tigranocerta and the battle of Tigranocerta. G. Sampson even doubted, unlike many researchers, the number of Roman troops, which was reported by the sources. But the method of presenting the material, based on ancient authors' quotations, does not, as it turned out, imply an analytical approach and acquaintance of the reader with all versions of the interpretation of events by modern researchers. This is probably the reason why the description of the Battle of Tigranocerta (the course of Battle of Tigranocerta continues to cause controversy²) appears in the reviewed work as a retelling of ancient authors works. We can observe a similar example in the description of further events of the Armenian campaign of the Roman army. It is possible to mention the specific use of the sources as references in the process of analysis of the actions of Mithridates in Pontus in 68 BC. It is initially stated that there were almost no Roman troops in the region, and then it turns out that Triarius was able to gather large forces in Asia (p. 137-140).

The author also views the actions of Pompey in the East traditionally for Western historiography of the 20th century. The author almost does not mention any controversial issues that interfere with both Pompey's actions in the East and Pompey's organization of Asia. In the text of the work, we can see the assertion that has become commonplace that Pompey did not turn Armenia into a province due to the fact that it was weakly Hellenized (although, to the credit of the author, it also speaks of Tigranes' significant possibilities for resistance).

So, for example, the refusal of G. Sampson from a detailed analysis of the texts of ancient authors about the post-war fate of Sophene and Gordyene, led to the next fact. In the description of the Armenian-Parthian conflict of 64 BC Gordyene appears as the stumbling block, while it was invaded by the Parthians, but according to G. Sampson's work, Gordyene should belong not to Armenia, but to Cappadocia. But it is obvious that Gordyene, like Sophene, ended up in the state of Tigranes the Great³.

² Background: (Olbrycht 2021).

³ Such confusion looks all the more strange, because the list of references includes the work of M. Marciak (Marciak 2017), which discusses this issue in detail (p. 244).

Quite a lot of attention in the work is devoted to the transformation of the Seleucid kingdom into a Roman province, but the reasons for this extraordinary step of the Roman commander are practically not considered (as in the sources and in the literature). Attachment 1 is also descriptive, covering the events of the 50s BC. It would be logical for a work that covers such a vast and important period in the history of the Eastern Mediterranean to be ended with a fundamental conclusion, but we, unfortunately, do not find even a brief summary.

In our opinion, it is still impossible to recognise the attempt to consider the decisive period of Rome's advance to the East, relying only on the analysis of narrative evidence and research by English-speaking scientists of the 20th century, ignoring the latest articles and monographs that directly relate to the stated issues as completely successful. The lack of analysis of modern hypotheses is not always compensated by G. Sampson's commendable desire to move away from many historiographical myths of the history of Roman expansion.

On the other hand, it should not be forgotten that the work of G. Sampson is more of a popular science events description than a monograph based on the scientific method, so it is probably not worth making too high demands on it.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Amela, L. *Cneo Pompeyo Magno. El defensor de la República romana*. Madrid, 2003.

Ehling, K. *Untersuchungen zur Geschichte der späten Seleukiden (164–63 v. Chr.): Vom Tode des Antiochos IV. bis zur Einrichtung der Provinz Syria unter Pompeius*. Stuttgart, 2008.

Lerouge, C. *L'image des Parthes dans le monde gréco-romain. Du début du Ier siècle av. J.-C. jusqu'à la fin du Haut-Empire romain*. Stuttgart, 2007.

Manaseryan, R. *Tigranes the Great: The Armenian Struggle Against Rome and Parthia, 94–64 B.C.* Yerevan, 2007 (In Armenian).

Marciak, M. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Leiden, 2017.

Mommsen, Th. *Römische Geschichte. Dritter Band: Von Sullas Tode bis zur Schlacht von Thapsus*. Berlin, 1856.

Olbrycht, M. The Battle of Tigranokerta, Lucullus, and Cataphracts. A Re-Assessment. *Mnemosyne*, 2021, p. 1-36.

Panov, A. R. *Rim na severo-vostochnykh rubezhakh: vzaimootnosheniya s gosudarstvami Severnogo Prichernomor'ya i Zakavkaz'ya v I v. do n. e. – pervoy treti II v. n. e.* Arzamas, 2008. (In Russian)

Панов, А. Р. *Рим на северо-восточных рубежах: взаимоотношения с государствами Северного Причерноморья и Закавказья в I в. до н. э. – первой трети II в. н. э.* Арзамас, 2008.

Reinach, T. *Mithridate Eupator, roi de Pont*. Paris, 1896.

Sampson, G. *Rome's Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC*. Yorkshire – Philadelphia, 2021.

Sherwin-White, A. N. *Roman Foreign Policy in the East: 168 B.C. to A. D. 1*. London, 1984.

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

Email: litovchenkosd@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

«ВЕЛИКА РИМСЬКА СХІДНА ВІЙНА: ВІРМЕНСЬКИЙ ВИМІР»

Рецензія на книгу: Sampson, Gareth C. *Rome's Great Eastern War: Lucullus, Pompey and the Conquest of the East, 74–62 BC.*

Yorkshire – Philadelphia, 2021. 320 p.

Текст надійшов до редакції 02.05.2023.

The text was received by the editors 02.05.2023.

Текст затверджено до друку 19.06.2023.

The text is recommended for printing 19.06.2023.

УДК 27-788(474.522)(049.32)

Людмила Посохова

докторка історичних наук, професорка

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

РОЗМОВА ПРО ЗУСТРІЧ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

Рецензія на книгу: *На перехресті культур: Монастир і храм*

Пресвятої Трійці у Вільнюсі. Бумблаускас, А., Кулявічюс, С.,

Скочилияс, І. (ред.). 2-ге, виправл. й доповн. видання.

Львів, 2019. 912 с.

Підбиваючи підсумки досягнень української історіографії за 30 років незалежності України, можна навести розлогий список монографічних досліджень, що постали як результат реалізації різних міжнародних проєктів. Бажання істориків відкинути «залізну завісу» та швидше подолати наслідки тривалої ізоляції України від світової науки спонукало до співпраці із науковцями інших країн. Перспективи

Як цитувати: Посохова, Л. Розмова про зустріч культурних традицій (Рецензія на книгу: *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі. Бумблаускас, А., Кулявічюс, С., Скочилияс, І. (ред.). 2-ге, виправл. й доповн. видання. Львів, 2019. 912 с.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 63, 2023, с. 195-201.*

How to cite: Posokhova, L. Conversation about the Meeting of Cultural Traditions (Book review: *Na perekhrestii kul'tur: Monastyr i khram Presviatoi Trijtsi u Vil'niusi. Bumblauskas, A., Kuliavichius, S., Skochyliias, I. (red.). 2-he, vypravl. j dopovn. vydannia. L'viv, 2019. 912 s.). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 63, 2023, pp. 195-201. (In Ukrainian)*

© Посохова Л., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

спільних наукових розвідок приваблювали вчених, які досліджували різні періоди, хоча, вочевидь, швидше відбулись проекти, дотичні до політичної історії ХХ ст., гострих суспільно-політичних тем (історія тоталітарних режимів, Голокосту, Голодомору тощо). Водночас поступово неабиякої ваги та актуальності набули дослідження процесів синтезу/зіткнення/зустрічі культурних традицій Заходу і Сходу Європи, культурного трансферу й адаптації в контексті історичних зв'язків різних культур і субкультур. Можна назвати чимало таких міжнародних наукових проектів, які спричинили значний резонанс. Їхня реалізація, приростаючи новими завданнями, втілилась у кілька видань. Подібна історія передувала й книзі, огляд якої ми пропонуємо читачеві.

У 2017 р. в межах здійснення спільного дослідницького проекту Українського католицького та Вільнюського університетів «Православні та унійні спільноти у Великому князівстві Литовському: історія, культура, пам'ять» (2015–2017 рр.) у видавництві Вільнюського університету було опубліковано книгу литовською та українською мовами (Kultūrų kryžkelė 2017; Na perekhrestī kul'tur 2017). У ході реалізації проекту, під час конференцій та презентацій зазначеної книги у різних наукових установах України та Литви, відбулись цікаві дискусії, котрі спонукали до подальшого осмислення окреслених проблем. Нарешті, 2019 р. в серії «Київське християнство» було опубліковано друге, виправлене й доповнене видання монографії «На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі» (Na perekhrestī kul'tur 2019). Ця солідна колективна праця стала результатом зусиль 19 литовських й українських дослідників. Упорядниками виступили нині покійний професор Ігор Скочиляс з Українського католицького університету, професор Альфредас Бумблаускас і доктор Сальвіюс Кулявічюс з Вільнюського університету.

Підкреслимо, що українських та литовських науковців об'єднала ідея дослідити культурні процеси, які віддзеркалилися в історії Монастиря і храму Пресвятої Трійці у Вільнюсі. Тож початковою віхою дослідження стала поява у Вільнюсі в XIV ст. однієї з найдавніших релігійних інституцій Великого князівства Литовського — монастиря

Пресвятої Трійці (спочатку православного, а від XVII ст. унійного). Верхня хронологічна межа розвідки сягає аж середини XIX ст. Автори прагнули показати «спільноту ченців східного обряду і створені нею інституції місцем зустрічі литовського Заходу та руського (українсько-білоруського) Сходу, а також духовним центром Василянського чину і всієї Київської (Віленської) митрополії».

Книга складається з трьох частин, п'яти розділів, додатків, опублікованих джерел, ілюстрацій, покажчиків та бібліографії. Для правильного розуміння розлогого тексту й опублікованого джерельного матеріалу, читачеві варто звернути увагу на коротеньку передмову в чотири сторінки, в якій редактори сформулювали основні дослідницькі принципи. Зокрема, вони підкреслили, що розглядали «Святотроїцьку церкву й монастир як унікальний дослідницький майданчик для міждисциплінарного вивчення поліконфесійної та багатокультурної історії Великого князівства Литовського, зокрема її руського сегмента». Задля того, щоб «усунути культурно й історично обумовлені стереотипи в інтерпретації “свого”, “чужого” та “спільного минулого”, задля “осмислення спільної культурної спадщини православної та унійної громад у межах Великого князівства Литовського” в монографії було вирішено застосувати інклюзивний підхід» (Na perekhrestі kul'tur 2019, 17). Цей підхід вважаємо надзвичайно важливим для української гуманітаристики в цілому. Кожному історику відомо, що й сьогодні не подолана проблема певного «відриву» вітчизняної культурно-інтелектуальної історії від загального контексту Великого князівства Литовського. Часто-густо можна спостерігати певне ігнорування (за винятком адміністративно-політичних питань) спектру проблем культурної взаємодії та наслідків перебування українських земель у складі інших держав.

Ще одним вступним текстом книги є «Prologium: Монаша спільнота василіан у публічному просторі Вільна» (автор — Ігор Скочиляс). У ньому серед іншого йдеться про те, що в історії Святотроїцького монастиря і храму у Вільні можна виокремити сім хронологічно послідовних етапів розвитку. Відповідно до цих періодів і вибудовується архітектоніка наступних текстів книги.

У першій частині «Вільно як місце зустрічі східного і західного християнства» у хронологічній послідовності досліджено зародження християнства у Великому князівстві Литовському, заснування та історія монастиря до його ліквідації у XIX ст. Перший розділ відкриває підрозділ «Православний острів серед язичників і католиків», в якому доктор Дарюс Баронас відтворює простір *Slavia Orthodoxa* на землях Великому князівства Литовського від історії перших трьох християнських святих Вільна (православних мучеників святих Антонія, Йоана та Євстахія). На місці їхньої смерті (приблизно 1374 р.) було збудовано дерев'яний храм Пресвятої Трійці. У наступних підрозділах докторка Генуте Кіркенє та доктор Ігор Тесленко вивчають виникнення унійної ідеї та її литовську рецепцію, зокрема появу так званої «персональної унії» православної еліти, реалізацію неформальної унії на рівні монарха (або великокняжого двору), а також розглядають роль еліти в церковних процесах на прикладі діяльності князя Костянтина Острозького (у 1514 р. він фундував муровану церкву Пресвятої Трійці). Період православної історії монастиря Св. Трійці підсумовує професор Леонід Тимошенко в підрозділах «*Slavia Orthodoxa*: криза й оновлення» та «Православний монастир Св. Трійці», досліджуючи правовий статус обителі, спільноту ченців та різні аспекти її взаємин з міським соціумом тощо.

Другий розділ «*Slavia Unita* XVII–XVIII століть» починається підрозділом авторства професора Тимошенка «Дві “Русі” та релігійна полеміка наприкінці XVI — початку XVII ст.». У підрозділі «Святотроїцький унійний монастир і реформа 1617 року», котрий написали отці Чину Святого Василя Великого Павло Кречун та Василь Парасюк, становлення монастиря як центрального осередку Унійної Церкви показано крізь події життя двох насельників Святотроїцького монастиря — архимандрита обителі Йосифа Веляміна Рутського та святого Унійної Церкви Йосафата (Кунцевича). Подальші події періоду московської окупації Вільна та руйнації унійного монастиря дослідив Ігор Скочиляс. Ці події автор вивчав крізь призму конфесіоналізації, що дозволило зробити висновок про «василіанське відродження». Інші аспекти життя монастиря у XVIII ст. (земельні

володіння, господарська діяльність, монастир як місце молитви тощо) розглянули в наступних підрозділах професор Ігор Скочиляс та докторки Юліана Тат'яніна та Оксана Вінниченко.

Перша частина книги завершується підрозділами, в яких професор Вадим Ададуров дослідив функціонування унійного монастиря у Російській імперії у XIX ст., зокрема як освітньої корпорації, проаналізував економічне життя обителі, останній період діяльності та процес закриття спочатку унійного, а потім і православного монастиря у 1865 р.

Друга частина книги являє собою сукупність досліджень різних аспектів діяльності монастиря. Ця частина надала можливість подивитись на обитель з багатьох ракурсів — і традиційних, і новаторських для української історіографії. Наприклад, доктор Мінтаутас Чюрінскас відтворює деякі складники чернечого життя на підставі латиномовних наративних пам'яток XVII ст. Професор Леонід Тимошенко всебічно дослідив діяльність братства, доктор Олег Дух проаналізував діяльність жіночої обителі, яка існувала поряд із чоловічим Святотроїцьким монастирем (1589–1841 рр.). Доктор Іван Альмес реконструював історію та діяльність друкарні та бібліотеки як важливих частин обителі. Професор Рута Янонене вивчила історію архітектурного ансамблю монастиря, численних змін екстер'єру та інтер'єру. Колектив авторів Вільнюського університету (Альбінас Кунчевічюс, Мартинас Якуліс, Юстіна Козакайте, Витауте Лукшенене) підготував підрозділ, присвячений археологічному та історико-антропологічному дослідженню монастирського некрополя.

Підсумовує монографію «Epilogus. Лабіринти пам'яті», в якому Ігор Скочиляс запропонував українську, а Альфредас Бумблаускас литовську перспективу візії минулого. У прикінцевих висновках консолідовано ідеї з усіх текстів.

В останній частині книги опубліковано 23 документи, котрі демонструють різні аспекти історії монастиря XVIII–XIX ст. Цим матеріалам передує блискучий джерелознавчий, історико-архівний та археографічний аналіз джерел (автор — Ігор Скочиляс).

Після стислого огляду цієї значної праці відповім на два питання. Чи вдалось у цій книзі підняти від набору есеїв до колективного дослідження, об'єданого однією ідеєю? Відповідь однозначно позитивна. Втім, це не означає, що в книзі досягнута абсолютна стрункість і тотожність (уніфікованість) підходів всіх авторів. Чи вдалось у цій книзі відійти від «канону» інституційної історії? Відповідь однозначно позитивна. Автори книги — історики, богослови, археологи, архітектори, культурологи, мистецтвознавці — намагались відтворити різні аспекти історії обителі, піддати критиці та переосмислити чимало питань, які порушувалися в межах усталеної традиції. Автори не прагнули будь-що подолати «канон» у гонитві за «фасадно-декларативними» методологічними новаціями. Водночас уважаємо, що авторам вдалось реалізувати інклюзивний підхід до реконструкції довгої історії монастиря і храму Пресвятої Трійці у Вільнюсі.

На завершення зазначимо, що кілька ідей, вперше висловлених у монографії, вже мали продовження. Передовсім назовемо працю професора Леоніда Тимошенка «Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI — перша третина XVII ст.)» (Tymoshenko 2020). Принагідно зазначимо, що обидва дослідження були номіновані на здобуття Міжнародної премії імені Івана Франка. Леонід Тимошенко став лавреатом Премії.

На одній з презентацій колективної монографії професор Вадим Ададуров і докторка Оксана Вінниченко висловили сподівання, до якого ми також приєднуємось: «це унікальне і для Литви, і для України видання не тільки матиме велике значення для богословів і гуманітаріїв наших країн, але й сприятиме зміцненню інтелектуальних і духовних взаємозв'язків між литовцями та українцями» (Na perekhrestі kul'tur 2018).

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Kultūry kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas. Red. A. Bumblauskas, S. Kulevičius, I. Skočiliasas. Vilnius, 2017.

Na perekhresti kul'tur: monastyr i khram Presviatoi Trijtsi u Vil'nysi. Red. A. Bumblauskas, S. Kuliavichius, I. Skochylias. Vil'nus, 2017. (In Ukrainian)

На перехресті культур: монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі. Ред. А. Бумблаускас, С. Кулявічюс, І. Скочиляс. Вільнюс, 2017.

Na perekhresti kul'tur: Monastyr i khram Presviatoi Trijtsi u Vil'nysi. Red. A. Bumblauskas, S. Kuliavichius, I. Skochylias. L'viv, 2019. (In Ukrainian)

На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі. Ред. А. Бумблаускас, С. Кулявічюс, І. Скочиляс. Львів, 2019.

Na perekhresti kul'tur: Monastyr i khram Presviatoi Trijtsi u Vil'nysi — prezentatsiia kolektyvnoi monografii, 10 zhovtnia 2018, <https://ucu.edu.ua/news/na-perekhresti-kulturn-monastyr-hram-presvyatoyi-trijtsi-u-vilnyusi-prezentatsiya-kolektyvnoyi-monografiyi/>. Data perehliadu: 08 sichnia 2022. (In Ukrainian)

На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі — презентація колективної монографії, 10 жовтня 2018, <https://ucu.edu.ua/news/na-perekhresti-kulturn-monastyr-hram-presvyatoyi-trijtsi-u-vilnyusi-prezentatsiya-kolektyvnoyi-monografiyi/>. Дата перегляду: 08 січня 2022.

Тимощенко, Л. *Rus'ka relihijna kul'tura Vil'na. Kontekst doby. Oseredky. Literatura ta knyzhnist' (XVI – persha tretyna XVII st.)*. Drohobych, 2020. (In Ukrainian)

Тимошенко, Л. *Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.)*. Дрогобич, 2020.

Liudmyla Posokhova

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

CONVERSATION ABOUT THE MEETING OF CULTURAL TRADITIONS Book review: *Na perekhresti kul'tur: Monastyr i khram Presviatoi Trijtsi u Vil'nysi.* Bumblauskas, A., Kuliavichius, S., Skochylias, I. (red.). 2-he, vypravl. j dopovn. vydannia. L'viv, 2019. 912 s.

Текст надійшов до редакції 20.04.2023.

The text was received by the editors 20.04.2023.

Текст затверджено до друку 03.06.2023.

The text is recommended for printing 03.06.2023.

УДК 94(26)+303.444](049.32)

Олександр Каплін

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.d.kaplin@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>

ЖАК АТТАЛІ: «ХВИЛІ МАЙБУТНЬОГО» І СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

У київському видавництві «Ніка-Центр» вийшла книга Жака Атталі «Історії про море» (2022). Ця подія примітна з різних точок зору. Книга не лише про моря та океани, як колиски всього живого, вона — про долю людства в контексті взаємин з морями-океанами.

Жак Атталі (фр. Jacques Attali) — один із провідних сучасних інтелектуалів. За версією журналу *Foreign Policy* (за 2008 та 2010 рр.), він увійшов до 100 найкращих інтелектуалів світу. Та й зараз його авторитет, популярність і впливовість навряд чи менші: 2020 р. Клаус Шваб, президент Всесвітнього економічного форуму, оголосив план «Великого перезавантаження» (The Great Reset), багато положень якого суголосні з ідеями Ж. Атталі. Він автор понад 80 різних книг, перекладених 22 мовами світу.

Як цитувати: Каплін, О. Жак Атталі: «хвилі майбутнього» і сучасний контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 63, 2023, с. 202-208.

How to cite: Kaplin, O. Jacques Attali: 'Waves of the Future' and the Present Context. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 63, 2023, pp. 202-208. (In Ukrainian)

© Каплін О., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

І ось настав час українського перекладу. Щоправда, поки що — не найвідоміших і «найгучніших» книг Ж. Атталі. «Історії про море» — книга, найімовірніше, для «широкого» читача.

Наскільки нам відомо, в українській історіографії ще ніхто спеціально не писав про самого Ж. Атталі та його спадщину загалом, хоч це завдання цілком назріло. Тому в цьому короткому огляді ми приділимо певну увагу як самому автору, так і найцікавішим сюжетам його спадщини.

Жак Атталі стояв біля витоків реформи вищої освіти LMD (Licence-Master-Doctorat), покликаної привести всі європейські ступені відповідно до певного стандарту; був засновником та першим президентом Європейського банку реконструкції та розвитку в Лондоні (1991–1993). На сьогодні він професор, почесний доктор наук кількох іноземних університетів, член Всесвітньої академії культур. Про нього говорять як про людину, яка була беззмінним радником президентів Франції, починаючи з Ф. Міттерана і яка зробила чималий внесок, щоб Еммануель Макрон у 2017 р. став президентом Франції. І це зовсім не повний перелік етапів та список плодів діяльності Ж. Атталі — як публічної, так і тієї, що не дуже афішується.

Його твори породжували й породжують чимало суперечливих відгуків представників різних інтелектуальних, ідеологічних, політичних, економічних напрямів. Слід зазначити, що, власне, самі численні книжки, есеї та виступи Ж. Атталі значною мірою це зумовили.

Уже перші його різнопланові книги, зокрема про «політичну економію музики», «Шуми» («Bruits», 1977) спричинили відгуки. У цій книзі він заявив про те, що пізніше стане інтернетом.

Його праці біографічного характеру про таких зовсім несхожих один на одного людей з різних епох і країн, як Зігмунд Варбург («Sigmund Warburg, un homme d'influence», 1986), Блез Паскаль («Blaise Pascal ou le génie français», 2000), Карл Маркс («Karl Marx ou l'esprit du monde», 2005) та інших, не залишили байдужими ані економістів, істориків та філософів, ані широку публіку.

В історіософському трактаті «Лінії горизонту» («Lignes d'horizons», 1990 — в англійському перекладі «Millennium») ключовим поняттям

для Атталі є «інформація», яка задає певний порядок, породжуючи три фундаментальні явища — сенс, насильство й шуми. Далі Атталі говорить про три типи порядку, «про три способи організації насильства»: порядок Сакрального, порядок Сили і порядок Грошей.

Серед книг Ж. Атталі початку ХХІ ст., присвячених найближчому майбутньому світу та глобальному управлінню, необхідно особливо виділити дві — «Коротка історія майбутнього» («Une brève histoire de l'avenir», 2006) та «Хто керуватиме світом завтра?» («Demain, qui gouvernera le monde?», 2011).

У цих роботах Ж. Атталі не лише дає деякі прогнози, він констатує завершення певного періоду історії та початок нового періоду. Вихід із сучасної кризи Ж. Атталі бачить у створенні, заснуванні світового уряду, який має здійснювати світове управління.

Ризики, що загрожують зруйнувати світ, Ж. Атталі пов'язує з кризою дев'ятої форми (або періоду) Торговельного порядку, в якому влада належить тим, хто контролює економіку, передусім фінансистам.

У періодизації історії, запропонованій в «Короткій історії майбутнього», Торговельний порядок посідає місце поряд з Ритуальним (влада — у духовних осіб) та Імперським порядком (влада — у військових).

Ж. Атталі пропонує таку картину фіналу дев'ятої форми. Експансію Торговельного порядку забезпечували два технологічні процеси — накопичення інформації за допомогою мікропроцесорів та накопичення енергії за допомогою батарей. До 2030 р. обидва ці процеси досягнуть своєї межі.

За цих умов, вважає Ж. Атталі, справжнім дефіцитом стане час. Виробництво товарів займатиме все менше часу, натомість самі вироблені товари «з'їдатимуть» його дедалі більше. Людина стане чимось на зразок раба часу і споживатиме, і працюватиме одночасно. До 2030 р. знання оновлюватимуться кожні 72 години; отже, збільшиться час, необхідний для того, щоб бути в курсі змін і залишатися працездатним і конкурентоспроможним. З цією метою необхідно скоротити час, що витрачається на відправлення життєвих функцій.

Фінал дев'ятої форми — це кінець США як світового лідера, це світ, на який чекають проблеми перенаселеності, нестачі продовольства, води, ресурсів і, як наслідок — масові міграції та війни. Серед зон, за які розгорнеться боротьба, Атталі виділяє Сибір та Арктику.

Що чекає на світ після завершення Рах Амерісана? У «Короткій історії майбутнього» Ж. Атталі описує п'ять «хвиль майбутнього», останні три з яких накриють більшу частину XXI ст.

Гіперімперія, гіперконфлікт і гіпердемократія — це три сценарії майбутнього, що послідовно реалізуються.

Гіперімперія — ринок без демократії. До 2050 р. під впливом вимог ринку та нових технологій світовий порядок сформується навколо планетарного ринку без держави, відбудеться деконструкція державних служб, потім демократії, а потім самих держав і націй.

Найпізніше у 2050 р. капіталізм досягне своєї межі: знищить усе, що йому не належить. Він перетворить світ на величезний ринок, доля якого не буде пов'язана з долею націй і який буде вільний від вимог та обмежень «серця».

Господарями гіперімперії Ж. Атталі бачить гіперномадів — керівників компаній, фінансових стратегів, директорів страхових фірм, юристів... Їх буде кілька десятків мільйонів осіб, вони розгорнуть конкурентну боротьбу і не будуть ані працівниками, ані роботодавцями, а іноді обійматимуть багато посад одночасно. Вони становитимуть новий креативний клас — гіперклас, який і керуватиме гіперімперією. Вони житимуть у всіх «серцях» поліцентричного світу у приватних містах під охороною найманців.

Виняткова нерівність і найгостріші протиріччя призведуть, на думку Ж. Атталі, до кризи гіперімперії; найпізніше на початку другої третини — половини XXI ст. розвинеться гіперконфлікт. Ж. Атталі прогнозує, що до гіперконфлікту приведуть чотири типи воєн, сукупність яких стане гіперконфліктом.

По-перше, війни дефіцитів. Як колись воювали за вугілля та залізо, так у майбутньому воюватимуть за нафту, воду та рідкісну сировину.

По-друге, прикордонні війни через територіальні суперечки. Перемога демократії призведе до нових конфліктів, навіть усередині

націй. До цього типу належать можливі конфлікти між різними групами всередині розвинених країн, де міста можуть оголосити про сецесію, а етнічні меншини — вимагати незалежності. Це загрожує численними громадянськими війнами та геноцидом.

По-третє, війни за вплив. Певні країни воюватимуть із сусідами, щоб захистити свої позиції, відвернути увагу суспільства від внутрішніх проблем або вести ідеологічну чи релігійну боротьбу.

По-четверте, війни між піратами та осілими.

На хвилі гіперконфлікту здійметься третя хвиля майбутнього — гіпердемократія.

За Ж. Атталі, після багатьох бід, катастроф і воєн, зрештою, на планеті запанує стабільний світ, царство розуму, але чекати доведеться довго — майже сторіччя — і з великими втратами.

Єдиний спосіб уникнути глобальної анархії та скоротити шлях до «прекрасного нового світу», на думку Ж. Атталі, висловлену у його книзі «Хто керуватиме світом завтра?», — створення Світового уряду. Для нього мають бути характерні децентралізованість, прозорість, демократичність. Він повинен поєднувати рівновагу влади американської конституції, принципи держави загального добробуту Північної Європи, відчуття довгостроковості, властиве китайському суспільству. Такий уряд не може бути просто багатостороннім: він повинен мати наднаціональні риси.

В останні роки ми не зустрічаємо нових книг Ж. Атталі, що привертають особливу увагу. Однак це зовсім не означає, що він втратив інтерес до сьогодення та майбутнього. Достатньо ознайомитися з офіційним сайтом <http://www.attali.com/>, де Ж. Атталі систематично висловлюється з найсучасніших проблем геополітики, дипломатії тощо. Він також є оглядачем французького журналу L'Express, для якого написав понад 1000 статей.

Основні ідеї своїх книг сам автор називав проєктуванням майбутнього. Низка ідей його ранніх книжок про майбутнє вже стає сучасністю. І це робить спадщину Ж. Атталі гостро актуальною. Навіть більше, сам маститий автор нагадує нам про це, що проявляється, зокрема, у його відеороликах.

Наприклад, 19 липня 2022 р. в Інтернеті з'явився відеозапис з коротким виступом Ж. Атталі, що одразу запам'ятався і буквально миттєво спричинив бурхливий інтерес і чимало суперечливих, зокрема й негативних, коментарів. Це відео було видалено із загального доступу на YouTube буквально за кілька годин після його появи.

Для істориків там було сказано чимало цікавого, з-поміж чого й таке: «наше життя залежить не від нашого минулого, а від нашого майбутнього». Ключове слово цього відеовиступу Ж. Атталі — «код» — як певний набір правил, законів, що управляють недосконалим світом. Автор проголошує тезу: ми можемо зробити світ досконалим через виправлення кодів усіх систем. Щоправда, на запитання, хто «займатиметься розробкою “правильних кодів”» та впроваджуватиме їх у життя, автор, як здається, не дає однозначної відповіді.

Отже, з появою українською мовою першої книги з великої спадщини Ж. Атталі, його деякі погляди стають більш доступними для українського читача. Водночас у поле зору потрапляє нова проблематика, від обговорення якої залежить наше майбутнє. Практично всі його твори присвячені опису передбачуваного майбутнього з урахуванням аналізу тривалого минулого. Для цього він взяв на себе завдання переосмислити історію людської діяльності в її різних вимірах: часу, кочового життя, власності, музики, здоров'я, морів, сучасності, глобального управління...

Хоча Ж. Атталі є президентом міжнародної некомерційної організації Positive Planet, його погляди часто називають песимістичними. З позиції раціонального підходу це так. Крім того, вони прагматичні та реалістичні, свідком чого є ті, хто живе нині. Проте оцінка його поглядів вимагає вдумливості й обережності. Свої варіанти відповіді на питання, які виголосив Ж. Атталі, дають інші видатні інтелектуали сучасності (деякі — у полеміці з ним). Зокрема такі запитання вимагають відповідей і з боку істориків.

Oleksandr Kaplin

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kaplin988@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>

**JACQUES ATTALI: «WAVES OF THE FUTURE»
AND THE PRESENT CONTEXT**

Текст надійшов до редакції 04.05.2023.

The text was received by the editors 04.05.2023.

Текст затверджено до друку 17.06.2023.

The text is recommended for printing 17.06.2023.

**ХРОНІКА
ТА ІНФОРМАЦІЯ**

ХРОНІКА ПОДІЙ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ЗА 2022 РІК

12 січня на історичному факультеті відбулося урочисте вручення дипломів магістрам.

18 січня відбулася зустріч з учнями загальноосвітніх навчальних закладів Харкова в межах віртуальної краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мій Харків — моя Батьківщина». Заняття було присвячено ролі архівних та музейних закладів у краєзнавчих дослідженнях.

25 січня – 1 березня мол. наук. співробітник Музею історії університету І. С. Федоров пройшов стажування з оцифрування архівних документів у Меморіальному центрі Голокосту «Бабин Яр».

26 січня

На базі історичного факультету відбувся III (обласний) етап Всеукраїнської олімпіади з історії. В олімпіаді взяли участь приблизно 200 школярів 8–11 класів закладів середньої освіти міста Харкова і Харківської області. Також у цей день викладачі історичного факультету провели методичний семінар для вчителів.

З нагоди 217-ї річниці відкриття Харківського університету в Музеї історії університету відбулася презентація фотопроєкту «Обличчя Університету» (кураторка — ст. наук. співробітниця В. О. Півень).

Відбулася Міжнародна учнівська конференція «Різдвяні читання» (організатор — кафедра історії стародавнього світу та середніх віків).

28 січня під час урочистостей з нагоди 217-ї річниці відкриття Харківського університету за багаторічну сумлінну працю, вагомий внесок у розвиток університету почесною медаллю імені В. Н. Каразіна було нагороджено професорку кафедри історії України, д. і. н. Л. Ю. Посохову.

29 січня на базі історичного факультету відбувся II (обласний) етап Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів — членів Малої академії наук України за секціями «Історія України», «Історичне краєзнавство», «Всесвітня історія», «Археологія», «Етнологія».

10 лютого в Каразінському університеті відбулася презентація книги «У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу», яка стала результатом реалізації наукового проєкту, розпочатого 2018 р. та здійсненого завдяки підтримці Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада), куратор проєкту — професор С. І. Посохов.

5 березня в Головному корпусі Каразінського університету внаслідок ворожих обстрілів було порушено цілісність водогону, відбулося затоплення фондосховища Музею археології. Співробітники музею на чолі з директоркою І. Б. Шрамко, а також професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко за сприяння міської влади вжили необхідні заходи для відкачування води й порятунку колекції.

15 березня – 15 квітня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков брав участь у науковому проєкті «New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent» (NEP4DISSENT), що реалізовувався за грантової підтримки Асоціації COST (Європейське співробітництво в галузі науки й техніки).

24 березня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська за запрошенням Alpen-Adria-Universität Klagenfurt (м. Клагенфурт, Австрія) виступила з лекцією «Vasil Karazin Kharkiv National University, War and Ancient History».

4 квітня Музей історії університету презентував віртуальний проєкт «Університет і війна: університетські будівлі».

26–29 квітня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Івашенко брала участь у Міжнародній науковій конференції «Академічна спадщина для майбутнього науки», що відбулася на базі Варшавського університету та об'єднала представників університетських музеїв Європи, де виступила з доповіддю «Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна».

26 квітня – 25 травня відбувався науковий візит доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кісельової до Іданського

університету в межах реалізації «Польсько-української наукової програми». Ю. А. Кісельова виступила з доповідями «Особливості пам'яті про Другу світову війну в містах Східної та Південної України» у межах навчального курсу «Історико-культурна спадщина Польщі» професорки Барбари Класи та «Біоісторіографічні дисертації незалежної України крізь призму кількісних методів дослідження» на онлайн-засіданні Українсько-польського історіографічного товариства. Також у межах курсу «Кризи Республіки Польщі» професорки Магдалени Новак була зроблена презентація на тему: «Українські революції доби Незалежності».

27 квітня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков за запрошенням Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера в межах університетського колоквиуму виступив із онлайн-лекцією «Symbolic Space and Festivity in the Cities of Eastern and Southern Ukraine, 1990s–2010s».

28 квітня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков став учасником міжнародного проекту «Documenting Ukraine», який було організовано Українським науково-дослідним інститутом Гарвардського університету (США) та Інститутом наук про людину (Відень).

4 травня доцент кафедри історії України Р. Г. Любавський за запрошенням Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера виступив із онлайн-лекцією «Соціалістичне містечко “Новий Харків”: образи, простір, спадщина». Лекція відбулась у межах колоквиуму професорки Габрієли Леманн-Карлі.

9–11 травня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Івашенко презентувала Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на Зустрічі директорів культурних установ під проводом міністра культури та національної спадщини у м. Варка (Польща).

15 травня відбулась лекція доцентки О. А. Ручинської «Vasil Karazin Kharkiv National University, War and Ancient History» за запрошенням University of Fribourg (Швейцарія).

25 травня відбулася установча зустріч координаторів наукового проєкту «МІСТО І ВІЙНА: руйнування, збереження і переосмислення культурної спадщини великих міст Південно-Східної України в період російської військової агресії» (керівник к. і. н. С. С. Рачков). Науковий проєкт здобув грантову підтримку Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) і реалізовуватиметься упродовж травня – грудня 2023 р.

25 травня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв за запрошенням Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера виступив з онлайн-лекцією на тему «Релігія та конструювання образу українських земель істориками Російської імперії (перша половина XIX ст.)». Виступ відбувся в межах курсу лекцій професорки Галле-Віттенберзького університету Івонн Кляйнманн, присвячених історії України.

26 травня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська взяла участь у міжнародній онлайн-конференції «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» і виступила з доповіддю «Благодійництво еліти Херсонеського полісу». Захід було організовано Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

27–28 травня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кисельова презентувала доповідь «Historiographical Dissertations of the Era of Ukrainian Independence through the Prism of the Quantitative Method» у межах міжнародної наукової конференції «Зміни та очікування: перед обличчям нових дослідницьких підходів та тенденцій польської та української історичної науки». Організаторами конференції виступили Історіографічне товариство (Towarzystwo Historiograficzne) та Відділ історії та археології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

31 травня оприлюднено електронний збірник матеріалів 39-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство у системі науки та освіти: досвід і перспективи», присвяченої 100-річчю створення Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні.

2 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська презентувала доповідь «Ancient History and Archaeology at Kharkiv University» у межах Міжнародної наукової конференції: «Au péril de la guerre le patrimoine archéologique ukrainien» (м. Лозанна, Швейцарія). Організатори заходу — Кантональний музей археології та історії, Лозанський університет, Секція археології та старожитностей.

6 червня професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова стала стипендіаткою програми «Термінова допомога для збереження наукового потенціалу України», започаткованої Фондацією імені Кшиштофа Скубішевського у співпраці з Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету. Стипендія надана для реалізації наукового проєкту «У пошуках “українського Просвітництва”: реконструкція інтелектуальних мереж у другій половині XVIII — на початку XIX століття».

13–17 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська в межах реалізації програми академічної мобільності Erasmus + Staff Mobility For Teaching в Alpen-Adria-Universität Klagenfurt (A KLAGENF01), Faculty of Humanities, Department of History (Австрія) презентувала серію лекцій проєкту «Антична історія та археологія Північного Причорномор'я» (Ancient History and Archaeology of the Northern Black Sea Coast).

14 червня у Президії Болгарської академії наук відбулася зустріч Голови БАН академіка Юліана Ревальського та його радника з гуманітарних наук академіка Василя Ніколова з представниками Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: завідувачем кафедри нової та новітньої історії, Іноземним членом БАН, професором М. Г. Станчевим, директором Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, доцентом С. Ю. Страшнюком та головою Опікунської ради Дриновського центру, Почесним доктором Каразінського університету В. Ю. Саленковим.

21 червня згідно з договором із Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту (ALIPH) Музей археології університету отримав грант на придбання необхідного обладнання і матеріалів для збереження колекцій та роботи в умовах війни.

22–24 червня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська взяла участь у міжнародній конференції «Roman articulated dolls in context. Typology, Technique, Origins, and Representations», яка була організована Університетом Фрібура (Швейцарія), та презентувала доповідь «The Issue of Dolls and Puppets in the Northern Black Sea Region».

24–28 червня професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко взяв участь у роботі 8-ї Міжнародної електронної конференції в галузі гуманітарних і соціальних наук (співорганізатори — Південно-Західний університет імені Неофіта Рильського, Благоевград, Болгарія; Русенський університет імені Ангела Канчева, Болгарія; Албанський університет, м. Тірана, Албанія). Спільно із заступницею директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька О. І. Вовк він презентував доповідь «Memorial Plaques in Urban Space of East-European Cities: The Case of Kharkiv».

27 червня – 1 липня в межах реалізації програми академічної мобільності Еразмус+ між Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна та Університетом імені Фрідріха-Олександра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН) протягом 2022 р. доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова презентували перші результати усноісторичного проекту «“Рух на Захід”: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2022 рр.)». Авторки проекту виступили з доповіддю «З України до Польщі: українські вчені в умовах вимушеної міграції».

29 червня в онлайн-режимі відбулася публічна лекція професорки кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Л. Ю. Посохової «Orthodox colleges at the Intersection of Culture, Traditions. Ages (late 17th — early 19th centuries)» в Університеті імені Фрідріха-Олександра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН). Захід відбувся в межах міжнародного академічного обміну Erasmus+.

11 липня три учні харківських загальноосвітніх закладів середньої освіти здобули перші місця на Всеукраїнському етапі конкурсу-захисту наукових робіт Малої академії наук. Науковий керівник робіт переможців — доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв.

16 липня – 5 серпня у дистанційному форматі на базі Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька було проведено краєзнавчу навчально-виробничу практику студентів 3 курсу історичного факультету (керівники — завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов і професор цієї ж кафедри С. М. Куделко).

8 серпня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков став стипендіатом Надзвичайного Фонду Наукового Товариства ім. Шевченка (США).

10 серпня до Харкова прибув гуманітарний вантаж, призначений для більш ніж 20 музеїв, архівів та бібліотек міста й області (зокрема профільних підрозділів Каразінського університету). Допомога на загальну суму приблизно 3 млн грн надійшла від Міністерства культури Польщі та Польського центру допомоги культурі в Україні. Акція стала можливою завдяки спільній роботі Харківської міської ради (зокрема, начальника відділу топоніміки, випускника історичного факультету Каразінського університету Р. І. Кравченка) і Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (до координації проекту долучилися завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, С. М. Куделко й заступниця директора цього ж Центру О. І. Вовк).

15–16 серпня ст. наук. співробітниця Музею історії університету О. І. Красько взяла участь у роботі Літнього інституту на основі інтерв'ю та усної історії «Свідчення війни в Україні», організованого Канадським інститутом українських студій, соціологічним факультетом Ягеллонського університету, Українською асоціацією усної історії, Польською асоціацією усної історії і Фондацією «Добра Воля».

22 серпня професор С. Б. Сорочан взяв участь у 24-му Міжнародному конгресі візантійських студій (Венеція, Падуя).

30 серпня у Каразінському університеті оголошені результати 22-ї Виставки-конкурсу навчальної та наукової літератури. За рішенням конкурсного журі дипломом II ступеня була відзначена колективна монографія

«У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (за загальною редакцією завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та археології професора С. І. Посохова та професора Альбертського університету В. В. Кравченка). Дипломами були також відзначені навчально-методичні посібники «Музейно-архівна виробнича практика студентів історичних факультетів університетів» (автори — С. М. Куделко й О. Г. Павлова) та «Краєзнавча навчально-виробнича практика» (автори — О. І. Вовк і С. М. Куделко).

Серпень – жовтень — ст. наук. співробітниця Музею історії університету В. О. Півень отримала стипендію для організації виставки спільно з Музеєм окупації Латвії в межах Програми творчих стипендій для громадян України від Державного фонду культурного капіталу (ДФКК) Латвії і 5 грудня як кураторка відкрила виставку «Вулиця троянд», присвячену жінкам-політичним в'язням в експозиції Кутового будинку — колишня штаб-квартира КДБ ЛРСР (2022).

15 вересня

Доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. Д. Литовченко презентував постерну доповідь «The status of Artashat (Artaksata) in the era of the reign of the Artashesid dynasty» у межах міжнародної наукової конференції «XVI International Numismatic Congress INC 2022», яка відбулася у Варшаві (Польща) з 11 по 16 вересня 2022 р.

Доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков став учасником стипендіальної програми для дослідників з України Індіанського університету в Блумінгтоні (США) та Програми дослідження України імені Петра Ячика (Університет Торонто, Канада).

22–23 вересня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. А. Кісельова презентувала доповідь «Ukrainian Academics in Conditions of Forced Migration after Russian Invasion of Ukraine: “expectations” and “results”» під час роботи конференції «Міграції в епоху соціальних криз», організованої Центром міграційних досліджень Лодзького університету та Комітетом досліджень міграцій Польської Академії наук.

23 вересня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська презентувала доповідь «The Colonization Process in the Northern Black Sea Region and Peculiarities of the Emergence of Olbia and Chersonesos Poleis» у межах роботи міжнародної конференції «Séminaire pontique. La première séance de l'année est une séance spéciale, en soutien à nos collègues ukrainiennes réfugiées en Europe» (м. Париж, Франція). Організаторами конференції виступили Université Paris Nanterre, Université Paris 8, Musée du Louvre.

27 вересня доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Г. Павлова взяла участь в онлайн-марафоні туристичних ініціатив «Харківщина: разом до перемоги!», організованому Обласним комунальним закладом «Харківський організаційно-методичний центр туризму» з нагоди Всесвітнього дня туризму.

29 вересня співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології (В. Ю. Іващенко, О. Г. Павлова, С. І. Посохов, Б. А. Шрамко) взяли участь в онлайн-зустрічі з представниками Комітету університетських музеїв та колекцій ICOM.

26–30 вересня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська взяла участь у міжнародному конгресі «Seventh International Congress on Black Sea Antiquities: The Black Sea: Hub of Peoples and Cultures (8th century BC – 5th/6th century AD)» (м. Салоніки, Греція), де презентувала доповідь «Benefactions and financing of agonistic festivals in Tauric Chersonesos».

3 жовтня доцент кафедри історії Східної Європи історичного факультету П. В. Єремєєв взяв участь (онлайн) у міжнародній науковій конференції «Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religion, and Culture V. Nature and Culture in the Rituals, Narratives and Beliefs» (Тарту, Естонія), де виступив із доповіддю «Relationship between religion and science in the works of Mykhailo Maksymovych».

7 жовтня завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології професор С. І. Посохов взяв участь (онлайн) у конференції «Belliculum diplomaticum IX Lublinense. Systemy dokumentowania. Od księgi wpisów do zasobów urzędów online», де виступив з доповіддю «Протоколи засідань Ради Харківського університету 1860–1880-х років як історичне джерело».

13–14 жовтня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова презентували усноісторичний проєкт «“Рух на Захід”: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2022)» у межах роботи Міжнародної конференції «Історики перед новими викликами в контексті війни росії проти України», що відбулася в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

14 жовтня з нагоди Дня захисників і захисниць України Музей історії університету презентував віртуальний проєкт «Небесні каразінці», метою якого є вшанування загиблих захисників, героїв — вихованців, студентів, співробітників і викладачів Каразінського університету.

21 жовтня Музей археології університету отримав сучасні прилади (сканери) для оцифрування музейних фондів для збереження наукової інформації від швейцарських колег. Це стало можливим завдяки ініціативі доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинської, підтримці директорки Інституту античного та візантійського світу Фрібурзького університету (Швейцарія) професорки Карін Шлапбах та співпраці декількох установ: Федерального управління культури Швейцарії (Фаб'єн Барага), Асоціації музеїв Швейцарії — ICOM (Фаб'єн Еллен), Асоціації археологів Швейцарії (Елен Трієрман), німецького Центру допомоги мистецтву України (Олена Балун).

24 жовтня доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. В. Скирда взяв участь у реалізації проєкту Університету Гумбольдта (ФРН) «Modern Historical Research on The History of Ukraine». Він виступив з лекціями «Давня історія Лівобережної України за археологічним даними» та «Археологічні дослідження Середньовічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна останніх років».

27–28 жовтня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська взяла участь в міжнародній онлайн-конференції «Свій та Чужий: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя» і презентувала доповідь «Multiculturalism or identification: “Ours / Theirs” in the Greek poleis of the Northern Black Sea region». Захід було організовано Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

2 листопада ст. наук. співробітниця Музею історії університету О. І. Красько отримала наукову стипендію від Німецького історичного інституту у Варшаві для реалізації усноїсторичного проєкту «Університетські люди і війна» і проведення наукового дослідження.

3 листопада доцентка кафедри історії України С. В. Нижнікова виступила з доповіддю «Про що неможливо говорити? Життєві історії та перспективи українських військових біженців у Німеччині» на засіданні українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання». Організатори колоквиуму: професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова та завідувачка кафедри сучасної та східноєвропейської історії Університету імені Фрідріха-Олександра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН) професорка Юлія Обертрайс.

7–8 листопада доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології І. Б. Шрамко взяла участь у роботі XXXVII Konferencji Lubelskiej «Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie», на якій виступила з доповіддю «The results of research of the Bilsk hillfort in 2021». Організатори конференції — Інститут археології Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні та Національний музей у Любліні (Польща).

10 листопада в межах III Міжнародної науково-практичної конференції «Трансформації історичної пам'яті» відбувся круглий стіл «Збереження та переосмислення культурної спадщини українських міст в умовах війни: історія, політика, пам'ять». Організатором круглого столу став доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков.

17 листопада доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. Д. Литовченко за запрошенням «Моммзенівського товариства» (ФРН) у межах проєкту «Altertumswissenschaftliche Forschung in der Ukraine» прочитав онлайн-лекцію «Artaxias II and the murder of the Romans in Greater Armenia».

18 листопада в Каразінському університеті відбувся круглий стіл «Багатовікова таємниця писемності майя, розкрита вихованцем Харківського університету», присвячений 100-річчю з дня народження Ю. В. Кнорозова (1922–1999). Організаторами круглого столу були декан історичного факультету,

доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. Д. Литовченко, а також викладачі кафедри історіографії, джерелознавства та археології — професор С. М. Куделко і доцент В. В. Скирда.

21 листопада на запрошення Німецького національного комітету ICOM та мистецтвознавця Кіліана Хека (Грайфсвальдський університет, ФРН) директорка Музею археології університету І. Б. Шрамко виступила з доповіддю «Музей археології Каразінського університету в умовах війни» на одному із засідань ICOM, присвяченому обговоренню теми «Kulturgut-Hilfe in der Ukraine».

23 листопада доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська презентувала доповідь «Charity and Euergetism of the Olbian polis elite» у межах міжнародної конференції «Atelier de recherche en histoire de l'Antiquité» в Університеті Фрібура (Швейцарія).

24 листопада доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков узяв участь у науковому семінарі Програми дослідження України імені Петра Яцика (Університет Торонто, Канада).

24 листопада доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська за запрошенням Університету Фрібура (Швейцарія) презентувала блок-курс лекцій у межах проєкту «Life of elites of the Northern Black Sea Poleis: euergetism, festivals and multiculturalism».

1 грудня згідно з договором із Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту (ALIPH), Музей археології університету отримав грант на придбання необхідного обладнання і матеріалів для підготовки музейних приміщень по вул. Трінклера, 8 до зими.

2 грудня опубліковано збірник тез доповідей 75-ї Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання».

2 грудня на історичному факультеті відбулася 40-ва Міжнародна краснзнавча конференція молодих учених, уже втретє проведена в онлайн-форматі. Цього року її було присвячено 300-річчю з Дня народження Григорія Савича

Сковороди. Відбулася робота 8 секцій, у роботі яких взяли участь студенти, аспіранти, молоді вчені з Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Чернігова, а також з Угорщини. Також було презентовано електронний фотоальбом-літопис «Зупинена мить: перегортаючи сторінки історії Краєзнавчої конференції».

5–7 грудня доцентки кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко та Ю. А. Кісельова взяли участь у серії заходів на базі Ягеллонського університету у Кракові. Вони виступили з доповіддю «“EliteRefugees?”: Self-Identification and Practices of Professional Self-Mobilization among Ukrainian Academic Migrants» на конференції «Civil Engagement Transfers between Eastern Europe and the Low Countries, 1933–1989: Agency and action in Czech, Slovak, Hungarian and Polish émigré communities during the Cold War», яка відбувалася в межах реалізації міжнародного проєкту CELSA (the Central Europe Leuven Strategic Alliance) «Émigré Europe», а також мали змогу презентувати науковий проєкт «“Рух на Захід”: українські вчені в умовах вимушеної міграції (2014–2022)» перед студентами факультету міжнародних і політичних студій.

7 грудня в межах українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання» відбулась панельна дискусія «Деколонізація як політична реальність та дослідницька парадигма». У дискусії взяв участь кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Д. В. Журавльов.

9 грудня в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна в онлайн-форматі відбулася наукова конференція XIII Луньовські читання «Музей в освітньому процесі: вища та середня школа», яка була присвячена 50-річчю Музею історії Харківського університету.

14 грудня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська презентувала лекцію «View on the war in the Ukraine». Виступ відбувся в межах курсу лекцій професора Зігфріда Вайхляйна «Krieg und Gewalt in der europäischen Geschichte» Університету Фрібура (Швейцарія).

15 грудня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв виступив з доповіддю «Релігія та конструювання образів українських земель істориками Російської імперії (перша половина XIX ст.)» на засіданні українсько-німецького колоквиуму «Історіописання у часи війни та вигнання».

20 грудня Музей археології університету отримав кошти від Асоціації археологів Швейцарії, на які було придбано необхідне сучасне обладнання та матеріали.

25 грудня з нагоди 50-річчя Музею історії університету було презентовано фільм «Музей історії Каразінського університету: час, люди, події (до 50-річчя)».

27 грудня у конференц-залі Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету відбулося відкриття ювілейної виставки «Григорій Сковорода у художній спадщині харківських митців». Одним з організаторів заходу став професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко. З вітальним словом до присутніх звернулася професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова.

28 грудня в стінах Каразінського університету відбувся урочистий випуск магістрів.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 63
Серія «ІСТОРИЯ»

Відповідальний за випуск С. І. Посохов
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 25.11.2022 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 8,9. Обл.-вид. арк. 11,1.
Тираж 50 пр. Зам № 10/23.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09